

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (21) 2014

Харків
«Право»
2014

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 7 від 21.03.2014 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПП від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 2 (21). – 240 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

ЗМІСТ

Філософія

<i>Данильян О. Г.</i> МІСЦЕ ТА ФУНКЦІЇ КОНФЛІКТІВ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.....	5
<i>Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.</i> СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ БУТТЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ.....	12
<i>Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю.</i> ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЦІННІСНА КОНСТАНТА БУТТЯ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА	21
<i>Прудникова О. В.</i> ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ	33
<i>Годзь Н. Б.</i> ФІЛОСОФІЯ ТА НАУКА У ПОШУКУ МОДЕЛЕЙ ВИХОДУ З КРИЗОВИХ СТАНІВ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	41
<i>Владленова І. В.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ІДЕОЛОГІЯ»: ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ	50
<i>Харитонова Н. В.</i> ІГРОВІ ЕЛЕМЕНТИ У РОЗВАЖАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ.....	58

Філософія права

<i>Требін М. П.</i> ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ЗАХІДНОМУ ОСВІТНЬОВИХОВНОМУ ПРОСТОРІ.....	66
<i>Мелякова Ю. В.</i> ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ПРАВА: К ВОПРОСУ О МЕТОДЕ	86

Політологія

<i>Герасіна Л. М.</i> ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА СУЧАСНИЙ СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС.....	98
<i>Романюк О. І.</i> КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПЕРЕХОДІВ ДО ДЕМОКРАТІЇ.....	107
<i>Зінченко О. В.</i> ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ВІД 1789 р. ДО ПОЧАТКУ ХХІ ст.....	117
<i>Поліщук І. О.</i> ПОЛІТИЧНІ МЕДІАТЕХНОЛОГІЇ.....	125

<i>Волвенко Н. М.</i> СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ: ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ.....	134
<i>Сахань О. М.</i> ПРО ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ ІНТЕРНЕТУ ЯК ЗАСОБУ СТВОРЕННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ.....	143
<i>Васильєв Г. Ю.</i> ПІДТРИМКА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ — ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА ЛЮДСТВА	155
<i>Головко І. В.</i> ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА: МІЖ ЛІБЕРАЛЬНОЮ ТА НЕЛІБЕРАЛЬНОЮ ДЕМОКРАТІЯМИ	166
<i>Тімашова В. М.</i> КРАТОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВЛАДАРЮВАННЯ СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ В ТРАНЗИТНІЙ/ МОДЕРНІЗОВАНІЙ КРАЇНІ	178
<i>Ткаченко В. С.</i> СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ УКРАЇНИ.....	185

Соціологія

<i>Погрібна В. Л.</i> ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА: В ПОШУКАХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ.....	196
<i>Клімова Г. П.</i> ДЕРЖАВНА ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....	206
<i>Маркозова О. О.</i> МЕХАНІЗМ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ	214
<i>Прохоренко Т. Г.</i> СТРАТЕГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	222

Наш ювіляр

НАТАЛЯ ПИЛИПІВНА ОСИПОВА	229
НАШІ АВТОРИ	232
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	234
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	235

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14:(316.48+316.83)

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

МІСЦЕ ТА ФУНКЦІЇ КОНФЛІКТІВ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто особливості соціальних процесів у трансформаційний період розвитку суспільства. Констатовано, що конфлікти є закономірними для суспільства, що трансформується, і саме за допомогою конфліктів і відбувається ця трансформація. Проаналізовано функції конфліктів у цьому процесі.

Ключові слова: соціальна система, трансформаційне суспільство, перехідний період, криза, соціальний конфлікт, модернізація, функції конфліктів.

Актуальність проблеми. Людство вступило в третє тисячоліття, обтяжене безліччю проблем. Серед них найбільш гострими є: міжнародний тероризм, численні регіональні і міжетнічні конфлікти, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії та СНІДу, що у сукупності з іншими глобальними проблемами ставлять людство на грань виживання. У свою чергу життєво важливий вплив на долі світу, людської цивілізації в цілому в ХХІ ст. можуть справити результати соціальної і політичної трансформації країн (серед яких перебуває й Україна), що здійснюють важкий перехід від тоталітаризму до демократії. Дійсно, у процесі трансформації зараз знаходиться четверта частина території планети, яка володіє гігантським людським, промисловим, культурним та військовим потенціалом, що може бути використаний як на благо, так і на зло людства. Більш того, вузли потужних конфліктів, що утворилися на території більшості трансформаційних країн, загрожують існуванню не тільки тих соціумів, що породили їх, а й людської

цивілізації в цілому. Тому не випадково, що проблема конфліктів у трансформаційний період розвитку суспільства набула в наші дні особливої актуальності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Значний інтерес до проблем соціальних колізій виявили західні дослідники Дж. Бертон, К. Боулдінг, Р. Дарендорф, К. Дойч, Г. Зіммель, Л. Козер, Л. Крісберг, С. Ліпсет, А. Раппопорт, Дж. Тернер, Ю. Хабермас та ін., які зробили незаперечний внесок у вивчення соціальних конфліктів. Вагомі зусилля в аналіз різних аспектів теорії соціальних конфліктів також доклали українські дослідники І. Є. Бекешкіна, Л. Д. Бевзенко, В. В. Головаха, А. І. Гірник, В. А. Друзь, А. Т. Ішмуратов, Ю. В. Мацієвський, М. І. Михальченко, О. Ф. Проценко, Ю. І. Римаренко та ін. Вивчення їх робіт дозволяє зробити висновок про те, що на сьогодні відсутнє дослідження, в якому здійснювався б аналіз функціональності конфліктів у транзитивних суспільствах. Проведення ж системного дослідження місця та функції конфліктів у транзитивний період розвитку дозволить мінімізувати неминучі негативні наслідки конфліктогенних процесів в умовах демократизації соціально-політичного, економічного і духовного життя суспільства.

Мета статті. Аби визначити місце та функції конфліктів у трансформаційному суспільстві, необхідно відповісти на декілька запитань: 1) чи є закономірними конфлікти в перехідний період, чи можна їх уникнути; 2) який механізм трансформації соціальної системи; 3) які функції конфліктів у трансформаційний період розвитку суспільства?

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи перше питання, необхідно зупинитися на особливостях трансформаційного суспільства. Для сучасної цивілізації найбільш характерними є трансформації від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії, тому в статті пропонується акцентувати увагу саме на цьому типі трансформації.

Соціально-філософський аналіз двох типів соціальних систем — тоталітаризму і демократії (за способом виникнення, характером соціальної взаємодії, характером взаємозв'язків із зовнішнім середовищем і поміж внутрішніми елементами, головними методами розв'язання соціальних суперечностей, впливом конфліктів на соціум та ін.) дає змогу зробити висновок про їхню несумісність, а тому неможливість безпосереднього переходу від одного типу суспільства до іншого. Тому всі соціуми, що трансформуються від тоталітаризму до іншої системи суспільно-політичного буття, закономірно зобов'язані пройти особливий трансформаційний (перехідний) період. Причому поняття перехідності тут слід розуміти не як просту номінацію етапу трансформації соціуму, а як особливий стан соціальної системи, що має самодостатнє значення [2, с. 29–23].

У цьому перехідному стані суспільства внаслідок різких змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікросоціальному рівні порушується його рівноважний стан, усі його головні характеристики являють собою комбінацію сутнісних рис як тоталітаризму, так і демократії. Причому елементи, структури, принципи тоталітарної і нової, демократичної системи, що встановлюється, не просто співіснують, перебувають у стані жорсткого зіткнення, конфлікту. А сам транзитивний процес можна також уявити як гігантський, тектонічний конфлікт (чи систему конфліктів) між соціально-політичною системою, що руйнується, і соціально-політичною системою, що народжується.

Отже, можна констатувати, що конфлікти є закономірними для суспільства, що трансформується, і саме за допомогою конфліктів і відбувається ця трансформація. Іншими словами, конфлікт являє собою специфічний катарсис (очищення) структури соціальної системи, системи комунікації суб'єктів суспільства від дисгармонійних тенденцій, стримувальних факторів, котрі перешкоджають її подальшому розвитку і, як правило, не можуть бути усунені з гармонійного (рівноважного) стану безпосередньо.

Наступне запитання, на яке необхідно відповісти: який механізм трансформаційної соціальної системи?

Самоорганізаційний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком (а соціальні системи належать саме до таких утворень) дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. У цьому гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур і трансформації (еволюції) є складна взаємодія двох протилежних засад: засади, що творить чи стабілізує, і руйнівної чи дестабілізуючої засади.

Стосовно соціальних систем найважливішим дестабілізуючим чинником, на нашу думку, є соціальні конфлікти, а утворювальним, стабілізаційним чинником розвитку соціумів — соціальна гармонія. У цьому механізмі трансформації суспільства гармонія і конфлікт відіграють роль своєрідних балансирів, сприятливих для динамічної рівноваги і розвитку суспільства та його суб'єктів. Розвиток соціальних систем можливий перш за все через конфлікти, але самі по собі конфлікти можливі тільки за наявності гармонії, балансира, що врівноважує дії конфліктів. У протилежному разі протиборючі сторони взаємно знищили б одна одну, що в кінцевому результаті спричинило б абсолютний хаос, загибель людської цивілізації [7, с. 34–35].

З другого боку, повна гармонія без конфліктів, зіткнень привела б до застоя, застою в суспільному житті, що у свою чергу означало б кінець усякій якісній зміні.

Такий підхід дозволяє розуміти динаміку соціальних систем у транзитивний період як процес, що нерівномірно розвивається в режимі із заго-

стренням, котрий у свою чергу можна уявити у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів: добіфуркаційного, біфуркаційного та післябіфуркаційного.

Основним поняттям, що дає змогу диференціювати ці етапи, є рівень їх соціальної ентропії, під якою розуміється міра невпорядкованості, конфліктності соціальної системи. Рівень соціальної ентропії в конкретній соціальній системі прямо пропорційний її конфліктному (дестабілізуючому) потенціалу і зворотно пропорційний гармонійному (стабілізуючому) потенціалу.

Отже, як гармонія (стабілізуючий чинник), так і конфлікт (дестабілізуючий чинник) є невід'ємними складовими соціального життя. І якщо в добіфуркаційний період соціальна ентропія у зв'язку з переважанням гармонійних тенденцій в системі присутня на небезпечному для існуючої структури рівні, то в біфуркаційний період вона досягає граничного рівня і за посередництвом деструктивних конфліктів руйнує застарілі структури, а за допомогою конструктивних конфліктів створює передумови для наступної структурогенези.

Однак такий сценарій розвитку соціальних систем не завжди є фатальним. Соціальні суб'єкти, як правило, мають можливість підтримувати стабільність системи шляхом безперервної модернізації політичної, правової, економічної та інших структур суспільства, не допускаючи розбалансування темпів їхнього розвитку і виникнення між ними глибоких суперечностей, що дозволяє підтримувати рівень ентропії (конфліктності) у допустимих межах і уникати біфуркаційного вибуху. Така технологія попереджуючих реформ і створення дійових механізмів регулювання соціальних конфліктів за допомогою компромісів становить оптимальний варіант розвитку для будь-якої соціальної системи, оскільки пряме зіткнення класів, етносів у соціумі неминуче втягує його в режим надшвидкого (революційного) розвитку, що закінчується точкою біфуркації [7, с. 37].

При розгляді проблеми соціального конфлікту в транзитивному суспільстві важливим питанням є з'ясування його впливу на соціальну систему. Позиції дослідників у цьому питанні значно розходяться. Одні з них вважають (а їх більшість), що конфлікт в основному негативно впливає на соціальну систему, взаємовідносини в ній. До них належать прибічники рівноважно-інтеграційної моделі розвитку суспільства: Ф. Фур'є, Г. Спенсер, Л. Дантек, Л. Ф. Уорд та ін.; представники структурно-функціонального аналізу: Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Р. Мертон; послідовники школи «людських відносин»: Е. Мейо, Д. Макгрегор; більшість дослідників конфліктів радянського періоду вітчизняної соціально-філософської, соціологічної думки тощо.

На відміну від прибічників першої позиції творці функціональної теорії конфлікту Г. Зіммель, Л. Козер та їхні послідовники услід за К. Марксом у своїх роботах акцентували увагу на позитивних функціях конфлікту.

На їхню думку, конфлікт — універсальне явище; більш того, повністю єдина і гармонійна соціальна система взагалі неможлива, а якщо б вона й виникла, то таке «суспільство святих», не володіючи механізмом саморозвитку і не зазнаючи впливу імпульсів, що стимулюють зміни, виявилось б неперспективним, нежиттєздатним. Отже, конфлікт — необхідна передумова розвитку суспільства, і тому він є функціональним [10, р. 9–11].

Незважаючи на те що прибічники функціональної теорії у своїх роботах, крім позитивних функцій конфлікту, виділяють також низку негативних (порушення системи комунікації і взаємозв'язків у групі, послаблення її ціннісно-орієнтаційної єдності, можливість зниження групової згуртованості при деяких конфліктах), більшість дослідників вважають, що ця теорія абсолютизує позитивні наслідки цього феномену в процесі розвитку суспільства.

На нашу думку, з'ясування впливу абстрактного конфлікту на абстрактну соціальну систему — безперспективне заняття. Тут, як ніде, особливо важливими є конкретний підхід до цього феномену і конкретна оцінка ситуації, що склалася. Тим більше, як ми вже переконалися, конфлікт — надзвичайно складне, багатогранне, багатопланове явище, яке займає в соціальному житті великий простір і виявляється в ньому в найрізноманітніших формах — від безневинних дитячих зіткнень у пісочниці і кухонних сварок до революцій і світових війн, що ставлять під загрозу саме існування людства.

Крім того, всі зазначені форми конфліктної взаємодії залежно від низки обставин можуть мати різноманітний характер, обсяг, інтенсивність, тривалість тощо. Все це ускладнює визначення загального для всіх видів конфліктів критерію їхньої оцінки.

Вочевидь, що найбільш прийнятним критерієм оцінки функціональності конфліктів відносно соціальних систем, в яких вони розвинулись і розв'язуються, є їхній вплив на ці системи. Ті конфлікти, що руйнують систему, уповільнюють темпи її прогресивних перетворень, можна віднести до деструктивних. Як правило, ці конфлікти породжуються чужорідними, не пов'язаними з суттєвістю системи суперечностями, дисбалансами різноманітних тенденцій або факторів, до яких можна віднести деформацію через управлінські помилки і прорахунки, різкі зміни умов функціонування соціальної системи, екстремальні фактори різноманітного походження тощо. Такі конфлікти необхідно прогнозувати, виявляти на ранніх стадіях виникнення, блокувати, не давати їм розростатися по всій структурі соціальних відносин. Ті ж конфлікти, що сприяють удосконаленню системи, її зміцненню і гармонізації, треба віднести до конструктивних. Такі конфлікти для соціальної системи є не тільки не шкідливими, а й бажаними. Розв'язання суперечності, нехай навіть і у формі конфлікту, сприяє розвитку соціальної

системи, переходу її на новий ступінь виробленості, досконалості. Такі конструктивні конфлікти, оголюючи й очищаючи існуючі в соціальному організмі суперечності, відвертають застій у міжособистісних відносинах, допомагають зжити взаємне упередження, неприязнь між суб'єктами спілкування, сприяють їх здоровому суперництву і завдяки цьому звільняють систему від підточуючих її факторів.

У той же час ці міркування в свою чергу вимагають уточнень і конкретизації, врахування багатомірності і багатоваріантності розвитку соціальних систем, особливо перехідного типу.

По-перше, функціональність конфлікту відносно соціальної системи, що породила його, не може бути тільки позитивною або тільки негативною. Найближчі і віддалені наслідки впливу певного конфлікту на соціальне ціле — це складна комбінація причинно-наслідкових зв'язків, змін, взаємодії, інтегрований вплив яких на розвиток окремих елементів системи і всієї системи в цілому протягом часу може значно змінюватися. Аби запобігти помилкам в оцінці функціональності конфліктів доцільно використати методологію Р. Мертона, який рекомендує встановлювати «чистий баланс функціональних наслідків» впливу соціальних явищ на систему, що враховує не тільки сприятливі, а й нейтральні і несприятливі наслідки.

По-друге, оцінка конфлікту багато в чому залежить від місця оцінки (ззовні, усередині) та одиниці соціального вимірювання (з позиції індивідуума, групи, соціального цілого). Певні конфлікти, що елімінують консервативні в структурі соціального цілого елементи, відіграватимуть для цих елементів роль деструктивних, але для всієї системи в цілому — роль конструктивних, що підвищують її стійкість і виживаність.

По-третє, для вірної оцінки функціональності відносно конкретної соціальної системи необхідний певний ступінь об'єктивності, що само по собі є досить непростим завданням. Як правило, функціональність конфлікту оцінюють або його безпосередні учасники (що в більшості випадків виключає об'єктивність), або зацікавлені спостерігачі, що оцінюють його з позиції своїх особистих або групових інтересів. Певного ступеня об'єктивності дає змогу досягти деякий часовий інтервал, який пом'якшить емоції учасників або усуне їх з лав арбітрів і дозволить виявити та оцінити його віддалені наслідки.

По-четверте, функціональність конфлікту пов'язана з якісними характеристиками соціальної системи, в якій він розгортається. Відомо, чим складніша соціальна система, тим безболісніше вона переносить множинність внутрішніх конфліктів, що, маючи різноспрямованість, взаємно компенсують один одного. Як відзначав Л. Козер, «енергія індивідів виявляється розпрошеною в різних напрямках, що заважає її концентрації на рівні будь-якої

однієї вибухонебезпечної ситуації, здатної викликати розкол усієї системи» [11, р. 196]. У відкритих, гнучких соціальних системах конфлікти виконують конструктивну (стабілізуючу) роль, а в закритих, ригідних — деструктивну (дестабілізуючу).

Висновки. З позиції теорії соціальних конфліктів основними завданнями транзитивного періоду є: трансформація закритої, моністичної системи тоталітарного суспільства у відкриту, плюралістичну систему демократичного суспільства з метою редукції деструктивної функції конфліктів у конструктивну функцію; переведення конфліктів вертикального рівня в горизонтальний (тобто переведення боротьби проти політичного режиму в боротьбу в рамках цього режиму); створення правових механізмів адекватного управління конфліктами в суспільствах, що трансформуються. Тут під адекватним управлінням конфліктами розуміється їх урегулювання, придушення, ініціювання тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении : пер. с англ. / Г. Беккер, А. Босков ; общ. ред. Д. И. Чеснокова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 895 с.
2. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
3. Данильян О. Г. Соціальні процеси у перехідний період розвитку суспільства / О. Г. Данильян // Філософські обрії. – К. ; Полтава, 2001. – Вип. 6. – С. 36–48.
4. Ильин В. В. Философия политики / В. В. Ильин, А. С. Панарин. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 283 с.
5. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
6. Кризис // Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 1600 с.
7. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз / за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
8. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : монографія / за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.
9. Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives Simmel G. Conflict / T. Parsons. – Glencoe, Ill. : The Free Press, 1955. – 195 p.
10. Simmel G. Conflict / G. Simmel. – Glencoe, Ill. : The Free Press, 1955. – 195 p.
11. Coser L. A. The function of social conflict / L. A. Coser // Sociological theory: A book of readings. – N. Y. : Macmillan, 1957. – P. 195–203.

МЕСТО И ФУНКЦИИ КОНФЛИКТОВ В ТРАНСФОРМАЦИОННЫЙ ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Данильян О. Г.

Рассмотрены особенности социальных процессов в трансформационный период развития общества. Констатируется, что конфликты являются закономерными для общества, которое трансформируется, и именно с помощью конфликтов и происходит эта трансформация. Проанализированы функции конфликтов в этом процессе.

Ключевые слова: социальная система, трансформационное общество, переходной период, кризис, социальный конфликт, модернизация, функции конфликтов.

PLACE AND FUNCTIONS OF CONFLICTS IN THE TRANSITIVE PERIOD OF DEVELOPMENT OF THE SOCIETY

Danilyan O. G.

Features of social processes in transitive period of development of a society are considered. The conclusion becomes that conflicts are natural for a society which is transformed and by means of conflicts and there is this transformation. Functions of conflicts in this process are analyzed.

Key words: social system, a transitive society, transitive the period, crisis, the social conflict, modernization, functions of conflicts.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ БУТТЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Показано, що в процесі розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова природа, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства; змінюються не тільки технологічна база та інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама людина, її самосвідомість. Доведено, що сучасна людина стає

немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування.

Ключові слова: людина, суспільство, інформація, інформаційні технології, інформаційна культура, комунікації.

Актуальність проблеми. Останніми роками частка інформаційного ринку зростає значними темпами і в розвинених країнах кількість працівників, зайнятих у сфері інформації, вже перевищує кількість працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Інформаційне навколишнє середовище і використання інформаційних технологій трансформують традиційні моделі діяльності. Розвиваються нові форми взаємодії в соціумі, які в перспективі можуть або гарантувати свободу і незалежність особистості, або призвести до жорсткої централізації та абсолютної підконтрольності людини бюрократичним структурам. Перехід від індустріального до постіндустріального, а далі — до інформаційного суспільства вимагає якісного переосмислення тих життєвих реалій, які були визначальними у масовому суспільстві. Новий тип суспільства — це своєрідний поворот від усіх наших звичок, початкових посилок.

Сучасна людина спрямована до активності, а розвиток інформаційних технологій веде до створення відкритого суспільства. Комунікативні процеси зумовлюють вияв нових якостей особистості, що розвиваються в епоху «третьої хвилі»: ініціативності, комунікабельності, різностороннього розвитку.

Аналіз наукових джерел і публікацій показує, що, незважаючи на досить солідну їх кількість, онтологічний аспект даної проблеми опрацьовано ще недостатньо. Сьогодні виникає нагальна потреба у постановленні філософських питань визначення сутності і особливостей буття людини в сучасних соціокультурних умовах інформаційного суспільства. Саме окреслення концептуальних моментів динаміки інтеграції сучасної людини в соціокультурний простір інформаційного суспільства і є **метою** цієї статті¹.

Виклад основного матеріалу. Ф. Фукуяма уявляє майбутнє інформаційне суспільство високонауковим, багатоканальним суспільством, просякнутим мережами інформаційних систем, насиченим комп'ютерно-комунікаційними технологіями. Наукова концепція створює методологію конструювання моделей біотехнологічних перспектив людини. Висновки Фукуяма є цікавими в контексті не тільки інформаційної парадигми (тобто аналізу переходу від

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

постіндустріального до інформаційного суспільства), а й цивілізаційної парадигми — як досвід зіставлення країн Заходу і Сходу в умовах глобалізації інформаційних відносин.

Фукуяма, констатуючи радикальну зміну світогляду людини, припускає, що людство йде до кінця історії і вершини прогресу. Нам ця думка є цікавою через сцієнтистське тлумачення Фукуямою сенсу історії. Зазначений погляд вписується в планетарно-ноосферне бачення світу, що допомагає усвідомлювати і розв'язувати сучасні проблеми взаємодії людини і природи.

Як відзначає А. Назаретян, «події складаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде вимушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від тих, що сковують і прирікають його на звироднілість біологічних залежностей» [1, с. 179].

Нарощування потужності техносфери, що розвивається за законами інформо- і енергоємності, на елементарний акт технічного прогресу загрожує самому життю на планеті в глобальному масштабі. Техногенний тиск на природне середовище примушує останнє дрейфувати убік від природної рівноваги, усталеної протягом мільйонів років. Техносфера, безмірно споживаючи біосферні ресурси планети, відчужує людство від природи, частиною якої воно є. За словами С. Харламова, «розвиток сучасної цивілізації, часто не контрольований, прийшов у конфлікт з природою і сутністю самої людини... Аналізуючи ці дані, можна дійти, принаймні, двох висновків: 1) необхідні надзвичайно не тільки природо- і ресурсозберігаючі технології, а й такі технології, які дозволили б берегти і раціонально використовувати людський потенціал; 2) необхідний новий рівень міждисциплінарної взаємодії наук» [2, с. 80–81].

У перебігу розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова біоприрода, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства. «У ХХ ст., — відзначає В. Кутирєв, — на Землі утворилися дві реальності, “два світи” — світ природного і світ штучного. З одного боку, зберігається те, що може існувати без людини, з другого — набуло небаченої значущості і власних законів розвитку те, що нею створено... Якщо це відношення загостриться до несумісності, до того, що один зі світів буде пригнічений або поглинений іншим, людина як така приречена на зникнення. Або безпосередньо, в результаті біологічної деградації, або в результаті переродження в інший стан» [3, с. 3]. Така взаємодія біологічного і технологічного в людині призводить до екотехнологічної трансформації, яка, за словами С. Чувіна, є «корінна зміна біосоціальної природи людини та її інтеграція з технікою і техносферою в цілому під впливом багатьох чинників, і, в першу чергу, — наукотехніки» [4, с. 150–151]. Дослідник у зв'язку з цим від-

значає три основні напрями трансформації людини: біологічний, етично-психологічний та соціокультурний.

Багато філософів ведуть мову про антропологічну катастрофу, яка безпосередньо пов'язана з руйнуванням і розпадом достовірно людського в людині, з негативними змінами в її природі і духовному світі, з глибокою і тотальною кризою людини. Ця криза, яка багато в чому стала наслідком віртуалізації людського життя, веде до втрати людиною підстав свого існування — природних, соціальних, культурних та інших, до зникнення самої перспективи до існування.

Чому виникла проблема пошуку нових вимірів людини? Перш за все тому, що в традиційних вимірах (біологічний, соціальний, психологічний, синергетичний) не вдається створити про неї адекватного уявлення, яке дозволило б ефективно розв'язувати життєво важливі для соціуму проблеми і забезпечити нормальний гармонійний розвиток суспільства в нових інформаційних умовах. Б. Юдін упевнений, що «безпосередня причина сьогоденішнього звернення до питання про природу людини — це перспективи, деколи зовсім близькі, але частіше віддаленіші, таких дій на людину, які здатні викликати в ній глибокі і радикальні зміни» [5, с. 113].

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюються не тільки технологічна база і інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування — як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни, і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі і становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що Третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер [6]. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість рольових моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» — необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» — це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетеро-

геннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли» [7, с. 281–282]. Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона винагороджуватиме індивідуальність та підприємливість» [7, с. 287].

Саме тому необхідно зосередитися на різних інтерпретаціях інформаційних технологій під такою точкою зору, яка дозволить визначити моделі людини, розглянуті в різних концепціях, котрі здійснили найбільш вагомий внесок у розуміння її місця і ролі у сучасному інформаційному світі.

В інформаційному суспільстві, що формується, не тільки кількісно розширюється застосування інформаційних технологій, а й з'являються якісно нові форми комунікації. Інформація і знання, розміщені в мережі Інтернет, стають вирішальним ресурсом індивідуального розвитку, що дає змогу одержувати результати в різних галузях знання.

Головним принципом соціального самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є гнучкість, еластичність ідентичності, яка позбавлена «внутрішньої» центрації, вільно впускає в себе зовнішнє, а також легко проникає в зовнішнє, граючи своїми ролями та уявленнями. Є. Уханов слушно вважає, що умовою успішного самовизначення індивіда та його самоідентифікації в мережевих комунікаціях є «мережева» внутрішня структура індивіда — метастабільна, без центру, мозаїчна ідентичність [8, с. 12].

Однією з умов вдалого самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є «розірваний», нецілісний характер свідомості, інакше було б складно сприймати реальність, якої «не існує». Це є однією з основних умов успішної соціалізації індивіда. Нестійка, ігрова, ситуативна ідентичність характерна не тільки для мережевої реальності, а й для постмодерної ситуації в цілому. Визначальною рисою безпосередньо мережевих комунікацій є гіпертрофований вияв цієї тенденції. Це сприяє більш гнучкому соціальному конструюванню реальності порівняно з повсякденною реальністю.

Одна з важливих рис самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях — взаємопроникнення віртуалізованої соціальної реальності та внутрішнього світу індивіда. Суттєвою відмінністю від повсякденної, «реальної» реальності є те, що актуалізація індивідом віртуальної реальності робить його частиною віртуальної реальності також за умови «неперебування» безпосередньо індивіда в мережі [8].

Людина є не тільки суб'єктом інформаційних комунікацій, які вона створює і використовує. Не меншою мірою вона стає й об'єктом дії інформаційних мереж, оскільки її життєдіяльність забезпечується ними. На думку Е. Фромма, «людина, застосовуючи своє розуміння фізичного світу до практичних цілей, підвищує свої внутрішні здібності, і їй необхідна комунікація, що відповідає її здатності мислити і творити» [9, с. 178]. Тому в наш час різко зростає значення комунікаційних мереж, що у край формалізують процес одержання інформації. З цього приводу Г. Аркадьєв підкреслює, що «умови “інформаційного суспільства” разом з реаліями природного, наочного, соціального і образно-знакового світу створюють реалії інформаційної мережі як ще одну умову розвитку і буття людини» [10, с. 4].

Інформаційні мережі існують з часу виникнення поштового зв'язку, потім телеграфу та телефону. Від первинної форми комунікації — листи колезі — до сучасних — on-line спілкування в мережі — таким є, як слушно зазначає С. Харламов, шлях розвитку комунікації [2, с. 52]. Значна частина економічної, наукової та суспільної діяльності є просто незбагненою без цих інформаційних мереж. Зважаючи на їх тривалу історію і поступовий розвиток, можна погодитися з думкою В. Гухмана, за якою прискорений розвиток таких мереж спричинений «зростаючою інформатизацією сучасного соціуму, в якому від 1/3 до 1/2 — сцієнтистсько-технократично орієнтоване покоління, раціонально мисляче в інформаційних поняттях, виховане в інформаційному середовищі, сприймаюче і таке, що раціоналізувало її як повсякденний атрибут свого буття, не мисляче себе поза цим середовищем» [11, с. 11]. Саме наростання процесу комп'ютеризації викликає підвищений інтерес у наукових концепціях, в яких інформаційні мережі інтерпретуватимуться як ключова тенденція трансформації людини.

У зв'язку з цим, актуальним завданням філософського аналізу в контексті даного дослідження є розгляд становлення «нової» людини, яка виступає носієм нової інформаційної культури, є суб'єктом правових відносин. За аналогією з характеристикою людини, наведеною французьким філософом Ж. О. Ламетрі, як «людини-машини», людину ХХІ ст., на думку Л. Скворцова, слід називати комп'ютерною, і специфіка її полягає у тому, що вона «має систематичний контакт з універсальним інформаційним середовищем, і це радикальним чином змінює тип її ментальності — як несвідомі, так

і усвідомлені реакції на події» [12, с. 35]. Проте необхідно не тільки «обійняти завширшки» пізнання людини, вбудовувавши все під традиційні пояснювальні моделі; потрібно розібратися, що призводить до нової «комп'ютерної» людини, розглянути всі чинники, які відповідають за трансформацію людини. Одним із чинників стає поширення інформації за допомогою невимірно більшого числа комунікацій, які є першими виявами лавиноподібного процесу, що радикально змінює місце людини у світі. Цю думку відобразив І. Негодаєв, кажучи про характерну межу інформаційного суспільства: «Головну роль у розвитку і функціонуванні всіх сторін, сфер, аспектів суспільства відіграє знання у вигляді інформації» [13, с. 72]. Це і є докорінна відмінність сьогоденної інформаційної епохи від попередніх («доінформаційних») епох.

Термін «комунікація» фіксує сам факт зв'язку між індивідами, факт перенесення інформації від одного суб'єкта до іншого, причому революційна зміна форми комунікації значно підвищує швидкість передачі інформації. Така «комунікація на основі електричних і електронних засобів стала можливою завдяки процесам телефонізації, автоматизації, медіатизації, вінцем яких стала комп'ютеризація» [14, с. 222]. Проте, стверджує В. Келле, «ці суб'єкти в мережах комунікації виступають переважно як джерела і споживачі інформації. Ці індивіди можуть мати різну наукову вагу, належати до різних професійних груп, виступати як члени тієї чи іншої наукової спільноти тощо» [15, с. 113]. Тому людина перестає бути унікальною особою, оскільки вона оцінюється функціонально, виходячи з того, яку кількість і якість інформації вона здатна поширити в мережі.

Виходячи з різкого зростання надшвидких і наддалеких форм комунікації, В. Сухіна ще на початку 90-х років минулого століття підкреслювала, що «розгляд різних видів комунікацій, їх особливостей дозволяє зробити висновок, що комунікація — це процес, тобто безперервна послідовність дій у часі. Користувач не тільки повинен бути активним учасником соціального інформаційного процесу, а й мати всі можливості для найбільш яскравого вияву своєї індивідуальності» [16, с. 53]. Тому важливо осмислювати комунікаційний процес як явище, що накладає свої функціональні особливості, свою структуру на людину інформаційного суспільства.

Причому ці комунікаційні потоки не тільки не поглинаються як енергетичні ресурси, а й примножуються, змінюючи саму людину, її можливості і уявлення про себе та суспільство. На думку А. Наріньяні, «трансформація тільки починається, вона торкається кожного різною мірою, але ми вже не ті Ното, якими були 20 років тому, хоча ще й не такі, якими станемо через 10–20 років» [17, с. 3]. Тим самим комунікації беруть безпосередню участь у формуванні і відіграють вирішальну роль у створенні моделей нової

«комп'ютерної» людини. Модель людини можна визначити як «упаковане знання», що несе цілком певну антропологічну інформацію, закодовану в спеціальну форму [18; 19]. І ця модель містить не тільки ту антропологічну інформацію, яка послужила їй джерелом, у даному випадку — це інформаційна революція. Вона може містити потенційне знання, яке людина, «досліджуючи модель, може одержати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих потребах» [20, с. 178].

Висновки. Сучасна людина виявляється зануреною в інформаційне середовище, тому інформація відіграє все більшу роль у житті людини, просякаючи всю її діяльність, та формує інформаційний спосіб її життя. Різні вияви інформаційного середовища виступають як специфічні моменти історично зумовленого соціокультурного буття.

Швидкість сучасних каналів поширення інформації за наявності такої властивості інформаційного простору, як масове тиражування інформації, призводить до того, що інформація практично одночасно досягає користувачів у різних потоках інформаційного простору.

Така ситуація дозволяє говорити про єдиний інформаційний простір, розрив якого глибоко переживається людьми. Тут інформація ще більш опукло виступає в її інструментальних властивостях, безпосередньо включаючи в себе різноманітні соціальні функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Назаретян А. П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах) / А. П. Назаретян // *Обществ. науки и современность*. – 1992. – № 5. – С. 176–183.
2. Харламов С. Ю. *Философско-антропологические модели человека в концепциях информационного общества* : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / С. Ю. Харламов. – Белгород, 2009. – 166 с.
3. Кутырев В. А. *Естественное и искусственное: борьба миров* / В. А. Кутырев. – Н. Новгород : Нижний Новгород, 1994. – 200 с.
4. Чувин С. Н. *К вопросу о направлениях трансформации человека* / С. Н. Чувин // *Социс*. – 2007. – № 1. – С. 150–153.
5. Юдин Б. Г. *Природа человека: конструктивизм против натурализма* / Б. Г. Юдин // *Высш. образование в России*. – 2005. – № 5. – С. 113–121.
6. Тоффлер Э. *Третья волна* / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др. – М. : АСТ, 1980. – 795 с.
7. Тоффлер О. *Раса, власть и культура* / О. Тоффлер ; пер. Н. Л. Поляковой // *Новая технократическая волна на Западе* : сб. статей : переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 276–288.

8. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов. – Х., 2010. – 18 с.
9. Фромм Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / Э. Фромм ; пер. с англ. Н. Г. Кротовской и др. – М. : Айрис-пресс, 2005. – 344 с.
10. Аркадьев Г. И. Влияние поля современных информационных технологий на личность в юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Г. И. Аркадьев. – М., 2003. – 156 с.
11. Гухман В. Б. Философская сущность информационного подхода : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.08 / В. Б. Гухман. – Тверь ; М., 2001. – 38 с.
12. Скворцов Л. В. Информационная культура и цельное знание / Л. В. Скворцов. – М. : ИНИОН, 2001. – 288 с.
13. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев. – Ростов н/Д : Изд. центр ДГТУ, 1999. – 246 с.
14. Бакланов И. С. Философия науки и научно-информационной деятельности / И. С. Бакланов, М. Б. Синельников. – М. : Изд-во МОСУ ; Ставрополь : Сервис-школа, 2002. – 320 с.
15. Келле В. Ж. Наука как компонент социальной системы / В. Ж. Келле. – М. : Наука, 1988. – 209 с.
16. Сухина В. Ф. Человек в мире информатики / В. Ф. Сухина. – М. : Радио и связь, 1992. – 112 с.
17. Нариньяни А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего / А. С. Нариньяни // Вопр. философии. – 2008. – № 4. – С. 3–17.
18. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.
19. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
20. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Мол. гвардия, 1990. – 351 с.

СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА КАК СРЕДА БЫТИЯ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Дзебань А. П., Жданенко С. Б.

Показано, что в процессе развития новых информационных технологий стремительно формируется новая природа, связанная с удовлетворением потребностей современного общества; меняются не только технологическая база и информационно-технологические возможности человека, но и сам человек, его самосознание. Доказано, что современный человек становится немислимым без информационных технологий, которые оказывают огромное влияние на все его существование.

Ключевые слова: человек, общество, информация, информационные технологии, информационная культура, коммуникации.

SOCIOCULTURAL SPACE INFORMATION SOCIETY HOW MODERN PERSON BEING WEDNESDAY

Dzeban A. P., Jdanenko S. B.

It is shown that during the development of new information technologies rapidly, a new nature, related to the needs of modern society, changing not only the technological base and information technology capabilities of man, but the man himself, his self-consciousness. Proved that modern man becomes unthinkable without information technologies that have a huge impact on all of his existence.

Key words: people, society, information, information technology, information culture, communications.

УДК 1:316.3+340.12

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор
Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЦІННІСНА КОНСТАНТА БУТТЯ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено основні характеристики відповідальності у контексті розвитку правового суспільства. Проаналізовано особливості вияву відповідальності на особистісному та суспільному рівнях. Розглянуто сутнісні характеристики понять «соціальна відповідальність», «особиста відповідальність», «конституційно-правова відповідальність», «юридична відповідальність».

Ключові слова: правове суспільство, особистість, відповідальність, соціальна відповідальність, юридична відповідальність.

Актуальність проблеми. Становлення та розвиток правового суспільства спричинені належним рівнем правосвідомості громадян і наявністю розвинутого законодавства демократичного гатунку. В свою чергу невід'ємною рисою демократичної правосвідомості є відповідальність, яка виявляється на індивідуальному та соціальному рівнях. Вочевидь, що буття правового суспільства можливе лише тоді, коли громадяни відчують особисту відпо-

відальність за свої вчинки, долю країни, реалізацію демократичних та правових цінностей тощо. Отже, **метою** статті є всебічний аналіз концепту «відповідальність» як підґрунтя функціонування правового суспільства.

Виклад основного матеріалу. Логіка нашої наукової розвідки передбачає визначення відповідальності в її різноманітних виявах: індивідуальному, суспільному, юридичному тощо. Особистісні якості, що характеризують сутність відповідальності, об'єднують у такі групи.

1. Риси характеру, що відображають ставлення особистості: до праці (працьовитість, сумлінність, активність та ін.), до колективу та окремих людей (доброта, чуйність, вимогливість, тактовність, обов'язковість, принциповість та ін.), до самого себе (самокритичність, упевненість, самоконтроль, акуратність та ін.).

2. Риси характеру, що виявляються у поведінці: моральні (чесність, обов'язковість, порядність, справедливість та ін.), вольові (наполегливість, рішучість, спритність та ін.), емоційні (спокій, сміливість, стійкість, трижовність та ін.).

3. Професійні якості (знання, навички, досвід, уміння, ерудиція).

4. Інтегральні властивості особистості та індивіда (здоров'я, працездатність, інтелект та ін.) [1, с. 396].

У цьому контексті необхідно зазначити, що вже у XVIII ст. Г. Сковорода підкреслював, що успіх у діяльності людини залежить не тільки від її здібностей (хоч немає нічого важливішого і кориснішого, вважав він, як пізнати себе, свої сильні і слабкі, позитивні і негативні якості), а й від ставлення до неї людини, від працьовитості, доброчесності, сумлінності, відповідальності та інших моральних якостей. З точки зору українського мислителя кожна людина має посідати певне місце в суспільстві не за багатством чи знатністю, а за «сродністю», тобто відповідно до своїх природних задатків, що виявляються і розвиваються в процесі діяльності [2, с. 33]. Особисте щастя просвітителів не відокремлював від щастя народу і виконання кожною людиною свого громадянського обов'язку. Сам процес формування відповідальності, за Г. Сковородою, пов'язаний з утвердженням її як звички особистості, оскільки «она не в знанні живет, а в деланії» [2, с. 34]. Загалом, за Сковородою, виконання особистістю громадського обов'язку можливе у служінні людям. Для цього людина має не тільки займатися спорідненою працею, а й щоденно працювати над своїм інтелектуальним зростанням, читаючи книги, і тим самим пізнаючи саму себе. У цьому контексті зазначимо, що виконання соціальних функцій громадянином, почуття відповідальності за долю країни, власної громади є стрижневою характеристикою буття правового суспільства як спільноти, що базується на самоорганізації свідомих суб'єктів суспільних відносин.

Деякі дослідники концепту «відповідальність» приділяють велику увагу формуванню цієї особистісної характеристики шляхом виховання. Так, С. Русова пропонувала виховувати відповідальність, «обгорнувши» дитину ласкою, викликати усі її активні творчі сили, розвинути етичну і громадську свідомість, аби вихованці зробилися б добрими, корисними, а отже, і відповідальними громадянами своєї батьківщини [2, с. 50]. Її виховним ідеалом була всебічно розвинена особистість, яка зможе приносити якомога більше користі суспільству і забезпечить на цій основі повну соціальну гармонію, особисте щастя. На думку дослідниці, саме національне виховання, яке гармонійно вписується у життєдіяльність рідного народу, поступово формує у підростаючих поколінь усі складники духовності, яка передається дітям від батьків, прадідів, збагачується в умовах сучасного буття націй.

У свою чергу Г. Ващенко у книзі «Виховний ідеал» також розкриває проблему виховання ідеальної людини, громадянина своєї країни з добре розвиненими моральними якостями, а саме вольову, відповідальну, духовно і фізично досконалу особистість. Головною метою життя такої людини є служіння Богу і Україні. Загалом, вищим мірилом відповідальної людини, за Г. Ващенко, є щоденне, щомиттєве зв'язання нею своїх помислів, учинків і дій з верховним божеством — християнським Богом [3; 4].

Наше розуміння відповідальності як важливої характеристики буття особистості у правовому суспільстві розширюється завдяки творчій спадщині А. Макаренка. Зокрема, він одним із перших розкрив відповідальність як соціальну якість, що ґрунтується на відносинах відповідальної залежності, котра характеризується її виявленням вихованцями у процесі навчання та позанавчальної діяльності. У його працях ми зустрічаємося з такими поняттями, як «відповідальна залежність», «загальна відповідальність», «сувора відповідальність», «принцип відповідальності», «відповідальна людина», «переживання відповідальності», «почуття відповідальності перед колективом» тощо. Відомий педагог підходив до аналізу відповідальності з різних аспектів, розглядаючи її як почуття, як переживання і як властивості та характеристику суб'єкта діяльності, а також як функції органів управління та характеристику організованого колективу [5, с. 125–128].

Формування світогляду, відповідальності у юнацькому віці А. Макаренко вбачав у правильному поєднанні того, що він називав близькою і далекою перспективами або розширенням тимчасової перспективи «в глибину» (охоплення більш далеких відрізків часу) і «в ширину» (включення свого особистого майбутнього у коло соціальних змін, які характеризують ставлення до суспільства загалом). Також А. Макаренко вперше здійснив спробу розглянути усі ланки соціальної відповідальності особистості. При цьому він тлумачив відповідальність як головну якість особистості. «Це дуже

важливо, — писав він, — набагато важливіше за все інше... Почуття відповідальності службової, ділової, юридичної є поки що головною спонукою праці та ініціативи» [5, с. 126]. Доречно зазначити, що вся теорія розвитку відповідальності у А. Макаренка ґрунтується на вихованні особистості у колективі і через його вплив. Тому в створених ним виховних закладах кожний відчував себе захищеним і відповідальним за своє і загальне благо.

Розвиваючи ідеї А. Макаренка, В. Сухомлинський у своїй педагогічній системі розглядав відповідальність у тісному взаємозв'язку з громадянськістю та совістю. Він тлумачив її як особисту, персональну проблему. Людина повинна відповідати передусім перед власною совістю. Така відповідальність характеризує здатність молодих людей самостійно формувати обов'язки, вимагати від себе їх виконання, здійснювати самооцінку та самоконтроль, що допомагає значно розширити сферу втручання особистості у навколишній світ і стверджувати ідею «особистої відповідальності за все створене нашим народом» [2, с. 167].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що для гармонійного функціонування правового суспільства обов'язковою умовою є розвиток не тільки особистісної, а й соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність належить до тих явищ, які з розвитком суспільства завжди змінюються. На неї впливають низка факторів, зокрема тип політичної системи, рівень політико-правової культури громадян, менталітет нації тощо. Наприклад, в умовах адміністративно-командної системи, в якій верхні структури «відповідали» за нижчі, а тих вважали «відповідальними» перед собою, зміст відповідальності як риси особистості зазнавав деформацій. Демократизація суспільства, зростання соціальної ролі особистості розширюють межі її відповідальності. Демократизація та гуманізація системи освіти вносять істотні зміни не тільки у зміст поняття «відповідальність», а й в умови її формування [6].

Так, В. І. Сперанський пропонує визначити рівні соціальної відповідальності згідно із життєвою позицією особистості. У цьому зв'язку він виділяє п'ять рівнів відповідальності.

На першому (низькому) рівні життєвої позиції відповідальність особистості виявляється як санкція, а основним мотивом вчинення дій є прагнення уникнути відповідальності.

На другому рівні спонукальним мотивом є додержання норм і правил, прихильність до оточуючих. Наявність цього мотиву свідчить про сформованість відповідальності. На цьому етапі відбувається перехід від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної. Особистість починає брати до уваги мотиви «неправильного вчинку» і умови, які спонукали здійснити його.

На третьому рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну.

Четвертий рівень характеризується насамперед високорозвиненою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій діяльності.

Нарешті, п'ятий рівень дозволяє соціально зрілій особистості чітко займати громадянську позицію у трудовій та суспільній діяльності [7, с. 38–87].

Інше тлумачення відповідальності пропонує німецький філософ Г. Йонас. Він обґрунтовує відповідальність сучасної людини як за виживання людства, так і за світ у цілому, за все, що є в ньому живого і неповторного. Дослідник слушно підкреслює, що соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з духовністю особистості. Гармонізація та інтеграція внутрішнього світу людини, її якостей і властивостей виявляється в узгодженні та рівновазі між духовною спрямованістю особистості, цінностями та соціальною поведінкою. На психологічному рівні (К. Абульханова-Славська, І. Бех, Г. Костюк, М. Савчин, І. Роттер, В. Франкл та ін.) відповідальність розглядається як одна із генералізуючих якостей, результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку. Відповідальність також визначається як моральна риса людини, мета виховання і якість, котра концентрує в собі усвідомлений особистістю обов'язок.

Що стосується напрямків розвитку відповідальності, то психолог К. Муздибаєв виділяє такі: від колективної до індивідуальної; від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); перехід відповідальності від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, а й за майбутнє); зміну в часі самого суб'єкта відповідальності. За К. Муздибаєвим, розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки [8, с. 89–92].

Відповідальність, на думку І. Беха, передбачає визнання людиною єдиної активної причетності до соціального і природного світу, і це визнання є не стільки результатом оцінки особистості іншими людьми, скільки її власним переконанням, моральним принципом, підсумком самоусвідомлення. Тому людина є не пасивним спостерігачем будь-яких соціальних подій, останні завжди розглядаються нею як учасником. Відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [9, с. 15]. У правовому суспільстві відповідальність як екзистенційна характеристика трансформується у певні зобов'язання перед соціумом, які людина бере на себе добровільно.

Різні види відповідальності мають свою особливість або специфіку, різну мету і цілі, тому деталізація цього питання здійснюється у різних галузях знання, в тому числі й у правознавстві. Серед різновидів відповідальності особливе місце належить юридичній відповідальності, яка у правовому суспільстві набуває особливого конституюючого значення. Проблема розуміння юридичної відповідальності, незважаючи на її розробленість у теорії права і галузевих юридичних науках, й дотепер залишається дискусійною.

Питання про поняття юридичної відповідальності розглядалися в працях О. Йоффе, М. Малєїна, П. Недбайла, І. Самоценка, М. Фарукшина та ін. Однак треба зазначити, що в сучасному вітчизняному правознавстві відсутнє єдине тлумачення поняття «юридична відповідальність» [10, с. 18].

Такі вчені, як М. Шаргородський, О. Йоффе, Л. Явич, пов'язують розуміння юридичної відповідальності з протиправною оцінкою поведінки, правопорушенням, що тягне за собою державний примус, покарання. Правомірні дії суб'єктів до розуміння юридичної відповідальності не входять. Ця позиція обґрунтовує ретроспективний аспект юридичної відповідальності. Поширеною вона є й серед українських дослідників, які кваліфікують юридичну відповідальність як закріпленій у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали.

О. Скакун характеризує юридичну відповідальність як охоронне явище, а саме як передбачені законом вид і міру державно-владного (примусового) втручання щодо позбавлення особистого, організаційного та майнового характеру за вчинене правопорушення [11, с. 466]. В іншому науковому джерелі юридична відповідальність тлумачиться як правовідносини між державою та порушником, до якого застосовуються юридичні санкції з негативними для нього наслідками [12, с. 68].

Юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів. Завдяки цьому комплексному впливу стають можливими гідне впорядкування суспільних відносин, надання їм певної системності та стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, максимально можливе втілення принципів соціальної справедливості. Існування права як регулятора суспільних відносин у всі часи спричинене саме необхідністю підтримувати правопорядок у неоднорідному, сповненому внутрішніх суперечностей суспільстві з метою запобігання будь-яким небажаним відхиленням від установлених правил поведінки. Як самостійний і необхідний елемент механізму правового регулювання юридична відповідальність характеризується трьома специфічними ознаками:

– являє собою вид державного примусу;
– єдиною підставою до її застосування виступає правопорушення;
– функціонує шляхом застосування певних негативних заходів до осіб, що вчинили правопорушення.

Юридичну відповідальність класифікують за різними ознаками. Найдоцільнішою у практичному відношенні можна вважати класифікацію за характером санкцій і за галузевою ознакою. За галузевою ознакою виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, конституційна та міжнародно-правова [13, с. 42].

На думку деяких дослідників, важливим фактором розвитку правової держави та правового суспільства є саме конституційна відповідальність. Так, В. Малиновський, визнаючи наявність у державному управлінні політичної, юридичної та моральної відповідальності, виокремлює ще й конституційну як самостійний вид відповідальності, що може мати місце за умов, коли норми права взагалі не порушуються [14, с. 459]. У свою чергу І. Мінаєва зауважує, що конституційно-правову відповідальність слід відрізнити від публічно-правової, яка є відповідальністю органів публічної влади (посадових осіб), тобто органів державної влади та органів місцевого самоврядування [15, с. 117].

На наш погляд, для розвитку правового суспільства вкрай важливим є конституційно-правовий вид відповідальності на різних щаблях влади, в тому числі у місцевому самоврядуванні, оскільки громадянин більшість своїх проблем вирішує саме на цьому рівні.

Характеризуючи систему відповідальності в місцевому самоврядуванні, Д. Є. Хріпливець виокремлює перш за все конституційно-правову і майнову відповідальність органів та посадових осіб самоврядування [16, с. 181].

Залежно від характеру наслідків, які відчуває, зазнає суб'єкт відповідальності, можна виділити такі основні форми вияву конституційно-правової відповідальності:

- 1) дострокове припинення повноважень органів публічної влади та їх посадових осіб;
- 2) позбавлення спеціального статусу;
- 3) дострокове розформування підпорядкованого органу або його реформування;
- 4) встановлення обмежень щодо реалізації окремих конституційних прав і свобод відповідними суб'єктами;
- 5) примушування до виконання конституційних обов'язків;
- 6) негативна оцінка нормотворчої діяльності суб'єкта [17, с. 551].

Отже, конституційно-правова відповідальність — це відповідальність за порушення вимог соціальних норм, закріплених у Конституції, що означає обов'язок суб'єкта відповідальності взяти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів виправного впливу (зазнати їх з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи та ін.) і своїми діями відшкодувати, компенсувати спричинену шкоду.

Слід зазначити, що реалізація конституційно-правової відповідальності неможлива без розвиненої конституційної свідомості. Виходячи з визначальної ролі конституційної свідомості у структурі правової культури різних соціальних груп правового суспільства, доцільно охарактеризувати головні напрямки поступального розвитку цієї сфери:

- вдосконалення загального процесу правотворчості, реалізації та застосування правових норм державними органами України, стану законності і правопорядку, системи правових відносин;

- розкриття рушійних сил правової культури суспільства, що дозволяє вивести її дослідження на нові рубежі з урахуванням інтенсивних процесів взаємодії національних правових культур;

- зосередження уваги на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права; визначення теоретичної моделі та концепції формування правової культури особистості.

Аналізуючи сутнісні характеристики правового суспільства, підкреслимо, що це форма реалізації не тільки такої цінності, як відповідальність, а й низки інших морально-правових цінностей: справедливості, рівності, свободи, довіри, честі та гідності тощо. Існування правового суспільства базується на ціннісному консенсусі між усіма його суб'єктами, що у підсумку є запорукою захисту прав і свобод людини. Правове суспільство є полем компромісу між державними, колективними та індивідуальними інтересами, що сприяє подоланню суспільної напруженості і напрацюванню механізмів вирішення соціальних суперечностей та конфліктів.

Аксіомою правового, демократичного суспільства є усвідомлення того, що немає відповідальності без певної міри свободи, але і свобода не може існувати окремо від відповідальності. Це пов'язано з тим, що людина існує і постійно взаємодіє з соціумом, тобто між людиною та зовнішнім світом є постійний зв'язок. Її вчинки так чи інакше впливають на зовнішній світ, а це в свою чергу накладає на людину певну відповідальність.

Виходячи з цього, можна констатувати, що існує внутрішня та зовнішня відповідальність. Внутрішня відповідальність ґрунтується на переконаності у необхідності прийняття та впровадження принципів і приписів моралі, характеризується активним і свідомим засвоєнням належного, виявляється

у самоконтролі, самоорганізації, самокорекції поведінки. Зовнішня відповідальність виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості. Відповідальна поведінка характеризується як поведінка, при котрій людина бере на себе (особисто) конкретні зобов'язання і виконує їх належним чином. Відповідальна поведінка передбачає усвідомлене і неухильне виконання взятих на себе зобов'язань, розумне додержання прийнятих моральних і правових норм, готовність тримати звіт перед собою і зовнішніми інстанціями за свої дії та вчинки.

Почуття відповідальної поведінки може виражатись у позитивній або негативній формі. Позитивна форма відповідальної поведінки — це відчуття своєї значущості, повага до інших людей, почуття влади над своїми вчинками, що позитивно впливають як на оточуючий світ, так і на саму людину. Негативна форма — надмірне хвилювання, невпевненість у своїх діях, відчуття, що вчинки людини можуть «зіпсувати справу». Взагалі негативна форма відповідальної поведінки виявляється у результаті невпевненості у своїх силах, знаннях та вміннях [18, с. 74].

Протилежним поняттям відповідальності є безвідповідальність, яка теж має декілька сторін. У різних контекстах безвідповідальність розуміється як відсутність відповідального підходу. Невідомо, хто відповідає (або це безвідповідальна за характером людина), невідомо, перед ким відповідає, чим і за що конкретно відповідає. Безвідповідальність — позиція людини, яка живе у світі без обов'язків і зобов'язань, не думає про те, що зобов'язання треба виконувати, а за невиконання — відповідати. У правовому суспільстві соціальна відповідальність особистості спричинена не зовнішнім тиском, а внутрішнім вибором людини. Саме тому одним із засобів подолання безвідповідальності та формування відповідальної особистості є виховання.

Учені виділяють два критерії прийняття особистістю відповідальності. Перший — це узгодженість необхідності з бажанням та потребами людини, тобто набуття певних добровільних зобов'язань, обов'язок при цьому набуває для неї особистісного значення. Саме останні характеристики є основними констатуючими (твірними) одиницями особистості, що безпосередньо визначають головне та відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя — до світу, до інших людей, до самої себе [19, с. 26]. Неможливо примусити людину відчувати відповідальність, не можна навчити цьому відчуттю. Як і будь-яке інше відчуття, відповідальність має бути результатом особистісного досвіду, емоційних переживань, які несуть у собі моральний конфлікт. Завдяки подібним ситуаціям виконується механізм смислотворення у процесі прийняття обов'язку.

Другий критерій — реалізація людиною належної поведінки з огляду на її уявлення про побудову власного життєвого світу. В процесі усвідомлення

ситуації людина відчуває свій обов'язок поводитися певним чином, тобто відповідально, здійснювати самоконтроль, регулювати свою поведінку та мотивацію. Усі дослідники зазначають, що відповідальність тісно пов'язана зі свободою ухвалення рішень, вибором шляху для досягнення поставленої мети, а також перемогою над своїми егоїстичними бажаннями і потребами. Дуже часто помилково стверджують, що відповідальність нав'язана ззовні. Проте Е. Фромм зазначав, що відповідальність у справжньому сенсі цього слова — цілком добровільний акт і відповідь на потреби іншого, виражені або невиражені. Бути «відповідальним» означає бути «вільним» і готовим відповісти [20, с. 124].

Як слушно вважає І. Ребрій, у змісті соціальної відповідальності відображаються три аспекти взаємодії соціальних суб'єктів: характер виконання соціальним суб'єктом свого призначення та обов'язків; суспільне оцінювання дій або бездіяльності соціального суб'єкта (правове, моральне, політичне, естетичне та ін.); соціальні санкції, що застосовуються соціумом до соціального суб'єкта за соціальні наслідки діяльності або бездіяльності [21, с. 136].

Виходячи з означених підходів, можна стверджувати, що соціальна відповідальність на особистому рівні обумовлена правом. Вона є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Крім того, як уже відмічалось, якщо розглядати правові аспекти соціальної відповідальності, то можна констатувати, що соціальна відповідальність є універсальним поняттям для усіх типів поведінки у правовому суспільстві.

Водночас залежно від обставин мотиви відповідальної діяльності у правовому суспільстві можуть бути різними. Наприклад, для когось важливим є те, за що він відповідає; для когось — перед ким він відповідає; для одних важливо, що їм загрожує за порушення; для інших — усвідомлення суспільної необхідності певних дій; хтось бажає уникнути лише негативного оцінювання своїх дій, а хтось на перший план ставить результати своєї роботи.

Отже, соціальна відповідальність завжди пов'язана з необхідністю додержання приписів, узгоджених з об'єктивними законами природи та суспільства, тобто вона виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення і регулюється соціальними нормами. Об'єктивний характер соціальної відповідальності не означає її фатальної визначеності, однакового рівня для всіх суб'єктів і будь-яких суспільних відносин. Тут особливу роль відіграє вольовий чинник. Свобода волі людини — це суб'єктивна передумова соціальної відповідальності, котра постає як ставлення індивіда до суспільних інтересів з точки зору правильного розуміння і виконання ним

своїх обов'язків, що впливають із соціальних норм. Суб'єкт громадянських відносин завжди повинен бути вільний в обранні того чи іншого варіанта поведінки, інакше його не можна буде засуджувати за відхилення від вимог цих приписів. Винятки стосуються тільки осіб, не здатних відповідати за свої дії (душевнихворі, немічні) [22, с. 5].

Висновки. У правовій державі та правовому суспільстві соціальна відповідальність особистості як внутрішня особливість індивіда є складним соціальним явищем, що включає усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та соціальними цінностями, усвідомлення своєї суспільної ролі, критичність і постійний контроль за своїми діями, готовність відповідати за власні вчинки та соціально значущу діяльність. Відповідальна діяльність як сутнісна характеристика індивіда, що розкривається через володіння ним достатніми знаннями і волею, здатність протистояти зовнішнім обставинам та визначати свої можливості постає процесом як опанування природи, так і створення світу предметів культури. Саме тому однією з головних умов реалізації всіх соціальних та особистісних інтересів у правовому суспільстві є високий рівень соціальної відповідальності особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачов А. В. Проблема професійної відповідальності особистості в психології / А. В. Ткачов // Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. А. Перелигіна. – Х. : УЦЗУ, 2010. – Вип. 8. – С. 395–400.
2. Хрестоматія з української класичної педагогіки: К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський : навч. посіб. / уклад.: В. П. Кравець, О. І. Мешко. – К. : Грамота, 2008. – 768 с.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. – Полт. вісн., 1994. – 192 с.
4. Ващенко Г. Роль релігії в житті людства і релігійне виховання молоді / Г. Ващенко // Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 1997. – С. 128–142.
5. Хрестоматія по истории социальной педагогики и воспитания : учеб. пособие для студ. вузов / под ред. С. А. Мережкина. – Н. Новгород : Нижегород. гос. пед. ун-т, 2001. – 259 с.
6. Огренич Н. М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. М. Огренич. – Миколаїв, 1997. – 19 с.
7. Сперанский В. Й. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В. Й. Сперанский. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 201 с.
8. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
9. Бех И. Д. Від волі до особистості / И. Д. Бех. – К., 1995. – 220 с.

10. Дуравкіна Н. І. Відповідальність як складова механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина / Н. І. Дуравкіна // Юрид. наука і практика. – 2011. – № 2. – С. 15–21.
11. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
12. Тодика Ю. М. Конституційне право України / Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.
13. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види / Т. Б. Грек // Адвокат. – 2010. – № 10 (121). – С. 41–45.
14. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. – Вид. 2-ге, допов. та переробл. / В. Я. Малиновський. – К., 2003. – 576 с.
15. Мінаєва І. Конституційно-правова відповідальність органів публічної влади / І. Мінаєва // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДРІДУ, 2009. – № 2. – С. 117–124.
16. Хріпливець Д. Є. Удосконалення системи відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування / Д. Є. Хріпливець // Теорія та практика держ. управління. – 2010. – № 4. – С. 179–184.
17. Ткаченко Ю. В. Форми (види) конституційно-правової відповідальності / Ю. В. Ткаченко // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 549–555.
18. Кувшинова А. В. Формування відповідальності як основа морального виховання / А. В. Кувшинова, Д. С. Літвінова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2012. – № 2 (49). – С. 72–77.
19. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности (Психологическое исследование) / Б. С. Братусь. – М. : Знание, 1985. – 64 с.
20. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
21. Ребрій І. М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України / І. М. Ребрій // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 133–146.
22. Мануйлов Є. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 4 (18). – С. 3–8.

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ЦЕННОСТНАЯ КОНСТАНТА БЫТИЯ ПРАВОВОГО ОБЩЕСТВА

Мануйлов Е. Н., Калиновский Ю. Ю.

Исследованы основные характеристики ответственности в контексте развития правового общества. Проанализированы особенности проявления ответственности на личностном и общественном уровнях. Рассмотрены сущностные характеристики понятий «социальная ответственность», «личная ответственность», «конституционно-правовая ответственность», «юридическая ответственность».

Ключевые слова: правовое общество, личность, ответственность, социальная ответственность, юридическая ответственность.

RESPONSIBILITY AS VALUABLE CONSTANT OF LIFE OF LEGAL SOCIETY

Manuylov E. M., Kalinowski Y. Y.

Investigated the main characteristics of responsibility in a context of development of legal society. Analyzed features of manifestation of responsibility at personal and public levels. Considered intrinsic characteristics of such concepts as «social responsibility», «personal responsibility», «constitutional and legal responsibility», «legal responsibility».

Key words: legal society, personality, responsibility, social responsibility, legal responsibility.

УДК 1:316.4

О. В. Прудникова, кандидат філософських наук

ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Показано, що сучасне розуміння сутності інформаційної культури сформувалося під впливом бурхливого розвитку інформаційних технологій. Проаналізовано найбільш суттєві підходи до розуміння інформаційної культури.

Ключові слова: інформація, інформаційна культура, інформаційний простір.

Актуальність проблеми. Інформаційна цивілізація радикально перетворює соціокультурний простір, формуючи інформаційну культуру, з проблем якої проводяться конференції, виходять чимало публікацій. Особливо багато інформації можна знайти в мережі Інтернет. Аналізуючи ці матеріали, можна зафіксувати одну особливість: найчастіше проблема інформаційної культури розглядається тільки в світлі використання нових інформаційних технологій. Основна складність рефлексії досліджуваного феномену пов'язана з багатозначністю самого її поняття, що є наслідком полісемії самих базових понять — «інформація» та «культура». Невизначеність при використанні цього поняття посилюється також через наявність множини

близьких, але не тотожних йому понять: «культура читання», «інформаційна письменність», «комп'ютерна письменність», «інформаційна компетентність» тощо.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на відносно недавню появу проблеми інформаційної культури у філософському полі — близько середини ХХ ст., на сьогодні напрацьовань у даній царині достатньо багато. Разом з тим виникає нагальна необхідність у структуризації точок зору на вказану проблему з метою максимальної адекватності філософської рефлексії сутності інформаційної культури соціокультурній дійсності, що і є *метою* цієї статті¹.

Виклад основного матеріалу. Термін «інформаційна культура» вперше з'явився у 70-х роках ХХ ст. у працях вітчизняних (а точніше — радянських) дослідників-бібліографів (К. Войхановської, Б. Смирнова та ін.), які ототожнювали її з бібліотечно-бібліографічною культурою і професійною діяльністю фахівця. З кінця 1980-х років проблемами інформаційної культури поряд з бібліографознавцями і бібліотекознавцями зацікавилися суспільствознавці, філософи, фахівці в галузі філософії інформації (А. Виноградов, Г. Воробйов, А. Ракітов, Е. Семенюк, А. Суханов, А. Урсул та ін.). В їх публікаціях поняття «інформаційна культура» стало розглядатися у широкому філософському та спеціально-науковому контексті як найважливіший компонент духовної культури суспільства в цілому, різних соціальних груп, окремої особистості. Серед таких публікацій особливо виділяється монографія А. Суханова «Інформація і прогрес» [1].

Одне з перших тлумачень поняття «інформаційна культура» було запропоновано Г. Воробйовим, який визначав її як «уміння використовувати інформаційний підхід, аналізувати інформаційну обстановку і робити інформаційні системи більш ефективними» [2, с. 288].

А. Єршов уважав, що інформаційна культура включає «навики грамотної постановки завдань та їх вирішення за допомогою ЕОМ; розуміння устрою і функціонування ЕОМ; уміння грамотно інтерпретувати результати вирішення практичних завдань за допомогою ЕОМ і застосовувати їх» [3, с. 16].

В. Каймін пов'язував дане поняття з предметом інформатики як наукової дисципліни, що вивчає закони і методи накопичення та оброблення інформації на ЕОМ, у спілкуванні людей та житті суспільства [4, с. 17].

О. Медведєва тлумачить інформаційну культуру як «рівень знань, що дозволяє людині вільно орієнтуватися в інформаційному просторі, брати участь в його формуванні та сприяти інформаційній взаємодії» [5, с. 59].

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР, яку здійснює кафедра культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Загальним для наведених тлумачень інформаційної культури є її зв'язок з сучасними (на той час) методами зберігання та оброблення інформації, застосуванням ЕОМ, тобто з інформаційним суспільством. При цьому підході вона розглядається як похідна інформаційного суспільства.

З другого боку, М. Розенберг, тлумачучи дане поняття, виходить за межі комп'ютеризації і відзначає, що «інформаційна культура — найважливіший компонент духовної культури людини в найзагальнішому сенсі цього терміна. Реальна царина її застосування фактично є значно ширшою. Вона не виникла з появою комп'ютера — поява писемності, винахід книгодрукування створили цілісну технологію накопичення і поширення інформації, а отже, формування змісту інформаційної культури суспільства, розвитку цивілізації в цілому» [6, с. 36].

В. Белошарпа вважає, що «інформаційну точку зору взагалі навряд чи можна визнати принципово новою. Такі погляди не були чужими ані Новому часу, ані Середнім вікам, ані Античності. Але якщо всі ці особливості системно-інформаційної точки зору ми можемо побачити й у минулому, то лише в зачатковій або незрілій формі. Йдеться про пізнання світу людиною, про ступінь зрілості цього пізнання» [7, с. 7].

А. Гречихін зауважує, що «інформаційна культура — це інформаційна діяльність аксіологічного характеру, тобто зумовлена цінностями культури» [8, с. 15].

Можна виділити й третій підхід до розуміння сутності інформаційної культури як тісно взаємозв'язаної з інформаційним суспільством і в той же час найважливішою частиною культури суспільства в цілому. Так, Е. Семеник вважає, що «інформаційна культура — це ступінь досконалості людини, суспільства або певної його частини в усіх можливих видах роботи з інформацією: її одержанні, накопиченні, кодуванні та переробленні будь-якого роду, у створенні на цій основі якісно нової інформації, її передаванні, практичному використанні» [9, с. 3].

І. Хангельдієва підкреслює, що «інформаційна культура — це якісна характеристика життєдіяльності людини у сфері одержання, передавання, зберігання та використання інформації, де пріоритетними є загальнолюдські духовні цінності» [10, с. 2].

Т. Сосніна визначає: «Інформаційна культура характеризує рівні розвитку конкретних суспільств, народностей, націй, а також специфічних сфер діяльності (наприклад, культура праці, побуту, художня культура). Вона нерозривно пов'язана з другою (соціальною) природою людини, є продуктом її творчих здібностей, виступає змістовною стороною суб'єкт-суб'єктних і об'єкт-об'єктних відносин, зареєстрованих за допомогою різних матеріальних носіїв» [11, с. 48].

Таким чином, до середини 90-х років ХХ ст. цілком сформувалася наукова точка зору, за якою інформаційна культура — достатньо широке поняття, котре не обмежується рамками інформаційного суспільства.

У сучасній науковій парадигмі пострадянського простору простежуються різні дослідницькі підходи, основними з яких є: технологічний і культурологічний, які об'єднують педагогічні, аксіологічні, психологічні та інші підходи.

У першому, технологічному підході інформаційна культура ототожнюється з комп'ютерною писемністю, навичками роботи з інформаційними матеріалами, рівнем знань, професійним умінням працювати із спеціальною інформацією [12–15]. Вона визначається в межах цього підходу як уміння цілеспрямовано працювати з інформацією і використовувати її для одержання, оброблення та передавання комп'ютерних інформаційних технологій, сучасних технічних засобів та методів [16].

Цей підхід пов'язує інформаційну культуру безпосередньо з різнобічними вміннями пошуку необхідної інформації та її використання від роботи з бібліотечним каталогом, комп'ютерної грамотності до перегляду інформації в мережах [17, с. 24].

Як зазначає у цьому контексті російський дослідник К. Колін, «інформаційна культура суспільства характеризує його здатність формувати і використовувати інформаційні ресурси, сучасні засоби інформатики та інформаційні технології на користь забезпечення своїх життєдіяльності і розвитку» [12, с. 7].

У межах технологічного підходу російська дослідниця Л. Проніна зазначає, що «про інформаційну культуру людини судять не по тому, що вона думає про себе сама, або якою вона видається оточуючим, а за реальними результатами її самостійної інформаційної діяльності, інформаційної поведінки, інформаційного способу життя. Вони стають оптимальними та раціональними і людина уникає інформаційних перевантажень, а вміння оцінювати інформацію допомагає їй успішно протистояти різноманітним інфологемам, інформаційному пресингу» [18, с. 253].

На наш погляд, не слід обмежувати сферу функціонування інформаційної культури лише сферою комп'ютеризації, програмування, інформаційної техніки та інформаційної діяльності. Сьогодні з'явилася необхідність у комплексному багаторівневому філософському обґрунтуванні цього поняття.

Специфіка культурологічного підходу [19–22] — у виявленні суб'єктності, культурних сенсів людського існування в нових соціально-технологічних та інформаційних умовах. Особистісно-орієнтована спрямованість інформаційної культури тут тлумачиться як гармонізація внутрішнього світу особистості в перебігу освоєння всього обсягу соціально необхідної інформації,

як складова частина базисної культури особистості, як системна характеристика людини.

З таких позицій інформаційна культура розглядається не тільки як придбання нових інструментів діяльності, а й як загальне уявлення людини про інформаційні процеси в навколишньому світі, джерела тієї або іншої інформації, значущості ціннісної орієнтації в інформаційному середовищі.

Інформаційна культура індивіда включає як високий рівень володіння інформаційними технологіями даного суспільства, так і усвідомлення сенсів культурно значущої інформації, що транслюється через ці носії. У цивілізаційному контексті інформаційна культура — це методика, методологія і світогляд суспільства епохи інформатизації. У зв'язку з цим російська дослідниця Н. Водоп'янова розглядає інформаційну культуру як процес, що еволюціонує в суспільстві в пошуку найбільш оптимальних форм взаємодії, торкаючись світоглядних, когнітивних, морально-етичних, психологічних, соціальних та технологічних аспектів поширення інформації в суспільстві і використання її індивідом [20, с. 69–71].

У зв'язку з цим уявляється цікавою точка зору російської дослідниці Н. Гендіної. Розглядаючи становлення інформаційної культури як самостійного наукового напрямку і освітньої практики, вона пропонує застосувати поняття «інформаційна культура» «до всього різноманіття знань, умінь і самостійних дій людини при роботі в такій глобальній сфері, як інформація та сучасні інформаційні технології» [23].

На думку Н. Гендіної, поняття «інформаційна культура» включає такі компоненти, як інформаційна грамотність — «якість інформаційної підготовки людини» або «здатність своєчасно знаходити, одержувати, адекватно сприймати і продуктивно використовувати нову інформацію»; комп'ютерна грамотність — «сукупність знань і вмінь, що дозволяють людині використовувати комп'ютери у своїй професійній діяльності і повсякденному житті», але, на її думку, це не дає повного уявлення про інформаційну культуру. Тому вона пропонує використовувати більш ємне поняття — «інформаційна культура особистості» — і уявляє його як «сукупність інформаційного світогляду, системи знань і вмінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність з оптимального задоволення індивідуальних інформаційних потреб з використанням як традиційних, так і нових інформаційних технологій. Важливою ланкою, що “скріплює” всі компоненти інформаційної культури, є інформаційний світогляд — система узагальнених поглядів на інформацію, інформаційні ресурси, інформаційні системи, інформаційні технології, інформатизацію, інформаційне суспільство і місце людини в ньому, на ставлення людей до навколишнього інформаційного середовища, а також спричинені цими поглядами їх переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності» [23].

Вважаємо, що наведене уявлення свідчить про глобальність і масштабність даного феномену, але не дає конкретного розуміння про саме поняття інформаційної культури, що не дозволяє чітко сформулювати категорію, яка цікавить нас. Тому розглянемо ще одну точку зору.

Інформаційна культура, на думку Л. Скворцова, — це «специфічна, створена людиною і цивілізаційна реальність, що разом з тим об'єктивувалася, здатна визначати характер масової поведінки»; інфокультура утворює «нову універсальну форму цивілізації» і тлумачиться в єдності трьох її вимірів: інформаційної інфраструктури, відеоряду (образи-схеми, створювані ЗМІ) та метаосвіти (формування адекватної ідентичності особи) [24]. Це визначення видається нам якнайповнішим, оскільки у ньому відображено різні ієрархічні рівні функціонування досліджуваного феномену — загальносоціальний, внутрішньосистемний, рівень особи як елементної будови. Соціетальний рівень функціональної реалізації інформаційної культури — створення глобальної, єдиної комунікативної спільноти, що дає можливість індивідуальних послань на масову аудиторію; соціальна демасифікація тотальних комунікацій; соціально-економічна реструктуризація, формування нових соціальних груп. При цьому Л. Скворцов фіксує не тільки технологічний аспект інфосистеми, а й образно-сміслові аспекти впливу інфопотоків на особистість, які формують її поведінку, вибір життєвої стратегії.

Український дослідник О. Дзьобань пропонує розглядати інформаційну культуру не в психологічному і не в педагогічному контексті, а як визначення об'єктивних і суб'єктивних умов ефективного оволодіння інформаційною технікою, а також умінням користуватися персональними комп'ютерами та інформаційними мережами зі здатністю адаптуватися до механізмів їх дії, в соціокультурному аспекті. На його думку, інформаційна культура — це соціокультурна реальність, яка створена людиною і разом з тим впливає на форми масової поведінки, все більше визначає їх. Саме як така соціокультурна реальність інформаційна культура і стає предметом філософії [25, с. 227].

У контексті такого підходу заслуговує на увагу точка зору вітчизняного дослідника Г. Павленка, який визначає інформаційну культуру як сукупність принципів і реальних механізмів одержання, аналізу, переробки та поширення інформації, що забезпечують позитивну взаємодію етнічних та національних культур, та у вузькому сенсі як органічний синтез її складових: а) оптимальних засобів маніпулювання зі знаками, даними, інформацією та подання їх споживачу; б) механізму вдосконалення технічного середовища, зберігання та передачі інформації; в) системи навчання, підготовки людини до ефективної роботи з інформацією [26, с. 19].

У рамках культурологічного підходу доцільно згадати і точку зору В. Маричева, який виділяє три шляхи, що принципово відрізняються, до розуміння

нової інформаційної культури сучасної людини в рамках інформаційної картини світу. Перший — шлях ученого, який переходить у своїх дослідженнях від старих моделей до нових. Другий — шлях освоєння всього простору продуктів західної цивілізації, тобто шлях людини, яка постійно знаходиться в культурному середовищі техногенного суспільства. Третій — освоєння людиною нових наукових моделей, близьких до східної холистичної традиції, на зазначених підставах східної культури [27, с. 150].

Висновки. У міру розвитку науково-технічного прогресу поняття «інформаційна культура» вбирало в себе знання з тих наук, які стали підставою для реалізації принципово нових підходів у роботі з інформацією, що забезпечують розв'язання проблеми інформаційної кризи (теорія інформації, кібернетика, інформатика, семіотика, документалістика та ін.). Особливий вплив на наповнення поняття «інформаційна культура» новим змістом поряд з філософами справили праці фахівців у галузі інформатики, обчислювальної техніки, нових інформаційних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Суханов А. П. Информация и прогресс / А. П. Суханов. – Новосибирск : Наука, 1988. – 192 с.
2. Воробьев Г. Г. Твоя информационная культура / Г. Г. Воробьев. – М. : Мол. гвардия, 1988. – 303 с.
3. Ершов А. Школьная информатика в СССР: от грамотности к культуре / А. Ершов // Информатика и компьютерная грамотность. – М. : Наука, 1988. – С. 6–23.
4. Каймин В. О преподавании курса ОИВТ по машинному варианту / В. Каймин, Н. Угринович // Информатика и образование. – 1989. – № 2. – С. 17–22.
5. Медведева Е. А. Основы информационной культуры / Е. А. Медведева // СоцИс. – 1994. – № 11. – С. 52–67.
6. Розенберг Н. М. Информационная культура в содержании общего образования / Н. М. Розенберг // Сов. педагогика. – 1991. – № 3. – С. 33–38.
7. Белошапка В. Мир как информационная структура / В. Белошапка // Информатика и образование. – 1988. – № 5. – С. 3–9.
8. Гречихин А. А. Информационная культура: Опыт типологического определения / А. А. Гречихин // Проблемы информационной культуры : сб. ст. / под ред. Ю. С. Зубова, И. М. Андреевой. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та культуры, 1994. – С. 12–38.
9. Семенюк Э. Л. Информационная культура общества и прогресс информатики / Э. Л. Семенюк // НТИ. Сер. 1. – 1994. – № 7. – С. 3–37.
10. Хангельдиева И. Г. О понятии «информационная культура» / И. Г. Хангельдиева // Информационная культура личности: прошлое, настоящее, будущее : тез. докл.

- Международ. науч. конф., Краснодар – Новороссийск, 23–25 сент. 1993 г. – Краснодар : Изд-во Краснодар. гос. акад. культуры, 1993. – С. 2–8.
11. Соснина Т. Н. Словарь трактовки понятия «информация» / Т. Н. Соснина, П. Н. Гончуков. – Самара : Самар. гос. аэрокосм. ун-т, 1997. – 168 с.
 12. Колин К. К. Информационная глобализация общества и гуманитарная революция / К. К. Колин // *Alma Mater*. – 2002. – № 8. – С. 3–9.
 13. Винарик Л. С. Информационная культура в современном обществе / Л. С. Винарик, Н. Ф. Васильева // *Механізм регулювання економіки*. – 2009. – № 2. – С. 80–90.
 14. Кравец В. А. Вопросы формирования информационной культуры [Электронный ресурс] / В. А. Кравец, В. Н. Кухаренко. – Режим доступа: http://www.e-joe.ru/sod/00/4_00/ku.html.
 15. Сотникова Е. А. Информационная культура личности – актуальная проблема российского общества [Электронный ресурс] / Е. А. Сотникова. – Режим доступа: <http://sas1.at.ua/publ/>.
 16. Информатика : учебник / под ред. проф. Н. В. Макаровой. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 768 с.
 17. Мамонтова Н. И. Основные подходы к понятию «информационная культура» / Н. И. Мамонтова // *Вестн. Костром. гос. ун-та им. Н. А. Некрасова*. – 2010. – № 3. – Т. 16. – С. 23–25.
 18. Пронина Л. А. Информационная культура как механизм саморегуляции общества / Л. А. Пронина // *Вестн. Тамбов. гос. ун-та им. Г. Р. Державина (ТГУ)*. – 2012. – Вып. 3 (107). – С. 250–257.
 19. Нурмеева Н. Р. Формирование информационной культуры как отражение современных требований информационного общества [Электронный ресурс] / Н. Р. Нурмеева. – Режим доступа: http://ifets.ieee.org/russian/depository/v11_i4/html/11.htm.
 20. Водопьянова Н. А. Информационная культура как отражение процессов в социокультурной и образовательной сферах / Н. А. Водопьянова // *Фундаментальные исследования*. – 2006. – № 7. – С. 69–71.
 21. Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації в культурі суспільства постмодерну / О. П. Дзьобань // *Інформація і право*. – К., 2011. – № 3 (3). – С. 93–101.
 22. Данильян О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // *Інформація і право*. – К., 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.
 23. Гендина Н. И. Информационная грамотность или информационная культура: альтернатива или единство [Электронный ресурс] / Н. И. Гендина. – Режим доступа: <http://confifap.spic.ra'upload'spd2004/reports/a-oklad/>.
 24. Скворцов Л. В. Информационная культура в контексте глобализации [Электронный ресурс] / Л. В. Скворцов. – Режим доступа: <http://www.adenauer.ni'reportphp>.
 25. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.

26. Павленко Г. А. Інформаційна культура соціальних суб'єктів як фактор удосконалення управління суспільством : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Г. А. Павленко. – К., 2009. – 20 с.
27. Марычев В. В. Научная картина мира в культуре современного общества : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / В. В. Марычев. – М., 2005. – 200 с.

ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Прудникова Е. В.

Показано, что современное понимание сущности информационной культуры сформировалось под влиянием бурного развития информационных технологий. Проанализированы наиболее существенные подходы к пониманию информационной культуры.

Ключевые слова: информация, информационная культура, информационное пространство.

PHILOSOPHICAL DISCURS OF INFORMATIVE CULTURE

Prudnikova E. V.

It is Rotined that the modern understanding of essence of informative culture was formed under influence of stormy development of information technologies. The most substantial going is analysed near understanding of informative culture.

Key words: information, informative culture, informative space.

УДК 1:168.5–022.326.5

Н. Б. Годзь, кандидат філософських наук, доцент

ФІЛОСОФІЯ ТА НАУКА У ПОШУКУ МОДЕЛЕЙ ВИХОДУ З КРИЗОВИХ СТАНІВ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Присвячено аналізу певних моделей футурології, уявлення про які вже існують у науковій спільноті. Відтворено роздуми над доцільністю цих моделей виходу з кризових станів. Матеріал статті є продовженням дослідницької роботи авторки над

темами «Екологічна футурологія» та «Філософія екології». Розглянуто співвідношення між поняттями «екологічна футурологія» та «ноосферна футурологія».

Ключові слова: концепція, система, системне знання, техносфера, ноосфера, екологія, екологічна футурологія, ноосферна футурологія, філософія науки, природні співтовариства.

Стаття вшановує пам'ять вчительки
Тетяни Захарівни Ємець (1907–1987)

Актуальність проблеми. Однією з головних рис матерії є рух. У найбільш широкому розумінні рух є тією ознакою, за допомогою якої ми характеризуємо Життя у його найширшому розумінні. В такому контексті ми розуміємо, що думка, наразі й наукова думка, як конструктивний та точний аналіз та пошук причин сенсу існування всього у Всесвіті постає перед нами також як рух. Помилково рух, зокрема й рух наукової думки, досить тривалий час сприймали як лінійний та скерований в одній площині, наприклад від меншого знання до більшого, від пізнання простого до пізнання складного. Ця модель тривалий час домінувала у науковій спільноті. Але у науковому пізнанні, якщо підходити до його аналізу в історичному масштабі, ретроспекції, зберігається не менше трагедій, помилок, особистісних драм (навіть у долях та творчості вчених), ніж в інших сферах життя людської спільноти. Як думці властиво рухатися у руслі від означення, виявлення проблеми через створення запитання «Що це?», так і самій сутності суспільної свідомості притаманне бажання поглянути у майбутнє (як близьке, так і гіпердалеке). Заклик до атараксії та життя сьогоднішнім, безумовно, має багато прихильників, які створюють релігійні течії та філософські школи протягом історії існування культури та цивілізацій, але навіть у подібних світоглядних концепціях завжди зберігається певний зародок «майбутнього», яке відкрите найбільш прозорливим їх адептам.

Сучасна економічна ситуація та стан природного середовища беруть початок викривленого існування у далекій минувшині, яка, на нашу думку, пов'язана з лініями загальної технічної та політичної історії людської спільноти. Це стара культурна криза, трансформована через технічні моделі завоювання дійсності з різними мотиваціями (модель, в якій виникнення проблем екологічного характеру пояснюється через наслідки «боротьби за існування», занадто на сьогодні звужена, враховуючи стимули сучасного розвитку суспільної життєдіяльності та виробництва) у сучасну екологічну проблему. Якщо ми врахуємо, що сучасне суспільство відійшло від спрощеної моделі єдиного та створило багатогранну суспільно-політичну, економічну систему, то лише екологічні проблеми знов поєднали людську спільноту. Але ми підкреслимо,

що це проблеми не знімає, бо розуміння онтології цієї єдності політикам та керманічам багатьох держав на ментальному рівні не надходить, і існує лише на рівні політтехнологій у передвиборчих кампаніях, лише як безумовний інструмент керування свідомістю громадян.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Усі питання, поєднані з глобалістикою, футурологічними дослідженнями та моделюваннями виходу із екологічної кризи, на наш погляд, мають навіть не одну, а значно більшу кількість «ахілесових п'ят». Головною їх проблемою є побудова ідеальних моделей «для себе», тобто для окремих спільнот, окремих держав або наддержавних союзів (наприклад, концепція «золотого мільярда»), тобто для найближчого геополітичного оточення. Причини цього можна пояснити, використовуючи думку О. Григор'євої (Мельник), яка казала, що Слово девальвується у загальному інформаційному потоці, зникає рівень системності, наразі й системності викладання. Наслідком цього постає та ситуація, коли нікому тебе слухати й нікому займатися обробленням накопленої інформації, а гуманітарні науки катастрофічно втрачають прикладну мотивацію досліджень будь-якого рівня навчання [5].

Отже, звертаючись до джерел, відзначимо у першу чергу таке: питання історії та епістемології науки досліджують, наприклад, В. А. Канке, Н. Г. Баранець, А. Б. Веревкін, Л. В. Ісаєва, П. В. Бережанський, В. Т. Фаритова та ін. Дотичними до матеріалів статті є ідеї у роботі С. В. Шибаршина; цікаві погляди на сучасну цивілізацію та її проблеми знаходимо у О. В. Грезіна; статті Н. В. Василенко. Значущою для нашої статті постає монографія А. Н. Фомічева «Проблеми концепції стійкого екологічного розвитку: системно-методологічний аналіз». Питання філософії та екології досліджують та розкривають John P. Anton, Donald N. Blakeley, Philippe Crabbe, Warwick Fox, Juhani Pietarinen, Theodore Tsolis. Ідеї глобалізації та її впливу на сучасну цивілізацію ми проаналізували на матеріалах Ю. В. Яковець. Слід навести також таких авторів, як В. І. Моїсеєв, В. Швирев, С. Д. Хайтун, О. Є. Висоцька, Б. Г. Юдін, К. Х. Делокаров, Н. М. Філяніна, А. Н. Фомічев. Важливою є праця Г. Бейтсона. Основні параметри предмета екології людини запропоновано до вивчення такими авторами, як В. В. Хаскін, Т. А. Акімова, Т. А. Трифонова. Зазначимо, що про небезпечність створення нової релігійної течії в екології писав і Т. Вернер. Таким чином, питання зв'язку філософії та науки в пошуках виходу з кризової ситуації продовжують бути актуальними та потребують деталізації, аналізу та систематизації. Також зазначимо, що метод і теорію у свій час розглядав Б. С. Динін, катастрофізм як умонастрій — В. Г. Горбачов. У межах тематики дослідження знаходяться концепції таких науковців, як Й. Хейзінга, С. Хантінгтон, Фр. Ратцель, А.-Т. Махен, М. Данилевський.

Формування цілей. Виходячи з аналізу філософії і науки як джерел щодо пошуку розуміння причин виникнення глобальної кризи, так і пошуку засобів її зупинення та виходу з цього складного становища, ми продовжуємо аналізувати моделі, за допомогою яких описують сучасний стан речей, та моделі, в яких пропонується відтворити перехід у майбутнє існування. У статті ми розглядаємо як модель «Екологічної футурології», так і модель «Ноосферної футурології», яку вводять інші дослідники.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що однією з причин повільного просування у розумінні феномену екологічної кризи, крім інших, є й проблема семіотичного характеру — проблема транскрипції понять та феноменів, бо «семіотика — міцний науковий апарат, що пояснює природу оточуючого нас середовища» [5]. Мабуть, дійсно однією з причин проблем (зокрема й у екологічного знання) є те, що, описуючи стан мови, ми несподівано виявляємо, що «під час адаптування традиції прогрес знання не відбувається, відбувається взаємопроникнення метафор описування світу» [5].

Питання методу є досить важливими при описуванні предмета дослідження, бо саме метод створює з предметів, які ми пізнаємо, певний пізнавальний простір, який стимулює виникнення у подальшому розуміння та формулювання законів. Розгляд специфіки ризиків сучасної цивілізації, за словами В. Н. Василенко, створює умови щодо нового розуміння інституціонального та прогностичного знання про біосферу. Саме над питаннями філософського розуміння предмета екології, футурології ми працюємо, починаючи з 2005–2006 рр. Якщо В. Н. Василенко відтворює дослідження, виходячи з ракурсу геополітики та питань ноосфери [1, с. 61–89], то ми акцентуємо увагу в першу чергу на аналізі предмета екології та футурології у глобальному сенсі, враховуючи феномен різного розуміння основних понять, підкреслюючи проблемні місця «розмитості» кордонів самої екології та футурології [4, с. 36–40].

Зазначимо, що питання критичної депопуляції та гострота «еколого-демографічних проблем», які висвітлює В. Н. Василенко [1, с. 61–62], останнім часом вийшло за межі біологічних, медичних та економічних досліджень. Цікавим є напрям дослідження «поселення індивідів у регіонах життєдіяльності держав у біосфері Землі» [1, с. 64]. Нагадаємо, що подібне поняття було створено ще за часів Давньої Греції та виводилося у понятті «ойкумена» (як «ліпшої») для проживання території Землі). Отже, ще у ті часи було створено передумову щодо розуміння зональності землі та нерівноцінності екологічних умов життєдіяльності. З часу наукових революцій ми ще більше практично диференціювали та ускладнили ситуацію з «чистими» територіями. З цього приводу цікавою постає думка про небезпечність зменшення

народонаселення та розуміння цієї проблеми як «футурологічно неминучої» [1, с. 65]. Але ми не зовсім погоджуємося з наведеними роздумами та вимагаємо уточнення, бо, на наш погляд, скоріше слід поставити проблему до розгляду іншим чином — ми бачимо зменшення кваліфікованого, «професійно-кадрового» вимирання людства, а от окремі країни (зазначимо — окремі) «третього світу» з їх народжуваністю також є проблемними, але в іншому ракурсі — тут народитися не означає вижити (пригадаємо деякі країни, в яких свідоцтво про народження подають після п'ятирічного віку дитини — через велику дитячу смертність). Слід вводити до подібних досліджень додаткові екологічні, психологічні чинники. Цей феномен також треба вивчати футурологам, бо сучасне суспільство є у першу чергу суспільством промислових ризиків. Залишити виробництво (у зв'язку з його економічною недоцільністю) не означає закрити його повністю, певні процеси зупинити неможливо (це й «закриті» шахти, це й аварії на Чорнобилі та Фукусімі, а також чомусь малодосліджувана у наш час проблема підтоплення українських чорноземів у басейні р. Дніпро, яку створили ще у 1920–1930 рр.). Підкреслимо, що ми приділяємо значну увагу концепціям глобалізації [15], відповідно й у ракурсі, запропонованому В. Н. Василенко [1, с. 66–68]. Але наголошуємо, що у контексті дослідження слід спиратися на локальні, глобальні моделі, а також моделі «четвертого покоління локальних цивілізацій» [15, с. 7–28]. Як і В. Н. Василенко, Ю. В. Яковець розглядає взаємозв'язок таких глобальних концептів, як «демографічна основа глобалізації» [15, с. 82–110] та «екологічні джерела зменшення розвитку і взаємодії цивілізацій» [15, с. 121–150]. С. Д. Хайтун також писав про сценарії енергетичного майбутнього [12, с. 90–105].

В. В. Хаскін, Т. А. Акімова та Т. А. Трифонова, розглядаючи структуру предмета «Екологія людини», у першу чергу приділяють увагу аналізуванню її завдань та методів, її зв'язку з іншими дисциплінами. Велику увагу приділено й питанням антропогенезу та екологічної зумовленості багатьох процесів, тим чи іншим чином прилеглих до екології людини. Для них також важливими постають питання розуміння хвороби та здоров'я як окремого індивіда, так і спільноті у цілому. Важливим є розгляд переліку та механізмів адаптацій людини. Проводиться порівняльний аналіз поміж техногенним середовищем та якістю життя. Окремою ланкою виводиться питання саме екологічних перспектив людської спільноти, у контексті якого проводиться певний аналіз сценаріїв майбутнього [13]. При аналізі моделей, які відтворюють механізми розвитку потреб людства, ці автори пропонують скеровуватися на уявлення про людину та людство, які запропонував ще Н. Ф. Реймерс, а саме — генетичних, фенотипових, етолого-поведінкових,

навіть, що для нас особливо важливо, особливостях філософського розуміння поняття «праця» у людській життєдіяльності, відмінностях, які існують в епохах та поміж ними, відмінностях у соціальних скерованостях різних класів та соціальних груп індивідів [13, с. 304]. У розгляді сценаріїв майбутнього вони спираються на систему ГЕП-3 (глобальну екологічну перспективу), попередні моделі якої були оприлюднені починаючи з 1997 р. Ці автори наводять таку структуру, проводячи аналіз «чотирьох історій про майбутнє»: перший сценарій — «Пріоритет — ринок», наступні — «Пріоритет — стратегія», «Пріоритет — безпека», «Пріоритет — стабільність» [13, с. 351–363]. Все це, безумовно, є цікавим для подальшого розгляду моделей у ракурсі як «екологічної футурології», так і «ноосферної футурології».

Отже, наука базується, як і філософія в останню чергу й на одночасному русі уперед, у невідоме. Але наука також додержується певних традицій, тобто у певному зверненні до існуючого у знанні. Як філософія, так і наука завжди спиратимуться на Тексти як феномен збереження та існування знання. У науці такий зворотний напрям пояснюється також необхідністю порівняння старих, попередніх споглядань та результатів експериментів. Отже, ми знов повертаємося до одного з питань, порушених на початку статті, — до питання підготовки та існування кадрів. А як слушно зазначають деякі науковці, проблема сьогодення — невміння швидко й якісно ставити запитання до пройденого студентами Тексту [5], що підкреслює значущість такої проблеми, а саме: що слід розробляти навігацію за семіосферою, а не просто відтворювати вже існуючу інформацію [5]. Отже, бачення майбутнього, а саме екологічного майбутнього, в якому ми мусимо Бути як реальність, як Здорова спільнота (у найширшому розумінні), знову одержує дотик до вічних запитань проблем збереження (та постійного аксіологічного оцінювання) норм освіти (рівність доступу всіх до освіти та підвищення кваліфікації), рівності правових норм та норм охорони здоров'я. Саме тут проблемні поля футурології з практичного погляду.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підходячи до формулювання висновків та їх подальшого значення при відповідних роздумах не тільки теоретичного, а й практичного рівня, ми вважаємо, що слід сприймати за першу ознаку та одночасно за одну з головних причин сучасних екологічних кризових наслідків ефект, який пропонуємо називати «жахом імітації». Це досить вагома причина економічних, освітніх та виробничих проблем, які існують у сучасному нестабільному економічному та екологічному суспільстві.

Друга причина полягає, на нашу думку, у побудові моделей для аналізу під локальні інтереси, при яких не враховується необхідність вивчення «опозиційних» зауважень.

Третя причина міститься у різному семантичному прочитанні понять «Екологія» і «Предмет екології» та у гносеологічному механізмі усвідомлення сутності предмета «Екологія» як в історичному розвитку та зміні сенсів, їх накопиченні у мові та свідомості, так й у розумінні самого цілісного сприйняття «Сьогодення». Саме коректне розуміння багатоманітності змісту понять «екологічне», «екологія», умови її різнорівневої транскрипції та існування «під потреби» приведуть до виправлення комунікаційних помилок, які знаходяться у просторі поміж тим, що ми «бажаємо», та «дійсним» і створить умови для розвинення реального екологічного процесу.

Вірогідно припустимим постає й аналіз самої концепції «достатку» (в сенсі, який у російській мові функціонує як «изобилие», а в англійській — десь поміж значеннями «abundance», «plenty», «profusion» (як іменника) та «abundant», «plentiful» та «copious» (як прикметника)). Проблема постала під час перекладу, коли на «изобилие» пропонувалося, крім наведеного слова «достаток», ще «багатство». Суспільство невгамовної тяги до кількості зі старими уявленнями про «Едемський Сад», де поряд існує «лань і лев», де всього занадто багато, досі знищує реальне уявлення екологічних ланцюгів і межі існування популяцій та ін.

Ми бачимо декілька проблем розуміння «екологічного майбутнього» (в плані його «нерозуміння», викривлення), а саме: гігантоманію, бажання сховатися від проблем у «Щасливому минулому» (серед старих, первісних і «чистих» технологій) та викривлене розуміння того концепту «достатку» (у сенсі, який у російській мові функціонує як «изобилие»). Вимагаємо розуміння, що для того аби на «стадії d» було чогось аж занадто, до існування у природі як системі мусить уводитися набагато більше резервів на стадіях a, b та c.

Також попереджаємо про небезпечність створення та розвинення нової «екологічної» релігії, яка маскується під «наукоподібними» термінами. Сама ж модель побудови моделей футурології залишається відкритою у плані базових концептуальних моделей. Але чинник «екологічної», на нашу думку, теоретично постає над усіма можливими варіаціями, вміщуючи саме ефект майбутнього у становленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко В. Н. Ноосферная футурология: мониторинг безопасности граждан глобального общества / В. Н. Василенко // Философия и общество. – 2012. – № 4. – С. 61–89.

2. Висоцька О. Є. Етики взаємодії суспільства з природою: морально-ціннісні основи екологічної культури : монографія / О. Є. Висоцька. – Дніпропетровськ : Акцент ПП, 2012. – 172 с.
3. Бейтсон Г. Разум и природа: Неизбежное единство : пер. с англ. – Изд. 2-е, испр. / Г. Бейтсон ; предисл. Д. Я. Федорова. – М. : Кн. дом «Либроком», 2009. – 228 с.
4. Годзь Н. Б. Экологическое знание и футурология в контексте науки и вопросов управления / Н. Б. Годзь // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1083. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. – С. 36–40.
5. Григорьева (Мельникова) Е. Письмо Михаилу Лотману [Электронный ресурс] / Е. Григорьева (Мельникова) // Литературная Россия. – 2014. – № 4. – Режим доступа: <http://reading-hall.ru/publication.php?id=9042>.
6. Грезін О. В. У тенетах цивілізації, що старіє / О. В. Грезін // Вісн. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. Філософія. – 2012. – Вип. 38. – Х. : ХНПУ, 2012. – С. 37–43.
7. Здоров'я сучасної людини у духовно-соціальному та фізичному вимірі : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю (11 квіт. 2013 р., м. Харків). – Х. : ХНМУ, 2013. – 172 с.
8. Макухин П. Г. Самоопределение философии в отношении науки : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / П. Г. Макухин. – Омск, 2005. – 182 с.
9. Философия и методология науки : сб. ст. по материалам 4-й Всерос. науч. конф. (Ульяновск, 4–5 мая 2012) / под ред. Н. Г. Баранец. – Ульяновск : Издатель А. В. Качалин, 2012. – 336 с.
10. Філяніна Н. М. Філософсько-методологічні засади інтеграції природничо-наукової та гуманітарної складової екоосвіти / Н. М. Філяніна // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. Історія і філософія науки і техніки. – 2013. – № 1/2, вип. 21. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2013. – С. 55–61.
11. Фомичев А. Н. Проблемы концепции устойчивого экологического развития: Системно-методологический анализ / А. Н. Фомичев. – М. : Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 216 с.
12. Хайтун С. Д. Человечество на фоне универсальной эволюции: сценарии энергетического будущего / С. Д. Хайтун // Вопр. философии. – 2005. – № 11. – С. 90–105.
13. Хаскин В. В. Экология человека : учеб. пособие / В. В. Хаскин, Т. А. Акимова, Т. А. Трифонова. – М. : ЗАО «Издательство “Экономика”», 2008. – 367 с.
14. Philosophy and ecology. Greek philosophy and the environment / ed. by Konstantine Boudouris and Kalimtzis. – Athens : INTERNATIONAL CENTER FOR GREEK PHILOSOPHY AND CULTURE. – 1999. – Vol. 1. – 255 p.
15. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – 2-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Яковец. – М. : ЗАО «Издательство “Экономика”», 2003. – 411 с.

ФИЛОСОФИЯ И НАУКА В ПОИСКАХ МОДЕЛЕЙ ВЫХОДА ИЗ КРИЗИСНЫХ СОСТОЯНИЙ: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Годзь Н. Б.

Посвящено анализу определенных моделей футурологии, представление о которых уже существует в научном сообществе. Показана целесообразность этих моделей выхода из кризисных состояний. Материал статьи является продолжением исследовательской работы автора над темами «Экологическая футурология» и «Философия экологии». Рассмотрено соотношение между понятиями «экологическая футурология» и «ноосферная футурология».

Ключевые слова: концепция, система, системное знание, техносфера, ноосфера, экология, экологическая футурология, ноосферная футурология, философия науки, природные сообщества.

THE PHILOSOPHY AND THE SCIENCE IN SEARCH OF MODEL GOING OUT IN CRISES STATUSES: THE REAL AND THE OUTLOOK

Godz N. B.

The material of the article has been analyses some models the futurologists, have an idea in science association. The author has been analysis expediency this anti-crisis models. Material of the article has been research work the author on the subject «The philosophy futurology» and «The philosophy of ecology». The author places for consideration correlation between conceptions «the ecological futurology» and «the noosphere futurology».

Key words: conception, system, system knowledge, technosphere, noosphere, ecology, the ecological futurology, the noosphere futurology, the philosophy of science, natural community.

УДК 316.75:1

І. В. Владленова, кандидат філософських наук, доцент

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОФОРМЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ІДЕОЛОГІЯ»: ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ

Проаналізовано феномен ідеології як складної концептуальної структури, яка визначає вектор соціально-політичних трансформацій, формує базис бачення цілісності політичних процесів, що відбуваються в політичному просторі, усвідомлення їх детермінації і смисловій завантаженості. Виділено базові компоненти ідеології, які взаємодіють у переплетеннях інтенціональної свідомості (Е. Гуссерль, С. Джон), поглибленої історичної свідомості (К. Ясперс), дієво-історичної свідомості (Г. Гадамер).

Ключові слова: ідеологія, світогляд, політична структура суспільства, соціальна реальність.

Актуальність проблеми. Ідеологія — явище складне, неоднозначне, яке можна розглядати в різних ракурсах. Як соціальний феномен вона постійно перебуває у фокусі уваги філософів, політологів, соціологів, культурологів і т. д. Будучи невід’ємним і фактично важливим політичним механізмом, який регулює відносини усередині політичної структури суспільства, ідеологія дає потужний імпульс філософській, науковій рефлексії. Ставлення до неї змінюється з великою амплітудою — від вкрай негативного до позитивного, однак інтерес залишається незмінним.

Метою статті є визначення базових характеристик ідеології в рамках філософського аналізу, а також факторів, які безперервно впливають на соціально-політичні процеси і формуються під дією ідеології. Для досягнення поставленої мети необхідно виявити складну внутрішню структуру ідеології як соціально-політичного явища, елементи котрого відображають та ідентифікують модель ідеології як складної системи; а також установити механізм, який спричиняє взаємодію і взаємозалежність усіх її елементів.

Незважаючи на складність визначення ідеології, можна виділити її смислове ядро, яке відображає її основну сутність. Під ідеологією розумітимемо систему оформлених ідей у вигляді органічної концептуальної сукупності політичних, соціальних ідей, міфів, філософських концепцій, які формально не є релігійними, здатні конструювати соціальну реальність, орієнтуються на практичні інтереси людини, мають метою маніпулювання і керування людьми шляхом впливу на їх свідомість, визначають, санкціонують, обґрунтовують та оцінюють ставлення до соціальної дійсності. Ідеологія здатна формувати оцінки, забезпечувати мотивацію, виправдовувати політичні дії, ухвалення урядових рішень, програми партій тощо.

В рамках різних систем суспільних відносин складаються такі види політичних ідеологій, як капіталістична, комуністична, марксистська тощо. Явище ідеології, як правило, досліджується в зв'язці влада-ідеологія, оскільки влада рідко здійснюється без ідей чи переконань, які виправдовують її панування та верховенство. Ідеологія являє собою набір принципів, спрямованих на встановлення або підтримання певної соціальної системи; це програма, заснована на принципах, які уніфікують та інтегрують певні дії для забезпечення консолідації на рівні певних спільнот чи держави в цілому. Аби визначити масштаби і простір функціонування ідеології, виділимо різні способи її актуалізації: на рівні різних соціальних груп і на рівні всього суспільства.

Таким чином, ідеологія може функціонувати в рамках професійних, вікових груп, етнічних спільнот або як провідна політична ідеологія в суспільстві. У такій схемі стає зрозумілим смислове навантаження ідеології наукового співтовариства, ідеології молоді чи ідеології лібералізму. Ідеологія повинна давати: а) пояснення, яким чином ті чи інші явища стали такими, які вони є; б) вказівку на пряму розв'язку цих явищ (керівництво до дії); в) критерії розрізнення істини і брехні, дієвих і несуттєвих аргументів [1].

Виклад основного матеріалу. Поняття «ідеологія» введено Антуан де Трейсі в роботі «Елементи ідеології», в якій під ідеологією розуміється наука ідей, що формує етичні, політичні, економічні погляди [1]. Ідеї, за Трейсі, генеруються силами, які функціонують у матеріальному середовищі, і щоб зрозуміти прогресивні політичні ідеї, необхідно розібратися в джерелах самих ідей, які виступають у ролі ідеології. Ідеологія ж існує, аби підтвердити певну політичну точку зору, служити інтересам певних людей (спільнот) і виконувати функціональну роль відносно соціальних, економічних, політичних та правових інститутів.

У рамках філософії марксизму ідеологія виступає інструментом маніпулювання владних структур для забезпечення панування певного класу. Л. Альтюссер, А. Грамші, К. Мангейм, К. Маркс, Ф. Енгельс та інші вважали, що ідеологія є особливим ідейним конструктором, інструментом реалізації тих чи інших класових потреб. Для Д. Белла ідеологія орієнтована на конкретні дії, що спираються на систему вірувань [2]. За Т. Парсонсом, ідеологія виступає як система цінностей даного суспільства, функціональний елемент політичної системи, котрий визначає основні напрями розвитку даного суспільства, підтримує існуючий порядок [3]. Р. Арон, Е. Шілзом та У. Матц уявляють ідеологію не просто як регулятор суспільних відносин, а й як релігійно вмотивовану систему — ерзацрелігію, здатну конструювати картину світу, що складається в просторі екзистенційної кризи. Згідно з У. Матцом ідеологія наділяє сенсом дію в межах екзистенції як релігійна сакральна-політична доктрина [4]. Для К. Манхейма ідеологія є хибною свідомістю [5]. У ролі ідеології Ю. Габермаса виступають наука і техніка [6]. Для Л. Альтюссе-

ра тотальний характер ідеології завжди відображає деякі класові позиції, якою б не була їх форма (релігійна, моральна, юридична, політична) [7]. За допомогою панівної ідеології, за Л. Альтюссером, забезпечується «гармонія» (іноді не дуже струнка) функціонування репресивного державного апарату та ідеологічних апаратів держави, а також «гармонія» різних ідеологічних апаратів держави. Всі ідеологічні апарати держави, якими б вони не були, ведуть до одного й того самого результату: відтворення виробничих відносин, тобто відносин капіталістичної експлуатації.

Ідеологія — це «подання» про уявні стосунки індивідуумів з реальними умовами їхнього існування. Л. Альтюссер висуває дві тези про ідеологію: 1) практична діяльність існує лише у формі ідеології і залежить від неї; 2) ідеологія існує тільки в суб'єкті і для суб'єкта. Категорія суб'єкта є конститутивною для будь-якої ідеології, тому що функція (визначальна) ідеології — «конституювати» конкретних індивідуумів у суб'єкти. Саме в цьому подвійному процесі конституювання, на думку Л. Альтюссера, і функціонує будь-яка ідеологія.

У контексті постструктуралістського аналізу С. Жижека ідеологія являє собою механізм структурування, організації та наділення сенсом соціальної реальності [8]. К. Гірц вважає, що поняття «ідеологія» само стало абсолютно ідеологічним: «схоже, що усвідомлення (а може бути, це було всього лише припущення), що суспільно-політичне мислення виростає не з порожніх роздумів, але “завжди пов'язане з умовами існування мислителя”, запламувала це мислення внаслідок його залученості в ту саму вульгарну боротьбу інтересів, над якою воно претендувало підвестися» [9, с. 227]. К. Гірц зазначає, що підхід до вивчення ідеології, який створено в гуманітарних науках, неправильний через те, що ідеологія розглядається як самостійна сутність, як впорядкована система культурних символів. Порятуюнок від парадоксу Мангейма К. Гірц бачить у такому вдосконаленні концептуального апарату, яке зробило б його застосованим до вивчення сенсів. «Ідеологія – це структурована реакція на структурні напруги соціальної ролі» [9, с. 235]. «Чим би не були ідеології (проекціями неусвідомлених страхів, вуаліруванням прихованих мотивів, добровільними (phatic) виразами групової солідарності), вони передусім суть карти проблематичної соціальної реальності та матриці, за якою створюється колективна свідомість» [9, с. 250].

М. Фуко в рамках концепції «дисциплінарної влади» відводить ідеології підлегле місце відносно інститутів влади. Ідеологію формують інститути влади, і вони завжди вимагатимуть від науки «освячення» своїх ідеологічних позицій [10]. М. Фріден вважає, що ідеологію формує політичне мислення, яке належить здебільшого до сфери лінгвістики, семіотики та інших інтерпретаційних технік [11]. На його погляд, будь-яка ідеологія будується з урахуванням певної системи цінностей та ідеалів, які каталізують епісте-

мічні, екзистенційні, релігійні, національні стимули та уявлення, допомагають пояснювати і конструювати соціальну реальність, додержуватися тих чи інших політичних ідей.

У такому ключі ідеологія розглядається також такими авторами, як K. Bloor, I. Adams, J. Hoffman, P. Graham, D. M. Grometa, H. Kunreuthera, R. P. Larrick, D. F. Ericson, C. J. Anderson, J. D. Hilmer, Q. H. Beazer, Dr. Michael, S. Coffman, C. Krauthammer, A. Heywood та ін. [12–14]. Деякі дослідники припускають, що коріння ідеології необхідно шукати в архетипах, національній «пам'яті», яка являє собою схему, котра інтегрує структуру знань, що складається з взаємопов'язаної мережі переконань, думок, оцінювань і т. д. (R. Lau, D. Redlawsk та ін.).

Ідеологія становить систематизовану форму знання, в якій важливими властивостями є ціннісна, мотиваційна, мобілізуюча, напрямна. За допомогою ідеологічних засад політики формується базис бачення цілісності політичних процесів, усвідомлення детермінації і смислової завантаженості подій, які відбуваються в політичному просторі. У цьому аспекті ідеологія виконує комунікативну функцію, визначає основні механізми побудови взаємин, взаємозв'язків і взаємодій індивідів, груп та спільнот. Можна сказати, що дія ідеології визначається, з одного боку, ірраціональними настановами, а з другого — контекстом комунікативної раціональності, яка ставить своєю метою виробництво процедурного знання, теоретичного і практичного знання взагалі на основі раціональності, узгодженості та розуміння.

У такому аспекті комунікативна раціональність розуміється в формально-прагматичній теорії Ю. Хабермаса і трансцендентально-прагматичній теорії комунікативного співтовариства К.-О. Апеля. Актуалізація ідеології відбувається в руслі політичної свідомості, яка являє собою взаємозв'язок настанов, сформованих у сфері ідеологічної та політичної діяльності сукупністю ментальних явищ, в яких виражається сприйняття політики індивідуальним суб'єктом політичного процесу. Засвоєні настанови виступають як політичні стереотипи, тобто спрощені, емоційно забарвлені універсальні образи політичних об'єктів і явищ. У цьому сенсі можна говорити про політичну свідомість, в якій органічно поєднуються інтенціональна свідомість (це поняття розроблене в феноменології та аналітичній філософії Е. Гуссерля, С. Джона), що відображає здатність бути спрямованою на деякий предмет, в даному випадку — політичні процеси; поглиблена історична свідомість (К. Ясперс) як спосіб смислового конституювання дійсності, що наділяє людину здатністю орієнтуватися в історичному часі і соціальному просторі; дієво-історична свідомість (Г. Гадамер), що являє собою розгортання простору, яке опосередковує можливість порозуміння «Я» та іншого (тексту, співрозмовника, сфери політики).

У рамках дієво-історичної свідомості уявлення процесу розуміння полягає у тому, що тлумачення є не методичним засобом осягнення сенсу, яким він має бути згідно з обраним методом, а внутрішнім моментом розуміння сенсу як такого, сенсу в конкретній сфері, що забезпечує кристалізацію переконань, думок людей, які залучені в політичну дію. Роль ідеології у житті суспільства, його комунікативна, смислова роль визначають ставлення до політичної реальності на рівні індивідуального «Я» і колективному рівні сприйняття соціальної дійсності. Українська держава постала перед вибором вироблення консолідуючої ідеї, яка б лягла в основу національно-державної ідеології.

Однак саме розуміння того, що таке ідеологія, наявність різних підходів та інтерпретацій цього явища, що виявляються в численних дискусіях, у тому числі філософських, ускладнюють це завдання, спричиняють труднощі на шляху побудови національно-державної ідеології. Феномен ідеології досить складний, він являє собою структуру, в якій тісно переплітаються соціальні, політичні, культурологічні, світоглядні та інші елементи. При цьому спроба дослідження ідеології, наприклад в рамках політології чи соціології, значно звужує можливості аналізу рамками обраних наук.

На відміну від вузькоспеціальних дисциплін філософія здатна вийти на універсальний рівень узагальнення, що дозволяє подивитися на ідеологію як на системне, цілісне явище. Неоднозначність уявлень про ідеологію, відсутність прояснених дефініцій і невизначеність властивостей роблять філософське осмислення цього феномену надзвичайно важливим і актуальним. Зважаючи на теоретичні недоробки в аналізі феномену ідеології актуальними є уточнення категоріальних меж ідеології і близьких за значенням понять; пошук системного каркаса ідеології, що представляє її як багаторівневу структуру; виявлення онтологічних, гносеологічних та аксеологічних підстав ідеології; пошук нових підходів до проблеми формування національної ідеології та ін. Дослідження феномену ідеології в руслі філософії спрямоване на розуміння ідеології як явища, що знаходиться в процесі розгортання соціально-філософської дискурсивності. У контексті філософського аналізу ідеологію можна вивчати в рамках системного, структурно-функціонального, постструктуралістського, марксистського і неомарксистського, герменевтичного, феноменологічного, екзистенціального та інших підходів.

Дослідження ідеології в екзистенціальному аспекті дає можливість зрозуміти механізм соціального функціонування ідеологічних уявлень крізь призму сформованих на основі базисного досвіду екзистенціальних настанов та власного досвіду переживань. Екзистенціальний підхід актуалізує ідею про неповторну сутність людини, яку вона набуває в процесі індивідуального пошуку власної унікальної ідентичності. У цьому підході можна виділити дві крайні позиції: песимістичну та оптимістичну. Перша (наприклад,

фрейдизм) стверджує, що природа людини деструктивна, антисуспільна, і тому вимагає придушення потягів; другий (В. Франкл, Дж. Бюджентал) маніфестує людину як творця, що плідно розвиває свій внутрішній світ. У рамках екзистенціалізму формується уявлення про людину як про особистість, ядром якої виступають мотиви і цілі діяльності, котрі можуть визначатися в тому числі ідеологічними програмами, функція яких полягає в ідентифікації особи за допомогою визначення сенсу існування в суспільстві, об'єднання з однодумцями, створенні «вектора руху» і т. д. Р. Арон стверджує, що існує зв'язок між марксистською критикою ідеологій і зусиллями екзистенціалістів знайти основу людської поведінки.

Марксистська філософія піддає критиці відчуження, через це намагається дістатися реальних основ життя людини, визначених її відносинами з природою та іншими людьми. Екзистенціалізм теж прагне викрити ідеологічні фікції, що сковують свідомість, аби, подолавши несумлінність, дійти вибору, який робить людина самостійно. У своїх крайніх формах ідеологія (наприклад тоталітаризм) може призводити до деперсоналізації — втрати власного «Я», відчуження. Системний підхід у філософському аналізі орієнтує дослідників на розкриття цілісності об'єкта, пошук механізмів, які виявляють різноманітні типи зв'язків складного об'єкта, зводить їх в єдину теоретичну картину. Цей підхід розкривається в структурно-функціональній методології (Б. Малиновський, А. Редкліфф-Браун). Відправною точкою структурно-функціонального аналізу є поняття функції кожної системної одиниці відносно системи як цілого. Відповідно до теорії структурно-функціонального аналізу будь-яка системна одиниця організації зобов'язана бути функціональною.

Висновки. Ідеологія являє собою складне соціально-політичне явище, базові характеристики якого можна виділити за допомогою філософського аналізу в рамках різних підходів. Екзистенційний підхід забезпечує розуміння ідеології як програми формування особи людини, ініціатора мотивів і цілей діяльності, що ведеться в контексті онтологічного сенсу переживання. Структурно-функціональний підхід визначає ідеологію як механізм адаптації соціальної системи, що підвищує її стійкість, ефективність взаємодії з різними компонентами, регулює внутрішні зв'язки і поведінку окремих частин системи, реалізовує взаємозв'язок між її елементами, визначає функціонування соціального знання, політичних систем, цінностей. Герменевтичний підхід уявляє ідеологію у вигляді теоретико-концептуальної схеми, яка розробляє ідеї, погляди, моделі розвитку суспільства, в якій ставиться питання про людину, котра здатна до рефлексії, розкривати горизонти розуміння: себе, свого місця в політичній системі суспільства, навколишній реальності.

Базові компоненти ідеології знаходяться у взаємному зв'язку один з одним, що забезпечується формуванням і функціонуванням політичної свідо-

мости, яку можна уявити як складову частину суспільної свідомості, в якій органічно поєднується інтенціональна свідомість (Е. Гуссерль, С. Джон), здатна бути спрямованою на деякий предмет, в даному випадку — на політичні процеси; поглиблена історична свідомість (К. Ясперс) як спосіб смислового конституювання дійсності, що наділяє людину здатністю орієнтуватися в історичному часі та соціальному просторі; дієво-історична свідомість (Г. Гадамер), що являє собою розгортання простору, яке опосередковує можливість взаєморозуміння «Я» та іншого (тексту, співрозмовника, сфери політики).

Ідеологія виступає в ролі структурованої системи, яка визначає вектор соціально-політичних трансформацій. В умовах диференціації соціальних та етнічних груп, поляризації їхніх інтересів, наростання кризовості у політичній сфері суспільства дослідження ідеології є досить актуальними. Як перспективу подальших розвідок ідеології в руслі філософського аналізу можна назвати дослідження, присвячені екзистенціальним аспектам ідеології та практиці екстремізму, зв'язку ідеології з національним і релігійним світоглядом, аналіз громадської думки в руслі світоглядних настанов, проблемам прийняття демократичного транзиту, ліберальних цінностей та ідеалів, що дозволить сформулювати більш ґрунтовне і цілісне уявлення про ідеологію як про складний соціально-політичний феномен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Идеология [Электронный ресурс] // Политика. Толковый словарь / Д. Андерхилл и др. – М. : ИНФРА – М ; Весь Мир, 2001. – Режим доступа: www.dic.academic.ru/dic.nsf/politology/.
2. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties / D. Bell. – Harvard : Harvard University Press, 2000. – 540 p.
3. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.
4. Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна / У. Матц // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 1–2. – С. 130–142.
5. Манхейм К. Идеология и утопия / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – С. 52–95.
6. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике? / Ю. Хабермас ; пер. с нем. М. Л. Хорькова. – М. : Весь Мир, 2002. – 144 с.
7. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) [Электронный ресурс] / Л. Альтюссер ; пер. с фр. С. Б. Рындина // НЗ. – 2011. – № 3(77). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html>.
8. Жижек С. Власть и цинизм / С. Жижек // Кабинет: Картины мира / пер. с англ. В. А. Мазина. – СПб. : Инапресс, 1998. – С. 162–174.

9. Гирц К. Интерпретация культур : пер. с англ. / К. Гирц. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 560 с.
10. Фуко М. Правительственность (идея государственного интереса и её генезис) / М. Фуко ; пер. И. Окуновой // Логос. – 2003. – № 4/5. – С. 4–22.
11. Фриден М. Мыслить политически и мыслить идеологически / М. Фриден // Полит. наука. – 2013. – № 4. – С. 45–50.
12. Heywood A. Political Ideologies: An Introduction / Andrew Heywood. – Palgrave Macmillan, 2012. – 392 p.
13. Krauthammer C. Things That Matter: Three Decades of Passions, Pastimes and Politics / Charles Krauthammer. – Crown Forum, 2013. – 400 p.
14. Coffman M. S. Plundered: How Progressive Ideology is Destroying America / Dr. Michael S. Coffman Plundered. – EPI, 2012. – 340 p.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ОФОРМЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ИДЕОЛОГИЯ»: ФИЛОСОФСКИЕ ПОДХОДЫ

Владленова И. В.

Проанализирован феномен идеологии как сложной концептуальной структуры, которая определяет вектор социально-политических трансформаций, формирующий базис видения целостности политических процессов, осознание детерминации и смысловой нагруженности происходящих в политическом пространстве событий. Выделены базовые компоненты идеологии, которые взаимодействуют в переплетениях интенционального сознания (Э. Гуссерль, С. Джон), углубленного исторического сознания (К. Ясперс), действенно-исторического сознания (Г. Гадамер).

Ключевые слова: идеология, мировоззрение, политическая структура общества, социальная реальность.

CONCEPTUAL SHAPING OF THE NOTION «IDEOLOGY»: PHILOSOPHICAL APPROACHES

Vladlenova I. V.

The paper analyzes the phenomenon of a complex conceptual structure determining the vector of socio-political transformations, which is involved in shaping the basis of view of integrity of political processes, understanding of determination and notional load of the processes happening in the political space. The work singles out the base components of ideology interacting in the tangles of intentional consciousness (E. Husserl, S. John), profound historical consciousness (K. Jaspers), and active-historical consciousness (H. Gadamer).

Key words: ideology, worldview, political structure of society, social reality.

УДК 13:130.2+130.3+111.6

Н. В. Харитоновна, викладач

ІГРОВІ ЕЛЕМЕНТИ У РОЗВАЖАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Присвячено філософському осмисленню розважальності у сучасному суспільстві. Показано, як ігрові елементи виявляються у розважальній діяльності людини, та виявлено ступінь впливу сфери розваг (телебачення, інтернет) на особистість.

Ключові слова: *гра, розважальність, розважальна діяльність, руйнація особистості.*

Актуальність проблеми. Сьогодні у нашому суспільстві спостерігається прискорене зростання ігрових елементів у сфері розваг, що призводить до соціальної ізоляції та відчуження людини. Вплив гри на особистість виявляється у розмиванні ціннісних орієнтирів та зниженні здатності до розуміння мотивів поведінки, як своїх, так й інших вчинків.

Праця на виробництві, вдома, виконання сімейних і суспільних обов'язків, контакти з іншими людьми і самотність, невдоволеність своїм становищем і життям, нездійсненність власних намірів і цілей, зрештою, просто втома і нудьга — все це спонукає людину йти розважатися і одержувати задоволення від життя. Людина бажає втекти від нудного, запрограмованого побуту і трішки перетворити життя на гру. Радість гри, як і розвага, схожа на «свято, яке завжди з тобою».

Індустрія розваг тісно пов'язана з ігроізацією і характеризується великою різноманітністю активних та пасивних форм: спортивні клуби, басейни, катки, парки відпочинку, заняття музикою і танцями, туризм, відвідування кінотеатрів, нічних клубів, перегляд улюблених передач, гра у комп'ютерні ігри тощо. Індустрія розваг зараз є дуже різноманітною, але значну кількість розваг українці одержують удома, у вузькому колі, сидячи перед екраном комп'ютера або телевізора. Нині це найлегший і найпростіший спосіб одержати таку бажану втіху, і тому сьогодні важливим є дослідження впливу таких розваг на особистість з метою з'ясування: сприяє такий вплив духовному розвитку чи руйнації особистості.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Ігрову теорію вивчали ще Арістотель, Платон, Е. Берн, Е. Фінк, Й. Хейзінга, З. Фрейд, Г.-Г. Гадамер, Ф. Шеллінг, а зараз — С. Кримський, М. Бойченко, Л. С. Виготський, Л. Т. Ретюнських та ін.

З'явилося безліч комплексних і міждисциплінарних підходів до теорії гри та ігрової діяльності людини. Так, Арістотель розглядав гру як невід'ємну частину людського буття і співвідносив її з певним проведенням часу — відпочинком: «Грою займаються заради відпочинку». Хейзінга розглядав гру як феномен культури, Е. Берн — як спосіб комунікації, Ф. Шеллінг — як спосіб естетизації, Л. Вітгенштейн — як спосіб лінгвістичної реальності, З. Фрейд — як явище суто біологічне, засноване на інстинктах. Для Е. Фінка гра — один з п'яти основних буттєвих феноменів. Л. Т. Ретюнських розкриває сутність гри та обґрунтовує її онтологічний статус. Проблема гри розглядається з позицій соціальної сутності гри, її місця у навчанні, зв'язку з працею, ролі іграшки та впливу етнокультурного середовища на характер гри тощо. Отже, різні дослідження свідчать про те, що гри відведена головна роль у розвитку фізіологічних, вищих психічних, естетичних, інтелектуальних, суспільних функцій і здібностей особистості. Поняття «гра» часто ототожнюється з поняттям «розвага».

Багатьох авторів цікавить саме розважальний компонент у сучасній медіапродукції. Так, Г. В. Мироненко дослідила розважальний жанр медіапродукції в засвоєнні молоддю політичних знань. О. М. Косюк вивчає розважальний компонент сучасної медіапродукції в її взаємозв'язку з етнофольклорними архетипами. О. В. Невмержицька вказує на зростання ролі телебачення як чинника виховання і вважає за потрібне дослідити вплив засобів масової інформації на підлітків, О. П. Бойко замислюється над станом духовної культури в цілому і культури дозвілля зокрема. Однак аналіз наукової літератури дає змогу констатувати, що на сьогодні ще недостатньо ґрунтовно осмислено вплив гри на духовний стан особистості.

Тому *мета* дослідження — в перебігу трансформації людини показати, як ігрові елементи виявляються в розважальній діяльності сучасної людини, зокрема внаслідок дії телебачення та інтернету, і виявити ступінь впливу розваг на особистість.

Виклад основного матеріалу. Й. Хейзінга сформував погляд на сутність сучасної гри, знайшов ігрові прийоми у багатьох видах людської діяльності (мистецтво, спорт, війна, політика тощо), показав важливість гри у формуванні культури в цілому. Так, гра — один із способів освоєння світу, самоствердження, що складається в конструюванні дійсності. «Вона (гра) є добровільною дією або заняттям, що відбувається у певному місці та часі за добровільно прийнятими, проте абсолютно обов'язковими правилами з метою, що полягає в ній самій, супроводжуючись почуттям напруження і радості, а також усвідомленням іншого існування, ніж реальне життя» [11, с. 54]. Можливість самовиразитися та одержати моральну сатисфакцію від розкриття своїх резервних можливостей з'являється у людини в процесі гри.

В ігровому перевтіленні ми такі, який наш прихований світ, як стверджує О. Косюк [5, с. 157]. У момент гри людина тимчасово відходить від дійсності і забуває про реальне життя, вона нібито опиняється у ситуації подвійності, коли і реальне і нереальне відбуваються з нею одночасно. Процес подвоєння реакції здійснюється за рахунок фантазії, яка має велике значення в комп'ютерних іграх та утворенні віртуальної реальності, що стало наразі елементом розважальної діяльності людини.

Людина сама трансформує і видозмінює свою ігрову діяльність, але вона перетворюється з тієї, що грає та творчо реалізує себе у світі, на людину, що розважається. Істотні зміни в характері ігрової культури дозволяють говорити про гедоністичний напрям сучасної культури та розглядати гру як розвагу. «Життя, мистецтво, творчість вбачають більше інтересу в своїй грі, ніж у колись престижних цілях культури... на всьому ХІХ столітті з початку і до завершення позначився сумний вигляд важкого трудового дня. А нині молоді люди, схоже, збираються надати нашому існуванню блиск нічим не затьмареного свята» [8, с. 158]. Отже, цінності культури не зникли, проте сьогодні вони стали іншими за своїм рангом.

Розваги стають більш доступними (поліпшення фінансових можливостей людей), а останнім часом і більш стандартизованими, спрямованими на гедоністичні потреби. Суспільство з гедоністичним способом життя намагається знайти собі виправдання не у праці, а у володінні матеріальними багатствами і культурі насолоди. У сфері споживання створюється культ сьогоденності, підносяться марнотратство, показуха та пошук ігрових ситуацій [1, с. 648]. Поліпшення рівня життя та ослаблення авторитетності моральних норм дають можливість більше часу розважатися, а інформація з екранів телебачення зміцнює думку про легкість та безтурботність життя, відвертає увагу від серйозних життєво важливих проблем. Запропоновані образи, факти, явища не навантажують, а розслабляють і навіть заспокоюють. Відповідно сучасна молодь має досить низький рівень духовних потреб та інтересів, надає дозвіллю, а разом і розвагам занадто великого значення, про що свідчать і сучасні соціологічні дослідження [10, с. 473]. Відбувається ціннісна переорієнтація у свідомості сучасної людини. Розвага стає самоцінністю життя.

Інтернет і телебачення сформували особливий вид культури, який найбільше припадає до смаку людині, задовольняє її потребу в емоційній діяльності, заповнює порожні простори духовного та психічного життя. Попит на пасивні форми розваг пов'язаний з руйнацією природних місць відпочинку, виробничою діяльністю людей, появою більшої кількості вільного часу і вільних коштів у населення, зміною стилю життя, психології сучасних людей. Ігрові принципи та прийоми, що діють у найбільш поширених фор-

мах розваг, забезпечують ефективність сприймання інформації та здійснення комунікації. Сьогодні спілкування між людьми має важливе значення так само, як і тисячу років тому, але соціальний обмін у результаті взаємодії людей набуває інших форм.

Дослідження показують, що у повсякденній діяльності людина фізіологічно, пізнавально та емоційно взаємодіє з телебаченням, комп'ютерною технікою та новими засобами масової комунікації так, ніби вони є не менш реальними, ніж безпосереднє соціальне спілкування [6, с. 100]. Відбувається конструювання реальності засобами масової комунікації. Таким чином, медіа формують власний простір, що сприяє певним формам творчості і сприйняття інформації.

Сучасний глядач, вмикаючи телевізор або комп'ютер, автоматично налаштовується на одержання задоволення, при цьому займає пасивну позицію спостерігача і компенсує відсутність власної активності споживанням емоційно забарвленої інформації. Люди використовують комунікаційні технології як стимулятори для своїх почуттів, просто заради насолоди. Отже, прагнення людини простих задовольень, збільшення бажання одержувати насолоду з будь-яких видів діяльності говорять про гедоністичний напрям сучасних розваг.

Так, ігрова природа телебачення виявляється подвійно. З одного боку — ігрові телепередачі, в яких грають самі люди (телевікторини, телеігри, реаліті-шоу), а з другого — сама ситуація, в якій передачі підносяться глядачеві так, «ніби все це відбувається насправді». Але ж ми розуміємо, що телебачення — це зображення, яке більше ні про що не мислить і не має нічого спільного з реальністю [2]. Постійний перехід з реального життя у віртуальну реальність і навпаки утворює дуже тонку грань між реальністю та телевізійним вимислом. Перегляд передач, фільмів і повернення в дійсну життєву реальність змішуються у свідомості особистості і програмують певні думки та моделі поведінки.

Деякі дослідники вважають, що телевікторини і телеігри можуть виховувати лідерські риси, прагматизм, вчити змагальності, що є досить популярним у сучасному суспільстві. Ток-шоу і гумористичні програми, хоч і видаються легковажними, але можуть демонструвати моделі прийнятної і неприйнятної соціальної поведінки, а реаліті-шоу — моделі побудови відносин у соціумі. Тобто розважальні проекти з ігровими елементами несуть в собі пізнавальну і навіть педагогічну, психологічну складову. Але все ж таки занадто багато часу приділено розважальним програмам і віртуальній реальності. До того ж велике значення має те, як саме людина сприймає запропоновану інформацію, оскільки тлумачення і оцінка інформації — прерогатива споживача.

Науковці здебільшого звертають увагу на негативні наслідки перегляду кінопродукції дітьми, які мають недостатній життєвий досвід та несформовану внутрішню позицію [7]. Моральні цінності, створені сучасними засобами масової інформації, формують у людей споживацьке ставлення до життя, пропагують егоцентризм, насильство, агресію, «культ сили», легковажне ставлення до статевих стосунків тощо. Крім того, змішуються цінності національної та західної культур, наслідуються поведінка екранних телегероїв, що, на жаль, стало однією з причин нівелювання моральних цінностей сучасною молоддю.

З появою нових технологій з'явилося більше можливостей для реалізації ігрових функцій тексту. Одне й те саме повідомлення може бути різного змісту, якщо сприймати його в неоднакових «ситуаціях ігровеалізації». Сприймання медіатексту потребує його розуміння. Успішним це сприймання може бути лише тоді, коли позиції автора та глядача ототожнюються. Слід погодитися з О. Косяк, що розважальність по-різному впливає на сприймача: для когось — це просто забава або гра, для іншого — ключ до розуміння чогось важливого, прихованого за низкою інтерпретацій [5, с. 156].

Керуючись бажанням досягти гарного самопочуття, телеглядачі краще сприймають менш напружений і більш легкий розважальний матеріал. Найефективнішим засобом впливу на свідомість людини стала розважальність інформаційних імпульсів, яка перетворилася на головну вимогу подавання будь-якої інформації, що у свою чергу призводить до сприйняття певних цінностей не шляхом їх осмислення і особистісного оцінювання, а на основі емоційного стану. Невипадково сьогодні з'являються дослідження «містечтва формули» (інфотейнмент) — розваги, в яких формальний аспект розважальності домінує над змістовим [4, с. 121].

Ігрова природа інтернету виявляється у комп'ютерних іграх, спілкуванні у віртуальній реальності, ігрових функціях тексту. Комп'ютер розвиває і збагачує у людини здібності пристосування до нових умов роботи, сфери освіти, навичок взаємодії з передовими технологіями; інтернет надає велику кількість цікавої і корисної інформації з різних галузей знань. Є багато чудових навчальних і розвиваючих програм; як і будь-яка гра, вони розвивають певні навички. По суті це навіть не гра, а навчальна програма з використанням ігрових елементів.

Так, гра розвиває реакцію, орієнтацію на місцевості, логічне мислення, виховує дух змагальності, але вона розвиває й марнославство, дратівливість та відчуття залежності. Розвиток інформаційних технологій, використання інтернету породжують низку проблем, пов'язаних з можливістю здійснення вільної людської діяльності. Нова реальність соціально ізолює людину. Новий ігровий майданчик формує соціально-психологічні проблеми осо-

бистісного розвитку (ігрові залежності як хвороби). Віртуальна реальність замінює людині реальне життя і формує неадекватну модель взаємин з дійсністю: як наслідок — інфантилізм, егоїзм, безвідповідальність за себе і близьких, розпад сім'ї, розрив стосунків з друзями та колегами.

Сьогодні телебачення та інтернет мають більше можливостей, ніж сім'я, релігія, навчальні заклади. Сучасні засоби масової комунікації моделюють і стандартизують життя. Унаслідок своєї споживацької природи вони стали дзеркалом далеко не високого рівня духовної, зокрема моральної, культури.

І ще один суттєвий аспект: найактивніші форми розваг сучасної людини (телебачення та інтернет) замінили реальний простір традиційних форм гри на віртуальний простір ігрових майданчиків. Так, Й. Хейзінга вважав, що саме гра завжди була формуючим елементом людської культури. Особливо яскравий ігровий потенціал мають давні традиційні культури, пов'язані з календарними обрядами та святами. Нині ж відроджувані свята з їх неповторною атмосферою радості і духовного піднесення, що допомагають забути прикrostі і неприємності життя, замінюються спрощеними і утилітарними за змістом формами гри. Як слушно зазначає О. Бойко, в Україні на тлі основних автентичних форм культури, що зберігають культурно-історичну пам'ять ігрових і видовищних форм розваг, все більше з'являються такі форми дозвілля, де визначальною рисою є в основному пасивно-споглядальний та емоційно-екзальтований, інформаційно-технологічний та утилітарно-міфологічний характер [3, с. 103]. Головною функцією традиційних свят стають розваги, веселощі, відпочинок. Символічний зміст гри деградує, оскільки свята та обряди досить часто мають формальний характер, служать комерційним або соціально-політичним цілям, не сприяють зростанню духовності сучасних українців.

Висновки. Взагалі-то не можна однозначно оцінювати розваги і розважальну діяльність сучасної людини. Їх сприйняття залежить від багатьох чинників: яке місце розважальність посідає в житті людини, чи не витісняє вона всі види духовної та психічної діяльності, що складає моральний потенціал та ідейний зміст даного поняття? Говорячи про духовні потреби та інтереси сучасної особистості, слід зазначити, що розважальна діяльність, на противагу, наприклад, професійній, стає основною цінністю життя людини.

Розглядаючи розважальну сферу діяльності сучасної особистості, де «грають» заради професійної або соціальної необхідності (наприклад, у спорті є професійні гравці, для яких гра — це робота), ми звернули увагу на більш поширені останнім часом пасивні форми розваг (телебачення та інтернет), в яких зростає роль ігрових елементів.

Ігрові принципи, що виявляються у зазначеній розважальній діяльності сучасної людини, — самореалізація особистості, самовираження через роз-

криття своїх резервних можливостей, самоствердження у процесі конструювання дійсності, одержання задоволення від гри (комп'ютерної та телевізійної), соціальне спілкування у віртуальній реальності — по-різному впливають на особистість. У більшості випадків людина відчуває руйнівний вплив розваг з ігровими елементами на її духовний потенціал.

Істотні зміни в характері сучасної культури гри (індивідуалізація гри, егоїстична настанова індивіда, втрата колективного характеру гри, прагнення особистості простих задовольень, посилення потреби витягувати насолоду з незвичних занять) дозволяють говорити про гедоністичний напрям сучасної культури і розглядати гру як розвагу.

Культура гри знижується за своєю якістю і цінністю, що свідчить про зниження творчого імпульсу в суспільстві та дефіцит духовності. Творчий та ігровий моменти, які б сприяли духовному розвитку особистості, зникають з сучасних розваг. У сучасному суспільстві змінюється характер ігрової взаємодії. Принцип соціального партнерства, притаманний грі, витісняється засобами індивідуалізації. Як наслідок із способу соціалізації особистості гра перетворюється на інструмент соціальної ізоляції та відчуження, що є досить небезпечним для духовної складової здоров'я особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Даниэл Белл. – М. : Academia, 1999. – 786 с.
2. Бодриар Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодриар. – М. : Добросвет, 2000. – С. 45.
3. Бойко О. П. Культура дозвілля у суспільстві ризику : монографія / О. П. Бойко. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 285 с.
4. Зернецька О. В. Нові засоби масової комунікації (соціокультурний аспект) / О. В. Зернецька. – К. : Наук. думка, 1993. – 130 с.
5. Косюк О. М. Гра – інформація – комунікація: генетичний розтин розважальної продукції електронних мас-медіа : монографія / О. М. Косюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т, 2009. – 231 с.
6. Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід / Джеймс Лалл ; пер. з англ. ; за ред.: О. Грищенко та Н. Гончаренко. – К. : К. І. С, 2002. – 264 с.
7. Невмержицька О. В. Розважальні програми центральних каналів телебачення України як чинник морального виховання підлітків : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / О. В. Невмержицька ; Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2006. – 20 с.
8. Ортега-і-Гассет Х. Нові симптоми / Х. Ортега-і-Гассет // Читанка з історії філософії : у 6 кн. Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. / за ред. Г. І. Волинки. – К. : Довіра, 1933. – С. 154–159.
9. Ретюнских Л. Т. Философия игры / Л. Т. Ретюнских. – М. : Вуз. книга, 2002. – 162 с.

10. Стратієнко Я. М. Проблема культури свідомості та організації дозвілля молоді в сучасному суспільстві / Я. М. Стратієнко // Зб. наук. пр. Держ. ун-ту управління. – Донецьк : Дон ДУУ. – 2008. – Т. 9, вип. 4 (94), 2008. – С. 466–474.
11. Хейзинга Й. Homo ludens: Статті по історії культури / Йохан Хейзинга. – М. : Прогресс – Традиція, 1977. – 413 с.

ИГРОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В РАЗВЛЕКАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Харитоновна Н. В.

Посвящено философскому осмыслению развлекательности в современном обществе. Показано, как игровые элементы проявляются в развлекательной деятельности человека, и выявлена степень воздействия развлечений (телевидение, интернет) на личность.

Ключевые слова: *игра, развлекательность, развлекательная деятельность, разрушение личности.*

ELEMENTS OF PLAY IN THE ENTERTAINING ACTIVITY OF MODERN MAN

Haritonova N. V.

This article is dedicated to philosophical understanding of entertaining in modern society. It demonstrates how the elements of play show themselves in the entertaining activity of a man and displays the degree of influence of entertainments (television, internet) on an individual.

Key words: *play, entertaining, entertaining activity, destruction of an individual.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12(477)

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ЗАХІДНОМУ ОСВІТНЬОВИХОВНОМУ ПРОСТОРІ

Зроблено спробу дослідити феномен правового виховання у західному освітньо-виховному просторі на підставі аналізу фундаментальних засад, що створюють аксіосферу сучасного західного суспільства. Обґрунтовано, що правове виховання громадян у демократичному суспільстві здійснюється під впливом правової держави і розвиненого громадянського суспільства, в основі яких — вільна особа з високим рівнем правової свідомості і культури, соціально відповідальна, здатна відстоювати свої права і свободи, а також конструктивно взаємодіяти з іншими особами в ім'я їх загальних цілей, інтересів та цінностей.

Ключові слова: *правова культура, правова свідомість, правове виховання, правова держава, громадянське суспільство.*

Актуальність проблеми. Останні події в Україні свідчать про те, що правове виховання громадян України є не тільки важливою науковою, а й практичною проблемою, яка потребує негайного вирішення, якщо ми дійсно бажаємо жити у демократичній правовій державі, де шануються Закон і Право. Нам треба позбавитися тих видів деформації правової культури громадян, які останнім часом стали притаманні як владі, так і опозиції, та, що прикро, взагалі пересічним громадянам. Негайним завданням постає проблема виховання в усіх категорій громадян поваги до Закону, прав і свобод інших людей, формування такого ціннісного світу, де домінантами є демократична правова культура, толерантність, відповідальність за свої думки і вчинки. Тому дослідження західного досвіду в цій сфері є дуже актуальним.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що проблеми правового виховання знаходяться у полі зору українських філософів, юристів, соціологів, культурологів, педагогів, насамперед таких учених, як Ю. П. Битяк, Л. М. Герасіна, А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський, Г. П. Клімова, В. О. Лозовой, С. І. Максимов, Є. М. Мануйлов, О. В. Петришин, В. Я. Тацій та ін. Але сучасний вектор розвитку українського суспільства потребує більш глибокого аналізу сучасного стану правового виховання на Заході. Нам слід зрозуміти особливості аксіосфери західного суспільства з точки зору ставлення до права, закону, правоохоронних органів, владних структур. Тому *метою* статті є дослідження феномену правового виховання у західному освітньовиховному просторі.

Виклад основного матеріалу. Правове виховання є складовою виховання взагалі, тому доцільно, розглядаючи феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі, брати до уваги саме цей момент. Проблеми правового виховання на Заході історично приділялося достатньо уваги. Як уся сучасна європейська цивілізація сягає корінням грецької Античності, так і феномен правового виховання багато чим завдячує цій культурі. Давньогрецькі мислителі приділяли вихованню значну увагу: «Добрими людьми стають радше завдяки вправам, ніж природі... Виховання перебудовує людину і створює її другу природу» (Демокріт). «В якому напрямі хто був вихований, таким і буде, напевно, його подальший шлях» (Платон). «Вихователі ще більш варті поваги, ніж батьки, адже останні дають нам тільки життя, а перші – гідне життя» (Арістотель) [4, с. 36, 42–45, 47]. Ставлення до людини як осередку світу, поцінування індивідуальних чеснот, вихованості та освіченості як безумовних благ, утвердження демократизму як довершеної моделі міжлюдських стосунків зробили Античність взірцем, з якого бере свій початок феномен правового виховання.

Навіть за доби раннього Середньовіччя, яке було безпосередньою історичною антитезою античної культури з характерним для нього засиллям церкви та приниженням людини як гріховного створіння, залишався відчутним позитивний вплив античної традиції, яка виборювала право на життя у нелегкому протистоянні релігійному диктату у вихованні. Виховним ідеалом проголошувалася посередня богобоязлива особистість, безумовно покірنا суспільним авторитетам, хоч би до якої суспільної верстви вона належала [10, с. 114]. Наприкінці XI — на початку XII ст. низка великих монастирських шкіл перетворюється на університетські центри — Паризький університет (1200), університети в Неаполі (1224), Оксфорді (1206), Кембріджі (1231), Ліссабоні (1290). Загалом уже в XIII ст. в Європі налічувалося 19 університетів, а в наступному, XIV їх стало 25. Понад 50 відсотків

студентів навчалися на юридичних факультетах, вивчали право, а в подальшому займалися не тільки юридичною практикою, а й правовим вихованням населення.

Пізнє Середньовіччя (кінець XIV — початок XVII ст.) ознаменувалося для Європи піднесенням гуманістичних традицій. У творах титанів Відродження людина знову була проголошена головною цінністю, а отже, виховання набуло статусу інструмента творення такої цінності. Італійські мислителі формують уявлення про новий тип особистості, наділеної високими громадськими якостями, далекої від християнського аскетизму, людини, розвиненої тілесно і духовно, здатної до самостійної активної творчої діяльності. Значним був також доробок у розвитку цих прогресивних уявлень з боку французьких гуманістів — Франсуа Рабле (1494–1553), Мішеля Монтеня (1533–1592), Гюйома Бюде (1468–1540). Останній, наприклад, розглядав виховання у тісному взаємозв'язку з економічним і політичним життям суспільства. Монтень виступав за демократизацію засобів та змісту виховання. Рабле піддав гострій критиці як вади сучасного йому суспільства, так і породжений ним догматизм релігійного виховання.

Проте попри всю свою новизну, прогресивність та демократизм, культура Ренесансу не була виключно світською. Заперечення диктату церкви не означало заперечення людини як такої. Тож, діячі Відродження були людьми віруючими. Одні з них намагалися примирити християнство з античністю, інші прагнули створити нову єдину релігію, вільну від національних, етнічних, культових відмінностей. Ці пошуки привели до виникнення в XVI ст. широкого руху Реформації, який переслідував мету оновлення християнської віри в Європі. Так само, як і гуманісти, представники цього руху прагнули утвердити особистість у центрі виховних зусиль, хоча й намагалися залишитися вірними релігійній традиції. Протестантизм як новий варіант християнського віросповідання, фундаторами якого в Європі стали Мартін Лютер (1483–1546) та Жан Кальвін (1509–1564), фактично констатував виникнення принципово нового історичного типу особистості із зовсім іншим ставленням до самої себе та навколишнього світу і сформував ідейну базу її подальшого розвитку. На думку Макса Вебера, саме цей тип особистості утвердився як рушійна сила стрімкого поступу європейської цивілізації.

Для з'ясування феномену правового виховання в західноєвропейському освітньому просторі особливе значення має розуміння того, що притаманним цьому простору є індивідуалізм як настанова на самозначущість людського життя і вищу цінність інтересів окремо взятої особистості [6, с. 389]. Слід також пам'ятати, що концептуально на формування феномену правового виховання у західному освітньовиховному просторі суттєво вплинули психодинамічна, диспозиційна, навчально-біхевіористична, когнітивна, соціаль-

но-когнітивна, гуманістична, феноменологічна та інші теорії особистості, основні положення яких запропонували Зігмунд Фрейд, Альфред Адлер, Карл Густав Юнг, Ерік Еріксон, Еріх Фромм, Карен Хорні, Гордон Олпорт, Реймонд Кеттел, Ганс Айзенк, Беррес Фредерік Скіннер, Альберт Бандура, Джуліан Роттер, Джордж Келлі, Абрахам Маслоу, Карл Роджерс та ін. [23].

Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі важко зрозуміти, не засвоївши деякі моменти, насамперед ментальність західноєвропейців, існуючі в Західній Європі політичні і правові цінності, що відбилися у відповідних політичних та правових системах. І все це відповідним чином відображено у системі правовиховної роботи, бо, як слушно підкреслює К. Сігалов, «сфера права — це вся сукупність чинників і умов, що надають праву характер соціальної дійсності» [17, с. 5]. Тому більш докладно проаналізуємо ці компоненти впливу на феномен правового виховання, що склався у сучасній Європі.

Базисом феномену правового виховання західноєвропейців є їхня ментальність. Ментальність — поняття, яке важко зрозуміти. Воно майже не піддається раціональному тлумаченню. Це не загальноприйняті правила і звичаї, не традиції, не мова, не світогляд. Це щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак воно включає й загальноприйняті правила та звичаї, і традиції, і мову, і світогляд.

Для виявлення тих чи інших національних психологічних рис і поведінкових стереотипів чітко розробленої наукової методології не існує [12]. Немає й стислого, зрозумілого визначення поняття «ментальність» — у чотиринадцятому Словнику російської мови навіть слова такого немає. У Великому енциклопедичному словнику менталітет тлумачиться як склад думок, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або якійсь суспільній групі. У Тлумачному словнику Ожегова ментальність окреслено як світосприйняття і «розумонастрій». У Сучасному словнику іншомовних слів це явище визначається як «склад розуму; світовідчуття, світосприйняття; психологія» [18, с. 371]. У цілому, що таке ментальність, начебто зрозуміло. Це, як стверджує О. Стражний, «певна сукупність цінностей, звичок, не завжди усвідомлена система координат, психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її (їх) поведінку» [21, с. 4].

За вивчення цієї нині модної теми взялися давно. Уперше ідея колективної ментальності зустрічається в книзі Алексиса де Токвіля «Демократія в Америці» (1835). Досліджуючи суспільну свідомість США, автор показав забобони, звички та омани, притаманні американському суспільству. З них і складався, на його думку, національний американський характер. Поняття ментальності жваво обговорювали європейські мислителі ХХ ст. (М. Аглон,

М. Блок, Ж. Ле Гофф, Ж. Лефевр, Л. Февр та ін.) [5]. Наприклад, історики групи «Анналів» розглядали менталітет як заряд духовного досвіду, що вершить історію. Особливий внесок у розвиток уявлень про людську психіку зробив З. Фрейд. Він переконливо довів, що з двох сфер, вочевидь спільних і для ментальності — свідомої і підсвідомої, визначальною є підсвідома. Одні люди суворо додержуються своїх життєвих принципів, власної системи координат, але далеко не завжди можуть об'єктивно оцінити як себе, так і свою поведінку. Інші взагалі ні над чим таким не замислюються, поводяться інтуїтивно, керуються хтозна-чим і тому роблять багато кроків у «нікуди». Але ж можна рухатися не наосліп, усвідомлено, ввімкнути, так би мовити, ліхтарик. За Фрейдом, аби усвідомити якийсь образ, почуття або уявлення, треба його вербалізувати, тобто втілити в словесну оболонку. Отож, ми й втілюватимемо в словесну оболонку щось малоусвідомлене — західноєвропейський менталітет — і він, сподіваюся, стане для нас більш зрозумілим [19].

Менталітет — це надбання кожної окремої людини. Коли він спільний для якоїсь групи, сформований професією, манерою життя або етносом, ми говоримо про менталітет юриста, торговця, міліціонера, уболівальника, будівника комунізму, француза, українця. Цією групою може бути родина, покоління, мешканці цілого континенту або все населення планети. Менталітет може бути чоловічим або жіночим. Поняття групового менталітету (колективного підсвідомого) одержало визнання завдяки працям швейцарського психіатра Карла Густава Юнга. За Юнгом, зміст особистого підсвідомого формується протягом життя людини, але для виникнення колективного підсвідомого одного життя замало. Колективне підсвідоме — це своєрідні інстинкти, які складаються з так званих архетипів, що вириваються з глибини психічних несвідомих утворень. Вони присутні в генах і передаються з покоління в покоління. Юнг невтомно підкреслював стихійність, спонтанність архетипів, які виявляються незалежно від волі або свідомості, вистрибують де хочуть і коли хочуть. Юнг наполягав на тому, що людина перебуває під їхнім впливом до такої міри, що й уявити собі не може. Архетипів нескінченна безліч, вони виявляються завжди й скрізь. Але, вочевидь, вони розпізнаються в періоди криз — повною мірою, як русла висохлих рік, наповнюються вируючим повноводним потоком під час війн, лихоліть, перебудов та революцій.

Європа — поняття неоднорідне. Проте розділена на католиків і протестантів, мешканців півдня і півночі, аристократів і звичайних громадян, вона все-таки зберегла своє обличчя — між її жителями є певний зв'язок, так би мовити, сімейна подібність, що об'єднує їх в одне ціле, яке відбилосся у ментальності та впливає на процес правового виховання. Найголовнішим тут є те, що Римська імперія залишила Європі повагу до правил і законів. У всіх

європейських країнах судді реально незалежні і керуються не власними уявленнями про справедливість, не хабарами, а чітко визначеними законодавчими актами, де чітко вказано, за яке порушення яке має бути покарання. Базисні канони європейського права, по суті класичного римського, поза західним світом декларуються, однак реалізуються вряди-годи. Для розуміння сучасного європейського менталітету важливо навіть не те, що там існує розвинена правова система, а те, що європейці реально ставляться до неї як до глибоко продуманого порядку, порушення якого викликає неминучий протест. За винятком певних, чітко окреслених районів у столицях і мегаполісах, Європа майже не знає злочинності. Порядок у суспільстві існує не тому, що добре працює поліція, а тому, що він у головах людей.

Усе це досягнуто завдяки тому, що найхарактернішою рисою західно-європейської ментальності є панування права (це поняття ще у 1885 р. увів А. В. Дайсі). Сутність даного принципу, як зазначає Том Бінгем, полягає у такому: «Усі особи і влада у державі, публічні або приватні, повинні підкорятися законам і діяти на основі цих законів, публічно прийнятих і таких, що публічно застосовуються у судах» [25, р. 69]. Він також обґрунтовує вісім правил, що розкривають сенс цього принципу: по-перше, право має бути доступним, по можливості зрозумілим, чітким і передбачуваним; по-друге, питання юридичного права і відповідальності звичайно повинні вирішуватися завдяки праву, а не шляхом використання повноважень; чим ширше і абстрактніше викладено у тексті повноваження посадової особи чи судді, тим більший обсяг суб'єктивності і свавілля — антитези панування права. Тому дане правило вимагає того, аби повноваження було окреслене чіткими рамками, а його використання було розумно обґрунтоване; по-третє, закони країни повинні бути обов'язковими для кожного громадянина; по-четверте, право має забезпечувати адекватний захист фундаментальних прав людини; по-п'яте, для розв'язання цивільних суперечок, що їх самі сторони не здатні вирішити, повинні існувати термінові засоби без надлишкової ціни. Це правило підпорядковується принципу: кожний підкоряється праву і знаходиться під його захистом, для того, аби у будь-який час звернутися до суду та визначити свої права і обов'язки. Найголовніше у цьому правилі — забезпечення фундаментального права будь-коли звертатися до суду; по-шосте, міністри і держслужбовці всіх рівнів повинні використовувати покладені на них повноваження розумно, чесно, винятково для тих цілей, для яких вони призначені, і без зловживань; по-сьоме, процедури з вирішення справ, що забезпечуються державою, мають бути справедливими, тобто ті, хто ухвалюють рішення, повинні бути незалежними й об'єктивними, не відчувати на собі вплив з боку будь-якої третьої сторони; по-восьме, держава має ви-

конувати обов'язки за міжнародним правом, джерелами якого можуть бути угоди, міжнародні звичаї та практики [25, р. 67–85].

Понад півтора століття минуло відтоді, коли характерною ознакою європейського життя була жорстокість. Простий люд гаяв час у бійках, розпусті, пияцтві, цькуванні собаками тварин і людей. Але доба жорстокості і терору була лише етапом у формуванні демократичного суспільства, яке сьогодні вільне від криміналу або сваволі влади. Ні чиновник, ні суддя, ні президент не мають в Європі жодного «морального авторитету» — їхня справа виконувати ту роботу, на яку їх найняв платник податків. За великим рахунком європейцю байдуже, хто є його президентом, — його життя практично не залежить від того, якого кольору партія прийшла до влади.

У Всесвітній декларації прав людини проголошено: права особистості мають пріоритет перед правами держави. Це і є найбільш значущий компонент «європейськості» [2]. Цивілізація присутня тільки там, де є повага до людини. Лише за таких умов можна нажити статки і не боятися їх втратити.

Але в цієї медалі є й другий бік. Наприклад, Швеція та Швейцарія — найзаможніші країни світу. Однак чомусь саме в цих країнах із року в рік статистика фіксує найвищий рівень самогубств [21, с. 275]. Здавалося б, парадокс? Аж ніяк. Це — плата за самотність, яка є наслідком концентрації уваги виключно на своїх приватних інтересах, на своїй особистості [6, с. 400]. В Європі кожна людина, як і в римському суспільстві, як і в епоху Середньовіччя, є структурою замкненою. Замкненою є не тільки особистість, а й кожна європейська родина, все європейське суспільство в цілому. «Мій дім — моя фортеця» — один із базисних архетипів Європи.

Таким чином, можна погодитися з Петером Дінцельбахером у тому, що «історична ментальність — це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях» [7, с. 21]. Для нас цікаво те, що важливі компоненти західноєвропейської ментальності відповідно відображено в існуючих у цих країнах політичній та правовій системах, що істотно впливають на правове виховання громадян Західної Європи.

Проблема співвідношення політичної системи, менталітету та правового виховання відображена ще в класичній західноєвропейській філософії. Зокрема, для І. Фіхте та Г. Гегеля держава — «найкраще відображення» і «кристалізація» духу нації, «справжність її моральної ідеї» [15, с. 133]. Коли ми ведемо мову про сучасну політичну систему Заходу, то враховуємо насамперед те, що вона має демократичний характер, їй притаманні правова держава та розвинуте громадянське суспільство, що відповідним чином позначається на моделі сучасного правового виховання в Західній Європі.

Демократія – це здобуток передусім західноєвропейської цивілізації. Термін «демократія» (від грец. *demokratia* < *demos* — народ і *kratos* — влада) давньогрецького походження і буквально означає «влада народу». Існують різні думки про те, хто вперше ввів у лексикон і вжив це слово. Одні автори вказують на Геродота, другі, спираючись на твори Арістотеля й інших мислителів давнини, вважають автором Протагора; треті переконані, що вперше вжив це поняття Фукидід. Швейцарський учений Альберт Дебруннер відносить час появи терміна «демократія» до другої половини V ст. до н. е. [11, с. 120]. Але як би там не було, кращі уми людства упродовж двох останніх тисячоліть не обділяли увагою цей термін. Він широко використовувався і розвивався, збагатившись новим змістом.

Цінний внесок у розуміння демократії здійснили великі представники епохи Просвітництва XVII–XVIII ст. у Європі. Це Дж. Локк та Т. Гоббс в Англії, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Д. Дідро у Франції та багато інших. На етапі становлення і розвитку індустріальної цивілізації були істотно розвинені колишні, породжені нові принципи демократичної організації суспільства, що не втратили своєї цінності й сьогодні, зовсім по-іншому стали розглядатися проблеми правового виховання, правової культури і правосвідомості. Адже промисловці йшли до влади під гаслами демократії, свободи, рівності та справедливості. У країнах Західної Європи затверджувалося республіканське правління, виникли концепції договірної держави і принцип поділу влади. Демократична республіка для Монтеск'є — суспільний устрій, де весь народ, тобто збори громадян, видає закони, в його руках зосереджена верховна влада. «У демократії народ у деяких відносинах є государем, а в деяких відносинах — підданим», — писав Монтеск'є [14, с. 169]. Государем він є через голосування, тобто кожен окремий громадянин володіє тільки одним правом подання голосу, і цим вичерпувалися всі його права. У всьому іншому він підкорявся більшості голосів, яка була державним законом. Таке правління, за Монтеск'є, могло існувати тільки в суспільстві людей, що мають однакові інтереси і потреби. А це можливо при моральній згоді людей, яка досягається завдяки громадянській чесноті. Останню Монтеск'є вважав принципом демократичного правління. Він визначав її як любов до законів і Вітчизни. Через порушення цього принципу демократії можливий конфлікт між політичною рівністю і політичною свободою. Ж.-Ж. Руссо визнавав демократичне правління за найдосконаліше, але недосяжне для земних людей. «Якби існував народ, що складається з богів, то він управляв би собою демократично. Але таке здійснене правління не підходить людям» [16, с. 201], — писав він.

Найважливішим завоюванням зазначеного періоду є звернення до прав і свобод особи. Видатний англійський філософ Дж. Локк постулює нероз-

ривну єдність і взаємозалежність основних політичних і економічних прав людини. Політичні права громадян (що є наслідком з їх природних прав), за Локком, стають обмежувачем повноважень держави, перешкодою для будь-якого замаху з її боку на економічну свободу і власність приватних осіб. Тому утворення державності, за Локком, передбачає відмову лише від небагатьох, суворо відміряних повноважень, спрямованих на ту або іншу охорону власності, життя та свободи. Але воно не пов'язане з відмовою від власних прав як таких (у тому числі від права контролю влади, вільного політичного волевиявлення тощо). Дихотомія «особа — держава» розв'язується Локком, поза сумнівом, на користь першого елемента. Права людини мають верх над будь-якими державними правами; сама держава створюється лише з метою їх кращого виконання і гарантованого захисту. І громадянин зобов'язаний підкорятися державі до тих пір, поки вона не загрожує його основним інтересам.

Базові ідеї класиків теорії демократії були покладені в основу різних концепцій демократії, де в тому або іншому ступені відображаються проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства, забезпечення прав громадянина, домінування закону в усіх сферах буття.

Правове виховання в умовах сучасного західноєвропейського демократичного суспільства здійснюється відповідно до його принципів. Основоположним і найзагальнішим принципом демократії є визнання суверенітету народу. Сутність даного принципу полягає у визнанні народу джерелом вищої політичної влади в суспільстві і його (народу) незалежності від будь-яких індивідуальних та групових суб'єктів політичних відносин. Верховенство влади народу і його незалежність включають з'єднання в суверенітеті права і свободи народу самостійно вирішувати питання свого життя. Реальне наповнення принципу суверенітету народу полягає в реалізації народом своєї політичної функції джерела влади: народу належить засновницька і конституційна влада в державі; народ обирає своїх представників і може періодично змінювати їх; народ має право безпосередньо брати участь у розробці та ухваленні законів шляхом народних ініціатив і референдумів; визнання народом влади і цінностей, на основі яких вона стоїть, — ось у чому полягає сутність легітимності цієї влади. Механізм народного волевиявлення в демократії складний і суперечливий, але при цьому він завжди повинен забезпечувати громадянам організовану участь в управлінні суспільством. Історичний досвід Західної Європи виявив багатоманітні форми такої участі, які підрозділяються на дві групи: способи і форми безпосередньої участі (пряма демократія); способи і форми опосередкованої участі (представницька демократія). Достоїнство безпосередньої демократії полягає головним чином у тому, що вона намагається забезпечити якнайповнішу участь членів

даного співтовариства в управлінні своїм суспільним життям; прагне виключити або, принаймні, звести до мінімуму відчуження народу від інститутів влади, зміцнити легітимність останніх, створити перешкоди на шляху до бюрократизації управління, нарешті, сприяє формуванню відповідного рівня правової культури громадян.

Процес правового виховання в умовах демократичного суспільства відчуває на собі вплив й інших принципів демократії. Одним з найважливіших, суттєвих принципів демократії є підпорядкування меншості більшості в процесі ухвалення рішень. Кваліфікованість демократичної більшості забезпечується і таким принципом, як свобода особистого волевиявлення кожної людини. Воля більшості може бути справжньою лише при вільному волевиявленні особи, на що звертали особливу увагу ще мислителі епохи Просвітництва. Ось чому найважливішим принципом демократії є забезпечення необхідного комплексу прав і свобод особи в процесі ухвалення рішень. Це забезпечує й необхідні гарантії меншості, її право відстоювати свою думку надалі, хоча і виконувати рішення більшості. Тому справжня демократія немислима без здорової і конструктивної опозиції меншості, до якої повинно бути забезпечено терпиме ставлення. Важливим принципом демократії є рівність прав і свобод кожної особи. Будь-яке обмеження прав і свобод людини або певної частини людей, не зумовлене тим самим народним волевиявленням і не відображене в законах, не можна визнати за демократичне. Коли волевиявлення здійснилося і рішення ухвалене, його необхідно виконувати, навіть якщо раніше з ним хтось був не згоден. Старанність і єдність дій з виконання рішень також виступають важливим принципом демократії. Справжня демократія передбачає, з одного боку, права і свободи особи, а з другого — обов'язки з виконання рішень і соціальну відповідальність на всіх стадіях демократичного процесу, починаючи з ухвалення рішення і закінчуючи його виконанням.

Нарешті, кажучи про принципи демократії, слід звернути увагу на її етично-гуманістичний аспект. Етичний початок демократії підкреслювали багато мислителів минулого, починаючи з часів Платона й Арістотеля. Демократія завжди повинна бути справедливою, а метою демократичного волевиявлення має бути благо народу, більшості людей. Саме звідси бере початок сама проблема моральності в політиці, коли остання розвивається і здійснюється в єдності двох взаємопов'язаних тенденцій — демократичної і гуманістичної. Філософське мислення сучасності західноєвропейцями саме і орієнтує нас на визнання, пріоритет загальнолюдського, етично-гуманістичного в політиці і демократичному процесі.

Таким чином, найзагальнішими принципами демократії, що відображають її істотні властивості-ознаки і впливають на процес правового вихован-

ня, виступають: визнання народного волевиявлення кінцевим джерелом влади, підпорядкування більшості, свобода вибору, рівність прав і можливостей, соціальна відповідальність, соціальна справедливість і соціальне благополуччя. Вони характеризують демократію в найзагальнішому розумінні — як надбання і завоювання не тільки західноєвропейської, а й всієї людської цивілізації. Вони ж детермінують систему цінностей, що покладається в основу демократичної правосвідомості і правової культури, і в цілому спрямовують процес правового виховання у Західній Європі.

Політична система демократичного ладу базується на концептах правової держави і громадянського суспільства. Це своєрідні «сіамські близнюки» демократії, без яких вона не може існувати і які відповідним чином впливають на формування правосвідомості та правової культури громадян.

Термін «правова держава» (*Rechtstaat*) у науковий обіг уведено на початку XIX ст. Вперше його було застосовано у працях К. Т. Велькера (1813), І. Х. Фрайхера фон Аретіна (1824) та Р. фон Моля (1829), що відкрило шлях для широкого використання цього терміна у філософській та політико-правовій думці. Вчення про правову державу спиралося на численні наукові розробки мислителів попередніх епох: Арістотеля, котрий виголосив, що держава, яка складається із «середніх людей», матиме найкращий державний устрій, а закон повинен панувати над усім; Цицерона про те, що народ — це не будь-яка спільність, а спільність людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і єдністю інтересів; християнства, яке виголосило принцип рівності людей перед Богом незалежно від соціального стану і національності, що стало основою для утвердження поваги людини однієї до одної; Дж. Локка, який обґрунтував принцип індивідуальної свободи як свободи слідування власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон; Ш. Л. Монтеск'є з його принципом поділу влади; концепцію народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, засновану на ідеї, згідно з якою держава виникає внаслідок суспільного договору, а отже, перебуває на службі у суспільства; ідею правового державного влаштування І. Канта тощо. Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язане з ім'ям німецького мислителя Р. фон Моля, який визначив правову державу як конституційну, засновану на конституційному закріпленні прав і свобод людини, забезпеченні їх судового захисту.

Питання законодавчого забезпечення *прав людини* є актуальним для будь-якої демократичної правової держави Західної Європи, правосвідомості її громадян. Наприклад, на європейському рівні контроль за додержанням політичних і громадянських прав як основи для забезпечення існування демократичних держав у Європі покладено на Раду Європи. За роки існування ЄС сформувалися такі три групи прав: 1) функціональні права — ті,

що впливають з установчих договорів і є необхідними для функціонування внутрішнього ринку Співтовариств (ст. 39 Договору про ЄС — право приймати реально запропоновану роботу, право залишатися на території держави-члена після завершення трудової діяльності або ст. 287 — охорона комерційної і професійної таємниці); 2) спеціальні права — пов'язані з інститутом європейського громадянства, передбачені ним основні права і свободи громадян Союзу. Ця група пов'язана з правовими нормами, внесеними до правопорядку Маастрихтського договору (право громадян ЄС на вільне пересування і вибір місця проживання, активне і пасивне виборче право до Європарламенту та органів місцевого самоврядування, право на дипломатичний і консульський захист); 3) загальні або основні права людини — які розуміються в тому сенсі, в якому це поняття розуміється в міжнародному та внутрішньодержавному праві (право власності, право на повагу приватного і сімейного життя, недоторканність помешкання та кореспонденції, право на свободу висловлення думки тощо) [1]. У 1977 р. було прийнято Спільну декларацію Європейського Парламенту, Комісії та Ради Міністрів, в якій висловлювалося прагнення додержуватися і захищати основні права людини, як вони сформовані Судом ЄС. 28 листопада 1991 р. Рада Міністрів прийняла резолюцію про права людини, демократію та розвиток, що визначала процедури, напрями та пріоритети політики ЄС у відносинах з країнами, що розвиваються. Наступним кроком стало підписання Угоди про Європейський Союз, що набула чинності 1 листопада 1993 р. У тексті Маастрихтської угоди було вперше закріплено принцип поваги до прав людини: параграф 2 ст. F встановлює, що Союз поважає основні права людини, як вони гарантовані Європейською конвенцією з прав людини і впливають зі спільних конституційних традицій держав-членів, як загальні принципи права Співтовариства.

До головних ознак правової держави сучасної Західної Європи можна також віднести *соціально-змістовні*: панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення, забезпечуючи та гарантуючи непорушність прав меншості або окремого індивіда, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали; врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу — особі дозволено все, що прямо не заборонено законом; та регулювання діяльності державних органів на основі спеціальнодозвільного принципу — дозволено тільки те, що прямо передбачено законом; наявність взаємовідповідальності між особою і державою, яка включає можливість для громадянина не тільки оскаржити неправомірні дії державного органу або службовця, а й одержати відшкодування за зазнані збитки; притаманність усім громадянам високої правової культури, яка включає знання актуально-

го чинного законодавства та вміння і навички його використання, а також *формальні*: реалізація принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову і наявність ефективного механізму їхньої взаємодії та взаємоконтролю; юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини; високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів як вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини; неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, включаючи державні органи, громадські організації та громадян тощо.

Поняття «громадянське суспільство» характеризує якісний стан суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як носіїв суверенітету, джерела влади, свідомих суб'єктів політичної діяльності, людей, відповідальних за наслідки своїх дій, майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Громадянське суспільство — це в першу чергу суспільство громадян із високим рівнем економічних, політичних, правових, культурних і моральних якостей та спроможностей.

Якщо аналізувати історіографію проблеми «громадянського суспільства» у Західній Європі, то необхідно підкреслити, що розвиток його ідей сягає Давньої Греції і Давнього Риму. Тією чи іншою мірою цим займалися Платон, Арістотель, Цицерон. У Середньовіччя стосовно цих проблем цікаві погляди виклав італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі. У подальшому проблеми громадянського суспільства досліджували: Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, Г. Гегель, А. де Токвіль, К. Маркс, А. Грамші та ін.

Наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст. дискусії щодо відносин особистості і громадянського суспільства вщухли, але у другій половині ХХ ст. знову актуалізувалося питання про місце держави й особистості щодо громадянського суспільства. З початком демократичної перебудови світового співтовариства наприкінці ХХ ст. загальний інтерес до проблематики громадянського суспільства у Західній Європі ще більше зріс. Його наукове дослідження проводиться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової держави. Західноєвропейські політологи і правознавці знайшли принципово нові підходи до аналізу суспільних явищ, унаслідок чого політико-правова теорія збагатилася новими положеннями. Серед тих, хто в цей час активно займався та займається дослідженням проблем розвитку громадянського суспільства, можна виділити англійських дослідників Е. Гелнера, Дж. Кіна,

німецьких учених Ю. Габермаса, В. Деттлінга, Р. Козеллека, В. Реєзе-Шефера, К. Шмідта, чехів В. Гавела, Е. Геллнера та Я. Тесаржа, словацького вченого Р. Рошко та ін. [3, с. 12–40].

Правове виховання в умовах демократичного ладу Західної Європи здійснюється під впливом інститутів громадянського суспільства. До них належать: добровільні громадські об'єднання (економічні, культурно-мистецькі, освітні, наукові, захисту прав громадян, благодійні та ін.); громадські рухи і політичні партії (останні – на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади); незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут; вибори та референдуми як засіб громадського волевиявлення і захисту інтересів; залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної систем (суди присяжних тощо); на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [8, с. 68–69]. Інститути громадянського суспільства «тим чи іншим чином сприяють формуванню правосвідомості автономного індивіда як громадянина, його позитивного ставлення до права і правової дійсності, який здатний самостійно брати участь у суспільних справах і нести відповідальність за свої вчинки» [24, с. 7].

Громадянське суспільство неможливе без існування розгалуженої мережі громадських організацій, які здатні активно впливати на правове виховання. Громадські організації, які, охоплюючи своєю діяльністю різні сфери і рівні суспільного життя, краще розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх подолання, є універсальним посередником між громадянами та державою. Присутність громадських організацій у житті західноєвропейського суспільства є одним з показників демократичності самої держави. На сьогодні одним із індикаторів, за яким оцінюється розвиток громадянського суспільства в країні, є залучення громадян до діяльності громадських об'єднань, до «третього сектору», цей показник для Заходу дуже високий.

Величезний вплив на процес правового виховання справляють незалежні ЗМІ, що стоять на сторожі свободи слова та друку. Свобода слова та друку увійшла до гасел усіх борців за демократію у Західній Європі, починаючи з XVIII ст. І хоча друковане слово зараз у світі стало менш поширеним, ніж, наприклад, 10 років тому, його роль у формуванні громадської думки і функціонуванні громадянського суспільства загалом залишається дуже вагомою. В сучасних умовах на формування правосвідомості та правової культури великий вплив справляють електронні ЗМІ, насамперед Інтернет.

Функція формування громадської думки є найважливішою серед функцій ЗМІ з погляду громадянського суспільства [8, с. 205–212]. Каналами висловлення громадської думки є участь у виборах, зборах, мітингах, маніфестаціях тощо. Канали висловлення громадської думки дозволяють виявити ставлення громадськості до того чи іншого закону, указу, з'ясувати рівень правосвідомості та правової культури. Вивченням громадської думки на Заході у найбільш систематизованому вигляді займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування. А ось наскільки вона є сформованою, різнобічною, щиро висловленою, дуже великою мірою залежить від якості, відкритості та вільного функціонування ЗМІ.

Важливим показником розвитку громадянського суспільства є стан виборчої системи [9]. Як слушно підкреслює М. Цимбалюк: «Школою формування правосвідомості громадян у демократичному суспільстві є система вільних і рівних виборів. ... будь-яка форма волевиявлення народу не тільки потребує високого рівня правосвідомості громадян, але й виступає як своєрідна школа правового виховання. Демократичні, чесні вибори на законній підставі особливо позитивно сприяють позитивному ставленню громадян до закону, поваги до права, вихованню самостійності, відповідальності кожного за власний вибір» [24, с. 8]. Технологію ведення сучасних передвиборчих кампаній політологи (В. Бебик, Л. Герасіна, Т. Гинберг, О. Ковлер, Є. Малкін, Р. Мухаєв, І. Поліщук, Г. Почепцов) не випадково називають «виборчою інженерією», яка спирається на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що стимулюють свідомий, ціннісний політичний вибір громадян, апелює до їх правових очікувань та містить особливі засоби і методи активізації електоральної поведінки, спрямовані на успішний результат виборів.

Отже, процес правового виховання в Західній Європі відчуває на собі вплив як ментальності, так і політичної системи, що в ній домінує. Політична система Заходу будується на концептах правової держави і громадянського суспільства, які спрямовують процес правового виховання, сприяють формуванню демократичної правосвідомості та правової культури у громадян Західної Європи.

Важливий вплив на феномен правового виховання у західноєвропейському середовищі справляють його правова система, правові традиції. Як підкреслюють О. І. та Є. О. Харитонові, західна традиція права — «це ті правові цінності, категорії і інститути, які іманентно властиві західноєвропейській локальній цивілізації, ґрунтуються на світогляді, культурі і ментальності Західного світу» [22, с. 49]. З їх точки зору, західній традиції права притаманні: 1) відносно чітка межа між правовими та іншими інституціями. Хоча політика і мораль можуть визначати закон, але вони не тлу-

мачаться як сам закон; 2) управління правовими інституціями доручається спеціальному корпусу людей, які для цього спеціально отримують юридичну освіту; 3) юридична думка впливає на правові інститути: вона аналізує і систематизує право, виступаючи як фактор, за допомогою якого можна створювати інші правові категорії; 4) право сприймається у суспільстві як узгоджене ціле, єдина сформована система; 5) закон сприймається як цілісна система, «організм», який розвивається через покоління; 6) життєздатність правової системи ґрунтується на впевненості суспільства в довговічному характері права; 7) розвиток права свідчить про те, що воно не просто продовжується, а має історію; 8) історичність права пов'язана з усвідомленням його переваги над політичною владою; 9) впевненість в історичності права пов'язана з вірою в його верховенство над політичною владою. Вважається, що закон у всякому разі у деяких відношеннях стоїть вище за політику і сам накладає зобов'язання на державу. Це виглядає ззовні також як упевненість у можливості існування громадянського суспільства та правової держави; 10) усередині одного суспільства існують і змагаються різні юрисдикції, що робить переваги закону необхідними і можливими [22, с. 48].

Європейські правові традиції ґрунтуються на рецепції римського права, що характеризується такими рисами, як проведення ґрунтовних теоретичних розвідок букви та духу римського права (праці глосаторів, коментаторів, представників філологічної, історичної та інших правових шкіл); наявність філософського підґрунтя (вчення про природне право, громадянське суспільство, правову державу тощо); зумовленість рецепції римського права нагальними потребами торговельного обігу (проведення її за «ініціативою знизу»); паралельність процесів рецепції римського права, яка відбувається у декількох країнах (італійські міста, Франція, Німеччина, Нідерланди та ін.); доведення рецепції римського права до логічного завершення (створення на його підвалинах концепцій та доктрин права, проведення кодифікацій тощо); фундаментальність кодифікацій, їхня придатність для «вторинних, похідних» рецепцій. Зрозуміло, що при всій спільності розвитку правових систем Заходу вони мають також відмінності, більш того, приналежності до двох різних правових сімей – англосаксонської та романо-германської [13, с. 260]. Але є спільне, що становить базис європейської правової традиції (концепція права як узгодженого цілого, верховенство права над політичною владою, ідея правової держави тощо) і дозволяє говорити про істотний вплив правової системи на правове виховання громадян у Західній Європі.

Політико-правова система демократичного ладу, що базується на концептах правової держави і громадянського суспільства, сприяє процесу правового виховання, формуванню відповідної правової культури громадян Західної Європи. Правову культуру громадян сучасного західноєвропейсько-

го суспільства можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві або основними соціальними групами. Вона включає базові демократичні переконання, настанови, орієнтації, символи, спрямовані на політико-правову систему, охоплює як правові ідеї і цінності, так і чинні норми правової практики. Правова культура громадян у демократичному суспільстві залежить від рівня розвитку правової свідомості.

Правосвідомість громадян сучасного західноєвропейського суспільства можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємозалежних ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів, інших характеристик правової системи демократичного суспільства. Правосвідомість громадян демократичного суспільства виступає ще й каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, формування суспільних і групових відносин і зв'язків в універсумі демократії. У правосвідомості можна виділити такі складові елементи: знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може включати критику чинного права та інші ціннісні орієнтації в цій галузі стосовно існуючої системи права, що спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права. Правосвідомість — це не тільки відбиття в індивідуальній свідомості духу і характеру вже діючих у суспільстві законів, правосвідомість може творчо коректувати і критикувати чинні закони та інститути з позицій індивідуальної справедливості, що набуває глибокого життєвого сенсу і значення для досить великої маси людей. Можна виділити інституціональну та неінституціональну форми буття правосвідомості. Якщо перша існує у вигляді документів, виступаючи як форма живого процесу мислення юристів-професіоналів, то друга, навпаки, висвітлюється у формі правового мислення, волі та почуттів, існуючи у вигляді живого процесу або акта свідомості в його «неопредмеченому вигляді». У свою чергу за способом мислення остання сфера поділяється на два види: повсякденну та теоретичну правосвідомість. Повсякденна правосвідомість містить уявлення, почуття та волевиявлення маси людей, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про чинні закони та їх оцінку, переконання в правомірності або неправомірності судових дій, справедливості або несправедливості самих законів. До сфери теоретичної правосвідомості можна віднести юридичні «доктрини», створені теоретиками права, а також обговорення питань про право, законність і справедливість, взаємні права і обов'язки суспільства й особистості, основні інститути законодавства в працях учених-гуманітаріїв.

Розглянуті рівні правосвідомості відрізняються обсягом знань про право, його системністю, ступенем розуміння правових фактів, явищ і стабільності правосвідомості. Поняття повсякденної правосвідомості обов'язково включає моральну оцінку, що може навіть превалювати, оскільки правові погляди на цьому рівні звичайно далекі від професійних уявлень про правову дійсність. Поінформованість про право, правові норми залежить як від власної соціально-правової практики індивідів, так і від правових традицій суспільства. Правосвідомість формується під впливом низки соціальних факторів: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, власного соціального досвіду окремих індивідів і груп. Вона сполучається із соціальною структурою суспільства, здобуває різні наповненість, форму залежно від соціального суб'єкта: суспільства в цілому, класів, груп, верств, окремих індивідів.

У правовій культурі громадян у демократичному західноєвропейському суспільстві можна виділити три компоненти: когнітивний (знання), аксіологічний (цінності) та поведінку [20, с. 98]. Перші два компоненти пов'язані з правосвідомістю, третій – з правовою поведінкою, тобто системою практичної діяльності з виконання і застосування права. Системоутворюючим чинником у цій структурній композиції виступають саме демократичні правові цінності або соціально-правова упередженість, які детермінують правосвідомість і правову культуру в цілому. Роль цінностей визначається тим, що вони служать відповідною підставою, беруть участь у визначенні цілей і засобів, що відповідають тим або іншим цінностям; є основою ухвалення рішень і критерієм того, чого слід прагнути і чого слід уникати; служать арбітром у розв'язанні внутрішніх конфліктів, указуючи на переважний вихід. Головними ціннісними орієнтаціями правової культури громадян у демократичному суспільстві сучасної Західної Європи є такі цілі: свобода (захист від свавілля сильних, а також наділених владою), загальне благо (забезпечення високого рівня життя співгромадян), справедливість, законність (влада законів, а не людей), рівність (забезпечення рівної відповідальності, справедливий розподіл благ і обов'язків). Правова культура громадян у демократичному суспільстві сприяє функціонуванню розвиненого громадянського суспільства, в основі якого — вільна особа з високим рівнем правової свідомості і культури, соціально відповідальна, здатна відстоювати свої права і свободи, а також конструктивно взаємодіяти з іншими особами в ім'я їх загальних цілей, інтересів і цінностей. Реалії громадянського суспільства припускають особливу роль права як соціального інституту. Тут право виступає як сукупність правил справедливого (що головним чином відшкодує і примиряє) призначення, завдяки яким права і обов'язки співгромадян знаходять визначеність і стають прийнятним і певною мірою

доступним кодексом поведінки. Право робить передбаченою (і в цьому значенні традиційною) поведінку співгромадян у різних конфліктних ситуаціях правового характеру. Право сприяє заміні насильства і жорстокості на користь мирного і порівняно необтяжливого розв'язання конфліктів до умов, що змінилися.

Висновки. Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі має велике значення для усвідомлення орієнтирів у правовиховному процесі в Україні, оскільки курс нашої держави на європейську інтеграцію потребує і формування тих правових, політичних цінностей, які поділяє європейська спільнота. Без розбудови правової, соціальної, демократичної держави, формування громадянського суспільства, відповідної правової культури це неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовиченко О. І. Права людини в Європейському Союзі / О. І. Вдовиченко // Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації : матеріали міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 трав. 2008 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2008. – С. 190–192.
2. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. ; С. О. Верланов. – Серія І. Дослідження та реферати. – Львів : Край, 2009. – Вип. 19. – 196 с.
3. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
4. Джури́нский А. Н. История зарубежной педагогики : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по пед. спец. / А. Н. Джури́нский. – М. : Изд. группа «Форум» – Инфра-М, 1998. – 267 с.
5. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье : РА «Тандем-У», 1998. – 192 с.
6. Ерасов Б. С. Социальная культурология : учебник для студ. высш. учеб. заведений / Б. С. Ерасов. – Изд. третье, доп. и перераб. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
7. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера ; пер. з нім. Володимир Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.
8. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.

9. Коротков Д. С. Вибори як чинник розвитку громадянського суспільства / Д. С. Коротков // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 152–154.
10. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – К. : Віра Інсайт, 2000. – 444 с.
11. Манешин В. С. Дисципліна и общество. Социально-философский аспект / В. С. Манешин. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 302 с.
12. Марков Б. В. Разум и сердце: История и теория менталитета / Б. В. Марков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. – 232 с.
13. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть : учебник для юрид. вузов / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 560 с.
14. Монтескье Ш. Избранные сочинения / Ш. Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
15. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка, О. В. Петришина та ін. – Х. : Право, 2007. – 248 с.
16. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Переводы / Ж.-Ж. Руссо ; подгот. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин ; коммент. В. С. Алексеева-Попова и Л. В. Борщевской. – М. : Наука, 1969. – 703 с.
17. Сигалов К. Е. Периодизация истории государства и права в свете теории среды права : монография / К. Е. Сигалов. – М. : Моск. ун-т МВД России, 2005. – 126 с.
18. Современный словарь иностранных слов : Ок. 20 000 слов. – М. : Рус. яз., 1992. – 740 с.
19. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компаративний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль : Вид-во СМНВП «Діалог», 1995. – 184 с.
20. Степанов О. В. Социология права : учеб. пособие / О. В. Степанов, П. С. Самыгин. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 285 с.
21. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
22. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – 592 с.
23. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.
24. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Цимбалюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 15 с.
25. Lord Bingham. The Rule of Law / Lord Bingham // Cambridge Law Journal. – 2007. – Vol. 66, No 1. – P. 67–85.

ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО ВОСПИТАННЯ В ЗАПАДНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Требин М. П.

Предпринята попытка исследовать феномен правового воспитания в западном образовательно-воспитательном пространстве на основании анализа фундаментальных основ, создающих аксиосферу современного западного общества. Обосновано, что правовое воспитание граждан в демократическом обществе осуществляется с помощью влияния правового государства и развитого гражданского общества, в основе которых — свободная личность с высоким уровнем правового сознания и культуры, социально ответственная, способная отстаивать свои права и свободы, а также конструктивно взаимодействовать с другими личностями во имя общих целей, интересов и ценностей.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, правовое воспитание, правовое государство, гражданское общество.

THE PHENOMENON OF LEGAL EDUCATION IN THE WESTERN EDUCATIONAL SPACE

Trebin M. P.

Attempts to study the phenomenon of legal education in the Western educational space based on the analysis of fundamentals of creating value sphere modern Western society. It is substantiated that the legal education of citizens in a democratic society is carried out by influence of the legal state and civil society, which is based on a free person with a high level of legal consciousness and culture, socially responsible, capable of defending their rights and freedoms, as well as to interact constructively with other persons in the name of common goals, interests and values.

Key words: legal culture, legal consciousness, legal education, legal state, civil society.

УДК 340.12

Ю. В. Мелякова, кандидат философских наук

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ПРАВА: К ВОПРОСУ О МЕТОДЕ

Проаналізовано методологічні труднощі правової регуляції автономізованих структур, що самоорганізуються (суспільства, дискурсу, наративу). Теоретично обґрунтовано необхідність поширення принципів деконструкції, постструктуралізму

та синергетики на правову реальність з метою узгодження способів буття позитивного права та хаотичного інформаційного простору постмодерну.

Ключові слова: інформаційно-комунікативний простір, саморегуляція, деконструкція, правова інтерпретація, сенс права, правовий нарратив.

Актуальність проблеми. Способ буття інформаційного общества и особенности коммуникативных процессов в нем обуславливают необходимость поисков новых приемов правовой интерпретации, правового применения, а также регулирования, защиты, правового воспитания и т. п. Изменяются также отношение к прошлому, способ контактов с историей, приемы истолкования исторической реальности.

Юридическая практика во многом имеет дело с пространством истории, будь то применение различного рода правового опыта (прецедента) либо обращение к традиции в качестве источника природного права. Это дает основание для того, чтобы провести некоторые аналогии в обосновании методов понимания истории и права. Право, как и история, представляет собой сферу социальных отношений, причем в половине случаев исторически удаленных во времени. И право, и история — бытие идеального. При этом они не принадлежат к миру сущего, зато в большей степени определяют его. Если бытие истории — в минувшем, то права — в должнствующем.

Мир идей и мир социальных связей существуют ныне посредством коммуникации и по ее принципам. Это далеко не всегда приводит к диалогу, консенсусу и договору, но часто — к непримиримому противостоянию, диссонансу, автономизации и деструкции. Поэтому в значительной степени актуальной представляется проблема становления новых смыслов истории и права для субъекта информационно-коммуникативного бытия.

Цель статьи — выявить и проанализировать онтологические и методологические основания для поиска нового смысла права, обнаруживающего очевидную неспособность выполнять свои традиционные функции (стабилизирующую, охранную, регулятивную) в условиях динамического хаоса.

Анализ последних исследований и публикаций. Выход на проблему нового смысла права в современных социокультурных реалиях через пересмотр базовых категорий, семантических структур и герменевтических принципов до сих пор не отражен в философско-правовой литературе. В целях постановки самой проблемы переосмысления права в статье привлечены работы по методологии истории (Б. Кроче, А. Пронштейн, И. Данилевский, М. Блок), философии деконструкции (М. Фуко, В. Подорога, М. Хайдеггер), структурализму (О. Фрейденберг, Ю. Меламед), философии права (В. Речицкий, В. Баранов).

Изложение основного материала. Согласно постструктуралистской методологии и принципу деконструкции события той или иной реальности должны пониматься в момент интерпретации, а не по ее итогам, во избежание излишней тенденциозности и субъективации смыслов познаваемого. В соответствии с этим подходом действительный и значимый правовой смысл проявляется на этапе следственного или судебного дискурса, однако впоследствии полностью замещается «мифом правосудия», конституциализирующем мертвое право как конечную и высшую справедливость. На современном этапе наблюдается возрастание роли текста и его структуры в правопонимании вслед за утверждением данной тенденции в области искусства, литературы, истории.

Записывая события, мы именуем их — присваиваем имена. Именно имя организует все классическое повествование. Однако в отличие от классической теории, где имя является единичным понятием, в неклассической теории понимания имя мыслится исключительно как слово. Оно образуется в процедурах говорения и письма, т. е. прагматически. «Говорить или писать, — отмечал М. Фуко, — означает идти к суверенному акту наименования, двигаться путями языка к тому месту, где вещи и слова связываются в их общей сути, что позволяет дать им имя. Но когда это имя уже высказано, весь язык, приведший к нему или ставший средством его достижения, поглощается этим именем и устраняется. В своей глубокой сущности классический дискурс всегда стремится к этому пределу, но существует лишь отстраняя его...» [1, с. 180–181]. Задачей же является продлить дискурс как можно дольше, для этого прибегают к играм с именем, опасаясь его окончательного конституирования, закрытия смысла.

Сложно отрицать тягу человека к закреплению эталонных значений, оценок и смыслов тех или иных вещей. Для этого и служат имена, часто выступающие в роли ярлыков, которые несут конкретную, устойчивую информацию. Имена составляют нарратив. В правовом пространстве они служат для фиксации определенных правовых категорий, юридических субъектов, полномочий, ситуаций, обстоятельств, правовых дефиниций, приемов законодательной и процессуальной техники. Однако не следует забывать, что имя раз и навсегда не закреплено за вещью, ибо вещь не сводима к собственному имени. Имя — скорее средство, а не цель.

Привычный механизм восприятия «видит» вещь ее именем, полагая, что видит саму вещь. Современный нарратив стремится не быть таким, чтобы узко обуславливать понимание читателя/слушателя. Относительно этого В. Подорога пишет: «Я вижу взглядом, который никогда не попадает в ловушку, расставленную для него, и всегда находит “свой” путь. И в этом случае совершенно не важно, ошибусь я или нет при опознании видимого.

Мой взгляд полностью миметичен и поэтому слеп к ловушкам, в которых может завязнуть моя интеллектуальная способность суждения... Мой взгляд свободен и безответственен» [2, с. 114–115]. Безответственность, конечно, не лучшее качество для правового суждения. Однако метод отделения означающего от означаемого способствует гибкости и беспристрастности суждения, либерализации и чуткости самого права, привлечению его природных источников (традиций, менталитета, социальных настроений, индивидуальных инициатив), обуславливающих однократность и индивидуальность понимания.

Постмодернистская методология интерпретации смысла текста (как исторического, так и правового) ориентирует вовсе не на критику его содержания с точки зрения «идеальных канонов» и в поисках «правды». Неклассическая парадигма в эпистемологии и герменевтике предлагает методы производства смыслов, а не методы открытия смыслов, скрывающихся в мифах. Демифологизация была признана еще тенденцией структурализма первой половины XX в., воплотившись сегодня в развернутой системе методов деконструкции нарратива и его интерпретации.

Итальянский представитель классической философии истории XIX в., Б. Кроче, говоря об историческом нарративе, ставил в упрек ученым тот факт, что хроники и документы, т. е. источники, всегда оставались такими же «непереваренными, необработанными, незрелыми», какими они были в своем естественном состоянии, другими словами — не подвергались критике. В то время как в «поэтической», сюжетно-фабульной истории источники должны претерпевать глубокие изменения, даже «растворяться без остатка», хотя при этом неизбежно искажение, которое совершают историографы, — оно состоит в самом подборе и связи элементов, извлекаемых из источников. «Новая связь есть новый факт и, возможно, факт придуманный — вымысел», — утверждал Б. Кроче [3, с. 24]. Иными словами, в описании произошедших событий факт выступал не как исходная нейтральная информация, а как продукт тенденциозного, мотивированного отбора. Именно это явилось основанием для постструктуралистских поисков способов беспристрастной интерпретации.

Независимо от того, в каком виде дан науке ее предмет и как происходит его изучение — будут ли непосредственные наблюдения этих явлений в том состоянии, в каком они нам даны, или мы будем наблюдать эти явления, искусственно поставив их в особые условия (эксперимент), или же использовать чужие свидетельства о прежде сделанных наблюдениях — во всех этих случаях первоочередной и главной задачей останется констатация того, что нечто существует, совершается либо совершалось в прошлом. При этом констатация произошедшего неразрывно связана с его позитивной оценкой

и присвоением официального смысла. В исторической науке это явление приобретает статус факта, который закрепляется и контекстуально осмысливается, и — это первый шаг к научно-познавательной деятельности [4].

В постнеклассической эпистемологии эта стадия процесса познания действительности отсутствует: феноменологический метод позволяет констатировать не объективные факты, а образы, акты сознания и единичные плоды рефлексии. Современная философия познания избегает наблюдений, концептуализированных по своему существу как факты. Согласно данной методологической тенденции философия понимания истории, например, склоняется сегодня к работе с «подлинными» свидетельствами, т. е. вещественного либо словесного характера памятниками, остатками и следами — в исторической терминологии — источниками.

В юридической науке фактический материал — означаемое — получает оценку, значение и смысл в результате наложения на него устойчивых кодифицированных наименований. Итогом такого позитивного наложения становится юридическая квалификация того или иного факта как соответствия норме или отклонения от нее. Согласно же постнеклассической теории понимания права утрата однозначной связи между означаемым (фактом) и означающим (нормой) стимулирует становление самого телоса права — его прорастание в нормативных смыслах в их живом многообразии (от жизни — к тексту). Отсюда новый образ права не как ограничения, а как возможности. Эффект правоприменения по-прежнему, и даже в большей степени, чем ранее, зависит от широты горизонта интерпретации правового нарратива.

Если цель современной исторической науки заключается уже не в «схватывании» ускользающих времени и действительности посредством констатации их содержания в прокомментированных «фактах», а скорее в индивидуальном освоении опыта прошлого при помощи специфических интерпретационных технологий, то целью правового познания в свою очередь можно считать обустройство морального дискурса на предмет справедливости.

В рамках компаративистского подхода к методологии истории и методологии права следует отметить, что в диалектическом понимании истории господствовал историцизм. Схема историцистского объяснения традиционно охватывала лишь то, что доступно истолкованию с точки зрения идеологической критики. Настоящее оценивалось исходя из его потенциальной способности приближения светлых идеалов будущего, а прошлое расценивалось как детерминанта настоящего. При этом история представлялась предсказуемой и прогнозируемой, а следовательно, объективно обусловлен-

ной. Никакого альтернативного понимания истории не допускалось, пока сохранялось объяснение прошлого, приведенное к общепонятности и идеализации официальных ценностей. Признавались универсальное значение социально-научного факта и абсолютность научной истины на позициях объективизма.

Историческое исследование действительно в той или иной степени проектирует будущее, как и опредмечивает прошлое в виде обозримой и объяснимой системы факторов, а в качестве инструмента опредмечивания она требует критики источников. Однако по мере сближения истории с публицистикой (что отмечал уже М. Хайдеггер) и утверждения в сфере ее понимания сетевой логики, критерии исторической критики изменяются настолько, что сама критика обретает вид сугубо интерпретации, качественно переоценивающей смысл самой истории. Публицистика (мир таблоидов) ориентирована на сообщение, а не как на критику, факт же истории она рассматривает как информацию, а не предпосылки, последствия или прогнозы. К слову, М. Хайдеггер еще тридцать лет назад отмечал тенденцию неизбежной утраты историей позитивной научности, выразившейся в ее критической функции [5].

Во временном, парадигмальном и методологическом планах историцизм соответствует правовому позитивизму. Общими для них являются принципы детерминизма, критицизма, иерархизма и планирования. Так, с точки зрения правового позитивизма юридическое толкование также есть особый род критики с позиции закона согласно принципам формальной логики. Однако всеобщий отход от позитивистской парадигмы требует пересмотра и герменевтической методологии права. Тексты-нормы изменяют свою функцию шаблона и образца на функцию ключа, алгоритма, аналога, посредством которого осуществляется право в сознании его субъектов и отношениях между ними.

Далее речь пойдет о становлении содержания понятия «факт». Быть постоянной или однократной, общественной или индивидуальной, официальной или независимой, обусловленной или спонтанной — это прерогатива оценки, но не научного факта. Эмоции, обусловленные реальными явлениями, их изображениями, символами и знаками, воспоминаниями или напоминаниями о них, могут быть различны. С появлением феноменологического понимания факта, а также герменевтической фактичности, введенной Х.-Г. Гадамером, в дальнейшем — субъективистского и интересубъективистского подходов в практической философии, понятие «факт» в значении очевидного, достоверного знания уступило место известию, значимому сведению, однократному смыслу. Что касается феноменологического «для-

меня-факта», то именно в этой формулировке лучше всего учтена специфика осмысления того или иного явления интерактивным интерпретатором. Любопытно, но у одного из советских литературных критиков О. Фрейденберга, несмотря на то что он рассматривал факт в единой системе диалектических категорий, есть достаточно оригинальное определение факта, подмечающее его несамостоятельную функцию и неустойчивый статус в литературе и искусстве: «Факт есть показатель готового результата: он важен только как средство его отбросить» [6, с. 216]. С точки зрения интерсубъективизма факт есть интенциональная информация, которая пробуждает в исследователе интерес к ней, вызывает его на контакт, дискурс, оставляет возможность ее повторного переосмысления.

Сегодня факт как структура зависимая уступает место информации — независимой и свободной, открытой для доступа и интерпретации. Добывать, владеть и использовать ее способен лишь автономизированный индивид через коммуникацию. Таким образом, в понимании истории и права акцент переносится с согласования факта с контекстом и традицией — на конструкцию открытого трансгрессивного информационного поля фактов для их свободного доступа и использования. Вполне закономерно, что информационное общество (или же стремящееся к этому типу) формирует новые отношения с исторической и правовой реальностью. В. Речицкий отмечает, что свободная коммуникация выработала тип автономного индивида, способного противостоять солидарности бюрократических монстров, авторитарных режимов, тоталитарных партий. Проблемы же информационного общества могут заключаться не в наличии или отсутствии знаний как таковых, а в уровне информационных соединений (связей) — характере интеллектуального взаимодействия. Только бесчисленные информационные транзакции на всех уровнях коммуникации способны превратить знания в фактор прогресса [7]. Информация, в отличие от устойчивого факта, жива лишь в своем обмене и непрерывном перетекании, она имеет смысл лишь постольку, поскольку способна провоцировать непредсказуемые реакции и поведенческую новизну.

Хотелось бы сказать о некоторых нетрадиционных для ученых, но вполне очевидных для обывателя-сталкера характеристиках информационно-коммуникативного пространства, представленного различными формами материального и нематериального выражения. Речь идет о таких свойствах информационной среды и субъектов, в ней обитающих, как спонтанная ориентированность, самодостаточность, бесцельность, или, скорее, самоцельность (в себе цель), неоправданность, неустойчивость позиции. Все это затрудняет (если не исключает) возможность рационального регулирования, систематизации и привлечения к ответственности участников коммуникации.

Так, Ю. Меламед искусно анализирует подоплеку этих трудностей на примере структуралистской оценки текстов в Фейсбуке. По ее мнению, коммуникация — это система, обладающая свойствами самопорождения, самоорганизации и саморазвития (аутопойезис). Единственная ее роль — поддерживать саму себя. В своих рассуждениях исследователь не раз ссылается на известного немецкого социолога, философа и теоретика общества Н. Лумана, по мнению которого у коммуникации вовсе нет ни функции передачи информации, ни функции взаимодействия между субъектами, как можно было бы подумать. Не люди осуществляют коммуникацию, а коммуникация осуществляет сама себя. Зачастую она бессубъектна. Она нерациональна. Коммуникация не имеет цели или же имманентной ей энтелехии. Она происходит или не происходит — и это все, что можно о ней сказать. Внутри коммуникативной системы могут образовываться целеориентированные эпизоды, так же, как и сознание, которое может эпизодически устанавливать цели, но без того, чтобы такая установка целей была бы целью системы. Опровергается тезис о том, что коммуникация якобы нацелена на достижение консенсуса, поиск понимания [10, с. 16–17].

Действительно, коммуницируют в том числе и для того, чтобы обозначить непримиримое разногласие, желая оспорить или дискредитировать кого-либо. И нет никакой настоящей необходимости считать стремление к консенсусу более рациональным и характерным для коммуникации, чем ее стремление к конфликту. А если так, то рассматриваемые качества анонимно-информационной среды обитания свидетельствуют о непреодолимой на сегодняшний день пропасти между нею и регулятивной системой права во всех смыслах: ценностном, онтологическом, гносеологическом и герменевтическом.

Сетевая логика информационного пространства существенно изменяет смысл как истории, так и права. Так, осознавая невозможность объективного историописания и несовершенство комментирующего, критического подхода к ней, теоретики истории все больше обращаются к исследованию исторических источников и их систематизации. В то время, как область правовой теории в принципе представляет собой емкий, конкретный и прагматичный ответ на актуальные запросы современности, то природа ее должна быть максимально мобильной и креативной, т. е. полностью ориентированной на реальность, практику, свидетельство. Следовательно, и сами методы изложения, фиксации, а также интерпретации правовых смыслов также требуют изменения и приближения к матричным структурам, предельно функциональным и эффективным в открытом информационно-коммуникативном пространстве.

Французский историк М. Блок еще в 40-х гг. XX в. отмечал, что власть «сознательных свидетельств» в историческом познании следует ограничить в пользу «невольных свидетельств», как бы подсмотренных, каковыми являются все остальные следы истории, известные археологу и источниковеду [8, с. 33]. И хотя число источников непрерывно растет, понятие свидетельства не ограничивается понятием документа, а остается моделью всякого наблюдения по следам. Из этого следует, что историописание является главным образом истолкованием свидетельств, т. е. проверкой их подлинности, достоверности, разоблачением любого рода обмана, касается ли он автора, даты, юридической либо художественной ценности, а также самого их содержания (степени плагиата, фантазии, подделки).

Юридическое повествование также опирается на факты и свидетельства в целях выведения нового знания или реконструкции сведений о произошедшем ранее. При этом новая реальность вызывает новое видение прошлого, выявляет ограниченные возможности нормативно-оценочного арсенала в связи с возникновением качественно новых отношений (таких как информационные, аудиовизуальные, виртуально-финансовые и т. п.). С этим связана потребность нормативной и процессуальной сторон права в дополнительной мобильности, гибкости, чувствительности, адаптивной способности, инструментальных возможностях и склонности к переоценке собственных принципов в условиях автономизированного социума.

Так, в современной правовой реальности основная функция источника/свидетельства заключается в его беспристрастном самоговоре в ходе умело организованного правового дискурса. Реформирование правовой системы органично развивается от практики — к комментарию (закону), а не наоборот. Законы должны в меньшей степени формировать социальную реальность, чем реальность — законы. Поэтому основными привилегиями нормативного текста являются не его окончательность, идеальность и безапелляционность, а напротив, трансформируемость, многослойность, многогранность, способность к смысловой деконструкции и регуляции нестабильных отношений при сохранении приоритета личных прав и свобод.

Принципы чуткости и гибкости права заложены уже в самой правовой герменевтике, различающей номинальный и применительный смыслы правовой нормы, где последний обнаруживается как открытый в своем многообразии (т. е. специфичный относительно каждого фактического дела). Правоприменительный смысл закона регулируется такими нюансами, как контекстуальность, объем цитаты, сравнительные аналогии, особенности истолкования и, наконец, политическая ситуация, правовая реальность. Поле нормативных смыслов должно быть динамичным и чувствительным к ситуации и личностной судебской интерпретации.

Интерсубъективизм и идея глобальности способствуют популяризации судебного правотворчества, которое основывается на эксклюзивности применения, толкования норм права и возможности формирования их из самой ситуации и юридической практики. Это демонстрация изменения источника права: от верховной власти — к межсубъектным отношениям согласно принципу интерсубъективизма. Данная тенденция саморегуляции структур и самовоспроизводства смыслов становится сегодня всеобщей. Это способ существования систем в информационном обществе.

Информационное правосознание и развитие соответствующих правоотношений имеют чрезвычайное значение при построении информационного общества. Неслучайно во всех странах общественность и государственные органы уделяют большое внимание формированию правильного понимания свободы и контроля в сфере информации. Российские теоретики права отмечают, что необходимость срочной и поспешной разработки нормативно-юридических основ информационных отношений в ряде случаев становится причиной не всегда корректного формирования определенных базовых правовых понятий в этой области, что требует их уточнения в последующих нормативных актах посредством применения такого приема законодательной техники, как дефиниции.

Основная особенность нормативных дефиниций заключается в том, что законодатель дает юридическому термину одно определение, которое должно вобрать в себя все существенные для применения соответствующего предписания признаки, независимые от ситуации и имеющие регулирующий характер. Тем не менее частый факт дублирования дефиниций в различных законах, а также введение новых определений одних и тех же понятий можно считать оправданными, поскольку с изменением общественных отношений выявляются различные аспекты проявлений событий, характеристики предметов и явлений [9, с. 17].

Главная задача нормативных актов традиционно состоит в том, чтобы облечь волю законодателя в нормативно-правовую форму, что реализуется через регулятивную и охранительную функции права. Однако эффективность действия закона во многом зависит от такого свойства этого вида документов, которое может быть охарактеризовано как информационная (или информативная) функция права [9, с. 17]. Только совокупность этих трех функций позволит праву выполнять свои назначение и роль в социальном и государственном управлении. Успешность информационной функции права представляется возможной в том числе благодаря усовершенствованию технологий построения нормативных текстов, а также их интерпретации на принципах корректного алгоритма ситуативного применения.

Выводы. Особенности современного бытия человека в мире требуют иного понимания права и новых способов осуществления его функций. Целесообразным в этой ситуации представляется экспликация герменевтических принципов и семантических методов смысловой интерпретации из области истории, литературы, искусства, которые успешнее адаптированы в синергетическое пространство современности.

Информационное поле коммуникации, измерение социальных и политических связей способны как к спонтанной дестабилизации, так и к самоорганизации посредством внешних контактов благодаря своей открытости. Это реалии современности, к которым оказывается неприспособленной система права, все еще стоящая на командно-административном принципе управления, позитивистском способе понимания и диалектическом методе объяснения. Новый смысл права должен определить его в качестве полномочной и авторитетной структуры, гарантирующей контроль над саморегуляцией социальной, политической, информационной и других систем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко : пер с фр. – СПб. : А-сэд, 1994. – 405 с.
2. Подорога В. А. Навязчивость взгляда: М. Фуко и живопись / В. А. Подорога // М. Фуко Это не трубка. – М. : Худ. журн., 1998. – С. 83–138.
3. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче : пер с итал. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 191 с.
4. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования / А. П. Пронштейн, И. Н. Данилевский. – М. : Высш. шк., 1986. – 207 с.
5. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер : пер с нем. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
6. Фрейденберг О. М. Система литературного сюжета / О. М. Фрейденберг // Монтаж: Литература. Искусство. Театр. Кино. – М. : Наука, 1988. – С. 216–237.
7. Речицкий В. Открытость информации как универсальное требование [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // index.org.ru/journal/20/rechizki20.html.
8. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок ; пер. с фр. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
9. Баранов В. М. Информационное право и информационное общество: философские проблемы взаимодействия / В. М. Баранов, М. В. Баранова, С. И. Яночкин // Филос. права. – 2001. – № 1(3). – С. 14–19.
10. Меламед Ю. Перепостили – следовательно, существуют: что такое текст в фейсбуке / Ю. Меламед // Логос. – 2012. – № 2(86). – С. 10–18.

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПРАВА: ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОД

Мелякова Ю. В.

Проанализированы методологические трудности правовой регуляции самоорганизующихся автономизированных структур (общества, дискурса, нарратива). Теоретически обоснована необходимость распространения принципов деконструкции, постструктурализма и синергетики на правовую реальность в целях согласования способов бытия позитивного права и хаотичного информационного пространства постмодерна.

Ключевые слова: *информационно-коммуникативное пространство, саморегуляция, деконструкция, правовая интерпретация, смысл права, правовой нарратив.*

RETHINKING THE LAW: ON THE MATTER OF METHOD

Melyakova J. V.

Methodological difficulties of implementing legal regulation of self-organizing autonomized bodies (society, discourse, narrative) were analyzed. Theoretical substantiation of the need to extend applicability of the principles of deconstruction, post-structuralism and synergy onto legal reality to bring into accord the methods of existence of positive law and chaotic postmodern information space was given.

Key words: *information communication space, self-regulation, deconstruction, legal interpretation, meaning of law, legal narrative.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327:316.32

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА СУЧАСНИЙ СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Досліджено систему, напрями і особливості інституційного впливу на світову політику з боку традиційних і нових акторів міжнародних відносин. Визначено головні мега-тренди світового політичного процесу, що пов'язані з міжнародною консолідацією, дезінтеграцією і глобалізацією та характеризуються дієвою участю і активністю різних міжнародних організацій.

Ключові слова: міжнародні організації, мультинаціональна політика, глобальне громадянське суспільство, антиглобалізм, світовий політичний процес, світовий порядок.

Актуальність проблеми. Глобальна тенденція зростання чисельності суб'єктів — учасників міжнародних відносин у сучасному світі на зламі ХХ–ХХІ ст. стає все більш очевидною. Незбалансованість міжнародних політичних відносин останніх років пояснюється тим, що на світову арену, крім суверенних держав, вийшли інші самостійні суб'єкти, активність яких потребує окремої оцінки: міжнародні організації; транснаціональні компанії та банки, які ведуть економічну діяльність у різних країнах світу; соціальні групи (етнонаціональні, демографічні, релігійні конфесії), що мають закордонні зв'язки; різні корпоративні структури (громадські асоціації, фонди, ЗМІ, туристичні фірми та ін.); деякі публічні особи (колишні політики, науковці — медіатори міжнародних конфліктів); навіть терористичні угруповання та міжнародні злочинні картелі [1].

Ступінь наукової розробленості проблеми досить значний, на рівні доктрини він дозволяє не тільки визначити предмет політології міжнародних

відносин як сутність політичних відносин у світі, специфіку їх природи, тенденції та закономірності розвитку. Ключовою їх особливістю науковці вважають відсутність у світовій спільноті єдиного центру влади та управління, що зайвий раз підкреслює «нередуковану» специфіку і надзвичайну складність міжнародної політики та посилення ролі міжнародних урядових і недержавних організацій у прагненні не тільки регулювати об'єктивний процес взаємодії держав, а й забезпечувати загальну потребу людства в безпеці та виживанні [2].

Звідси *метою* статті є обґрунтування наявності глобальної системи інституціоналізованого впливу на світовий політичний процес з боку традиційних міждержавних і нових неурядових акторів міжнародних відносин.

Вклад основного матеріалу. Міжнародні організації, діяльнісні практики яких удосконалювалися протягом останніх століть розвитку людства, — це об'єднання держав або інших соціальних суб'єктів на підставі міжнародного права для здійснення співробітництва у політичній, військовій, економічній, культурно-гуманітарній, науково-технічній, правовій та інших сферах. Відомо, що міжнародні організації поділяють на міждержавні та неурядові; за галуззю ж діяльності існують певні різновиди цих структур — політичні, економічні, ідеологічні, військово-стратегічні, громадські, екологічні, культурні, релігійні, гуманітарні, наукові та інші, чим і визначаються вектор та специфіка їх впливу на міжнародні процеси.

У наш час у світі діють понад 250 впливових *урядових* (міждержавних) організацій, які утворюють систему органів, мають певні права і обов'язки, зумовлені правами і обов'язками держав-учасниць. Оскільки істотною рисою сучасних міжнародних відносин є багаторівневність, то на практиці ці організації діють на глобальному (ООН, ЮНЕСКО), регіональному (ЄС, ОАД), надрегіональному (Рух неприєднання, ОПЕК), двосторонньому (наприклад, «Україна — США») рівнях. Із сукупної діяльності цих міжнародних акторів формується феномен «мультинаціональної політики», сутність якої полягає у стратегіях та спільних діях міжнародних суб'єктів, що здатні визначально впливати на зміст міжнародних відносин; та явище «наднаціональної політики» — відносно нове поняття політичного лексикону, яке позначає сферу політики, що утворилася в результаті передачі окремими державами частини своїх суверенних прав для ухвалення рішень певним наднаціональним органам.

Передусім це Організація Об'єднаних Націй — всесвітня асоціація держав, створена у 1945 р. як постійна дипломатична конференція. Вона є важливим організаційним механізмом багатогранної взаємодії різних країн з метою підтримки миру і безпеки, сприяння економічному і соціальному прогресу. Нині її членами є близько 200 країн світу. Вищий орган ООН —

Генеральна Асамблея — складається з держав-членів, але її рішення не мають примусової сили. Рада безпеки ООН включає 15 країн і займається проблемами забезпечення миру (її п'ять постійних членів — Велика Британія, Китай, Росія, США, Франція мають право вето, інші ж обираються ГА на два роки). У разі загрози миру Рада безпеки уповноважена направити у кризовий регіон місію з підтримки миру або застосовувати санкції до агресора, надати дозвіл на військові операції ООН, що спрямовані на припинення насильства.

До загальної структури ООН входять також Міжнародний валютний фонд (МВФ), з 1945 р. він покликаний забезпечувати контроль стабільності міжнародної валютної системи і надавати за певних умов фінансову допомогу країнам, які цього потребують; Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародне агентство з атомної енергетики (МАГАТЕ); Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО); Міжнародний суд ООН та ін. Утім, ці організації цілком органічно влилися у систему міжнародних відносин як самостійні структури.

Північноатлантичний альянс (НАТО) — військово-політична організація, створена у 1949 р. для забезпечення колективної безпеки країн — учасниць договору. В наш час НАТО є найбільш потужною військово-політичною структурою світу, яка формально відіграє роль «жандарма світового порядку», захищаючи основи демократії на планеті; нині до її складу входять 28 розвинених держав.

Світова організація торгівлі (СОТ) здійснює глобальне регулювання світових торговельно-економічних зносин, її членами є понад 150 країн, у тому числі Україна з 2008 р. Організація з безпеки і співпраці в Європі (ОБСЄ) — це міждержавне об'єднання, створене для підтримки європейської безпеки і розвитку співпраці. Членами ОБСЄ є 56 держав Євроатлантичного і Євроазіатського регіонів та низка центральноазійських країн. Рада Європи — перша міждержавна організація, створена у 1949 р. з метою стандартизації європейських підходів до забезпечення громадянських свобод, прав людини, морально-етичних норм і принципів прогресивної соціальної політики. Нині вона включає близько 50 країн.

З 70-х років ХХ ст. все більш активну роль інструмента регуляції міжнародних відносин почала відігравати так звана «Велика сімка» — неформальна організація провідних країн світу — Великої Британії, Німеччини, Італії, Канади, США, Франції, Японії. Ці країни координують свої позиції та дії з міжнародних проблем на щорічних нарадах. У 1991 р. Росія почала регулярно брати участь у роботі цієї групи, а з 2002 р. вона стала повноправним членом цієї організації, яку перейменували у «Групу восьми» (або «Велику вісімку»).

Не менш ефективною, на наш погляд, є диференціація міжнародних організацій за критерієм спрямованості їх діяльності. Так, це організації: *регіональні* — Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), Митний союз Росії, Білорусі та інших євразійських країн, Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Ліга арабських держав (ЛАД);

економічного характеру — Міжнародний валютний фонд (МВФ), СОТ, Міжнародна торгова палата (МТП), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) та ін.;

політико-економічні — Організація африканської єдності (ОАЄ), Латиноамериканська ініціатива, Організація американських держав (ОАД);

галузеві щодо світового господарства — Організація країн — експортерів нафти (ОПЕК), Міжнародне агентство з атомної енергетики (МАГАТЕ), Міжнародний телекомунікаційний союз, Всесвітня метеорологічна організація;

професійні організації — Міжнародні організації кримінальної поліції (Інтерпол, Європол), «Лікарі без кордонів», міжнародні профспілки;

у галузі культури та спорту — ЮНЕСКО, Міжнародний олімпійський комітет (МОК) та *демографічні* — Всесвітня асоціація молоді, феміністські організації;

військові — Організація Північноатлантичного альянсу (НАТО), Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС);

громадські організації із забезпечення окремих напрямів діяльності — релігійні, з охорони здоров'я (Міжнародний Червоний Хрест), на захист миру і солідарності, організації зі збереження довкілля, наприклад Грінпіс.

У той же час суттєвим елементом сучасного глобального громадянського суспільства є *неурядові* міжнародні організації, яких загалом у світі налічується близько 27 тис. Ріст чисельності цих громадських структур та їх зростаючий вплив на світові процеси стали помітною тенденцією на початку ХХІ ст. Але неурядові міжнародні організації відрізняються більш складною та дещо рихлою організаційною структурою, тому вони не стільки заміщають, скільки доповнюють компетенцію і зусилля урядів у міжнародних справах.

Можна відзначити, що разом із відомими організаціями Міжнародного Червоного Хреста, Міжнародного олімпійського комітету в останні десятиліття через наростання глобальних екологічних проблем і загроз генофонду людства значно підвищився міжнародний авторитет екологічного руху Грінпіс, організації «Лікарі без кордонів». Останнім часом відмічено наростання серцево-судинних і онкологічних захворювань, розповсюдження СНІДу і наркоманії в світі. Слаборозвинені ж країни регулярно страждають на

масові захворювання і голод, через що гине велика кількість людей; внаслідок цього деякі з них стають джерелом глобального конфлікту цивілізації, регіональної та континентальної нестабільності.

Крім того, в науковому аналізі та визначенні пріоритетів світової політики активну участь беруть такі структури, як Римський клуб, Рух «зелених» тощо. Важливими суб'єктами міжнародної політики також є світові релігійні конфесії та церковні організації. Зокрема, помітну активність виявляє Римська католицька церква, більш енергійно нині діє православна церква; їх святійші глави (папи, патріархи) виступають з моральними ініціативами та діями стосовно вирішення міжнародних проблем і конфліктів.

Не можна недооцінювати роль міжнародних неурядових громадсько-політичних і соціокультурних організацій, яка невпинно посилюється. Доречно згадати Незалежну Комісію з питань роззброєння та безпеки, створену за ініціативою колишнього прем'єра Швеції Улафа Пальме, яка свого часу об'єднала громадсько-політичних діячів 17 країн Європи, Азії, Африки, Америки і надала реальний та інтелектуальний стимул формуванню концепції загальної безпеки [3, с. 229–239].

Разом з тим, у другій половині ХХ ст. величезний вплив на світовій арені справили *міжнародні монополії* — транснаціональні корпорації та банки (ТНК, ТНБ). На початку ХХІ ст. налічувалося понад 53 тис. транснаціональних корпорацій. Вони діють через свої філії одночасно у різних країнах світу з метою одержання надприбутків. Серед найбільших — Microsoft, IBM, Apple, Coca-Cola, McDonald's, Мішлен, Лакшмі-Міталл та ін. Їх багатогранна діяльність не тільки глобалізує економічну ситуацію, а й кардинально впливає на політичну систему сучасного світу. Найпотужніші ТНК і ТНБ володіють величезними фінансово-економічними ресурсами, що надає їм переваги перед малими і великими державами, дозволяє тиснути на їх внутрішню політику, контролювати економіку і корегуюче впливати на зовнішньополітичні геостратегії.

Сукупна взаємодія державно-політичних інституцій, різних соціальних спільнот, міжнародних організацій та окремих осіб, які мають політичні цілі, визначає зміст сучасного *світового політичного процесу*, що розгортається як на теренах окремих країн, так і на регіональному та глобальному рівнях [4, с. 13–15]. Нині світовий політичний процес спрямовано на вироблення механізмів узгодження та збалансування інтересів суб'єктів — учасників світової політики і міжнародного права, розв'язання проблем виживання і прогресу людства, відвернення чи розв'язання глобальних і регіональних конфліктів, створення справедливого порядку у світі.

Головною його специфікою за сучасних умов постає одночасна дія двох протилежних тенденцій — міжнародної консолідації (до об'єднання) і де-

зінтеграції (до розмежування). Тенденція консолідації виявляється у процесі формування світових продуктивних сил, розвитку НТР, інтернаціоналізації господарської діяльності в масштабах регіонів і цілого світу, інтеграції різних виробничих і невиробничих факторів, прогресі сфери управління макроекономічними та виробничо-технологічними інноваціями. Друга тенденція — це відцентрові процеси, спричинені одночасним існуванням на планеті народів, спільнот і держав, які перебувають на різних стадіях цивілізаційного і формаційного розвитку. Вони прагнуть розмежування через величезні відмінності в культурі та релігії, рівні добробуту, освіти і медичного забезпечення, зайнятості, проблем національно-етнічного характеру. Ці чинники є історично дезінтеграційними, породжують відчуженість між людьми, недовіру між державами і як наслідок — суперечки, конфлікти, війни.

Водночас істотною тенденцією сучасних міжнародних відносин є наростання глобальних викликів і проблем та необхідність їх спільного розв'язання. Під суперечливим впливом на міжнародні процеси мега-тенденції глобалізації, що надає особливі можливості найсильнішим країнам і закріплює систему несправедливого перерозподілу ресурсів планети в їхніх інтересах, у західному світі розпочались протести громадськості, з яких поступово виник рух *антиглобалізму* і *альтер-глобалістів*. Американський політик Генрі Кіссінджер писав: «Глобалізація розглядає світ як єдиний ринок, в якому процвітають лише найбільш ефективні та конкурентоспроможні... вітає той факт, що вільний ринок безжально відокремлює ефективне від неефективного навіть ціною економічних і політичних пертурбацій» [5, с. 242]. Однак новому світовому порядку все більше загрожує поглиблення прірви у рівні життя розвиненого світу («золотого мільярда») і країн, що розвиваються: за даними ООН, близько 20 % населення Землі споживають 90 % усіх вироблених у світі товарів, тоді як інші 80 % населення задовольняються 10 % товарів і послуг.

Тому в світовому соціальному просторі сформувався «альтернативний рух» противників глобалізації, учасники якого назвали себе антиглобалістами. *Антиглобалізм*¹ позиціонує себе як новий соціальний феномен, хоча, насправді, за ідеологією, діями та складом учасників цей рух є досить гетерогенним.

Рух антиглобалістів започаткувала організація АТТАК (Франція), первинною метою якої було об'єднання зусиль демократичних кіл за введення так званою «податку Тобіна». Американський економіст, Нобелівський

¹ «Біблією» антиглобалізму є книга Тоні Негрі та Майкла Хардта «Імперія», що на новий лад реанімує марксистську політичну парадигму; в ній імперія тлумачиться, за В. Леніним, як політична персоніфікація глобального капіталу і «вища стадія імперіалізму».

лауреат Джеймс Тобін у 1972 р. підрахував: якщо обкласти податком у розмірі 0,1 % всі здійснювані фінансові операції, то щороку можна одержувати 166 млрд доларів додаткового прибутку. Цю суму він пропонував передавати міжнародним організаціям, що є альтернативами до чинних МВФ, Всесвітнього банку тощо, для боротьби з бідністю та нерівністю, розвитку економіки відсталих країн. Сьогодні АТТАК діє у понад 30 країнах; цей рух побудовано як мережу, без ієрархічних структур і географічного центру. Спілкування учасників відбувається через Інтернет. Головним ворогом людства вони вважають «диявольську трійцю» — СОТ, МВФ та ТНК.

Оснovo руху антиглобалістів становить частка населення того самого «золотого мільярда» — жителів Північної Америки і Західної Європи; його соціальна база є вельми широкою. До профспілкових, жіночих та екологічних організацій приєднується багато молоді, яка бере активну участь в антиглобалістських демонстраціях та акціях протесту. Молодіжні організації передусім відрізняють неформальність і радикальність їх акцій. Разом з тим антиглобалісти неодноразово заявляли, що вони не стільки проти глобалізації (зокрема, її благ, пов'язаних із розвитком комунікацій), скільки прагнуть такої глобалізації, яка забезпечує вільний доступ на ринки товарів і послуг, послаблює ринкову конкуренцію. Головне їхнє гасло: «Надайте людям можливість самим визначати, як жити!», тобто глобалізація не повинна руйнувати демократичні принципи організації сучасного суспільства.

Виходячи з критерію безпосередньо виголошених цілей, різні угруповання антиглобалістів можна систематизувати таким чином:

по-перше, це організації багатоаспектного суперництва, що виступають проти будь-яких сталих устоїв суспільства. До цих структур входять групи «чорного блоку» (прибічники застосування насильства проти розкошів), анархісти, іспанський «Рух глобального опору»;

по-друге, це організації, метою яких є анулювання зовнішнього боргу країн, які розвиваються (80 організацій у 40 країнах «третього світу»);

проміжне становище між радикалами та поміркованими займає сектор Руху, в якому діють відомі та впливові неурядові організації гуманітарного і правозахисного спрямування. Серед них «Amnesti International», «Лікарі без кордонів», «Міжнародна федерація прав людини», «Oxfam» та ін. Вони виникли задовго до появи антиглобалізму, але останніми роками приєдналися до нього, їх діяльність набуває чітко визначеного соціального забарвлення;

більш поміркована системно-реформістська орієнтація відрізняє численні рухи, які протистоять глобальним фінансовим спекуляціям або явищам «податкового раю»; ці групи безпосередньо спрямовані на боротьбу з негативними наслідками глобалізації (наприклад, «50-ти років достатньо», США; «Bretton Woods Projekt», Велика Британія; «Halifax Initiative», Канада);

урешті, найширший сектор утворюють екологічні організації. Серед них найвідоміші — Грінпіс (США), «Друзі землі» та ін., які об'єднують неурядові організації майже у 70 країнах світу.

В ідейно-політичному аспекті антиглобалістський рух також досить різноманітний, у ньому беруть участь представники різних переконань — анархісти, троцькісти, «зелені», пацифісти тощо. Тому назви їх організацій оригінальні: «Повернення на вулиці», «Раніше ніж завтра», «Чорний блок», «Бар'єр для глобалізації», «Чорний ліс», «Класова війна», «Банк ненависті», «Об'єднаний фронт людей і тварин». Але при цьому в антиглобалістський рух принципово не допускаються партійно-політичні організації, особливо лівого спрямування.

Отже, сьогодні антиглобалізм — це рух, який увібрав у себе широкий спектр громадських неурядових організацій різного спектру, і вони борються не стільки із самою глобалізацією, як з її негативними виявами і наслідками. Методи цієї боротьби досить різні: від масових демонстрацій, пікетів, акцій протесту до науково-практичних форумів. Саме тому організації антиглобалістів перетворюються на підсистему глобального громадянського суспільства з перспективою включення їх в інститути глобальної влади. Зрозуміло, що антиглобалістський рух ще доволі молодий, але перспективний, і має підстави активного впливу на формування нового міжнародного простору.

Зрештою, серед нових викликів світовому порядку слід акцентувати міжнародний тероризм, релігійний екстремізм, наркоторгівлю та піратство, безконтрольність дій ТНК і ТНБ, інформ-комунікацій тощо. Водночас значимо, що для міжнародного порядку і миру все більшу загрозу становлять організації такого роду, як терористичні угруповання, що активізувалися з кінця ХХ ст. як на Сході, так і на Заході. Боротьба з міжнародним тероризмом стала глобальним викликом для усіх країн світу.

Висновки. Надійних шляхів розв'язання глобальних проблем, які загрожують міжнародній стабільності, людство поки не знайшло. Але все більш очевидною заради майбутнього планети стає необхідність рішучого просування шляхом згортання надмірних контрастів у політичному і соціально-економічному розвитку народів Землі.

Тому в умовах глобалізації та постбіполярності світу все більш необхідним стає реформування дій не тільки міжнародних урядових, але й багатьох неурядових організацій. Значення цих ланок світової політичної системи полягає у тому, що вони чіткіше і більш свідомо здатні виразити загальнолюдські цінності і реалізувати їх у політиці. Традиційній державній дипломатії мислячі і чесні люди різних країн протиставляють «громадянську

дипломатію» — і це не просто активна суспільна діяльність, а, можливо, «зародок» майбутніх відносин миру, співпраці та взаємодопомоги між народами різних країн, вираз їх віри в єдність усього людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грум Дж. Растущее многообразие международных акторов / Дж. Грум // Международные отношения: социологические подходы / под ред. П. А. Цыганкова. – М., 1998.
2. Багатуров А. Международный порядок в наступившем веке / А. Багатуров // Междунар. процессы. – 2003. – № 1. – С. 6–23; Барановский В. Г. Международные организации как механизмы регулирования международных отношений / В. Г. Барановский // Современные международные отношения / под ред. А. В. Торкунова. – М., 2000; Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений / Ю. Кукулка ; пер. с пол. Л. В. Васильева. – М. : Прогресс, 1987; Николаев Є. Циклічна динаміка світового розвитку: минуле, сучасність, майбутнє / Є. Николаев // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 92–103; Современные международные отношения и мировая политика / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. Ю. Мельвиль и др. ; отв. ред. А. В. Торкунов. – М. : Просвещение, 2004. – 991 с.; Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации. – Изд. 2-е, доп. / под ред. П. А. Цыганкова. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 320 с.
3. Никитин А. Концепция всеобщей безопасности: революция в мышлении и политике ядерного века / А. Никитин // Прорыв: становление нового мышления / А. Громыко, М. Хелпиман и др. – М., 1988.
4. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : Изд. ИНФРА-М ; Весь Мир, 2001. – 304 с.
5. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика / Г. Киссинджер. – М., 2002.

ПРОБЛЕМА ВЛИЯНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА СОВРЕМЕННЫЙ МИРОВОЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС

Герасина Л. Н.

Исследованы система, направления и особенности институционального влияния на мировую политику со стороны традиционных и новых акторов международных отношений. Определены главные мега-тренды мирового политического процесса, которые связаны с международной консолидацией, дезинтеграцией и глобализацией и характеризуются действенным участием и активностью различных международных организаций.

Ключевые слова: *международные организации, мультинациональная политика, глобальное гражданское общество, антиглобализм, мировой политический процесс, мировой порядок.*

PROBLEM OF INFLUENCE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ON MODERN WORLD POLITICAL PROCESS

Gerasina L. N.

The system, directions and features of institutions influence, is probed on a worldwide policy from the side of traditional and new actors of international relations. Main mega-trends of world political process is certain, which are related to international consolidation, disintegration and globalization, and characterized effective participation and activity of different international organizations.

Key words: international organizations, multinational policy, global civil society, antiglobalization, world political process, world order.

УДК 321.64/.8:008

О. І. Романюк, доктор політичних наук, доцент

КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПЕРЕХОДІВ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Розглянуто проблему впливу національних культур на перебіг і кінцевий результат транзитивних процесів. Звернено увагу на генетичний зв'язок концепції політичної культури з процесом демократизації сучасного світу. Зазначено, що особливості культур незахідних суспільств не є фатальною перешкодою для їх розвитку в напрямі ліберальної демократії.

Ключові слова: політична система, культура, політична культура, політичні переходи, ліберальна демократія, цивілізаційний детермінізм.

Актуальність проблеми. Однією з найактуальніших проблем транзитології (напряму політичної науки, що спеціалізується на дослідженні політичних переходів) є визначення ролі культури в процесі лібералізації та демократизації суспільних відносин. Хоча мало хто заперечує важливість чинника культури в розвитку транзитивних процесів, проте існують дві суперечливі гіпотези стосовно його впливу на кінцевий результат. Прибічники першої (Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, В. Гельман) вважають, що особливості національних культур не здатні унеможливити досягнення у перспективі будь-яким суспільством ліберально-демократичної якості. Прибічники другої

(Б. Капустін, О. Шкаратан, Б. Гризлов) обстоюють думку, за якою ліберальна демократія не може усталитися в суспільствах, культура яких сформувалася поза ареалом західнохристиянської цивілізації.

Мета статті полягає у з'ясуванні ступеня впливу культурного чинника на процеси переходів до демократії.

Історія проблеми. У політичній науці увага до феномену культури безпосередньо пов'язана з проблемою переходів до демократії. Посилення після Першої світової війни боротьби залежних народів за своє національне визволення поставило на порядок денний питання про те, яким шляхом піде розвиток колоніальних країн після здобуття ними державної незалежності. Оскільки тоді в територіальному та людському вимірах колоніальні країни переважали в світі, можливість установаження в них тоталітарних режимів створювала загрозу західній цивілізації. Наслідком роздумів щодо запобігання такій загрозі стала теорія деколонізації. Центральне місце в ній посіла концепція експорту демократії, відповідно до якої демократію можна експортувати в колоніальні країни через інсталяцію до їх політичних систем інститутів і норм західних демократій. Спробу реалізувати цю концепцію було здійснено після Другої світової війни, коли розпочався процес розпаду світової колоніальної системи. Особливих зусиль у цьому напрямі доклала Велика Британія. Надаючи своїм колоніям незалежності, вона створювала для них конституції, згідно з якими запроваджувалися інститут вільних виборів, парламентське правління, поділ влади, багатопартійна система тощо. Проте у переважній більшості постколоніальних країн експортована демократія утвердитися не змогла. Без серйозних відхилень від демократичного шляху серед постколоніальних країн увесь час після здобуття державної незалежності розвивалися тільки дві країни: Ізраїль та Індія. В інших через деякий час були встановлені військові диктатури та однопартійні режими радянського зразку або політичні системи виродилися у псевдодемократію з фасадною багатопартійністю, але несвободними та неконкурентними виборами.

Невдача експорту демократії вплинула на теорію політичної системи, яка тоді активно розроблялася в американській біхевіоральній політології. Осмисливши причини невдачі, науковці дійшли висновку про те, що політичні системи відрізняються між собою не тільки за своєю інституційною структурою та нормативною базою, як то уявлялося спочатку, а й за власною *культурою*. Саме відмінність культур завадила перенесенню інституціональної структури та нормативної бази західних демократій на постколоніальний ґрунт. Цей висновок дав поштовх розробленню концепції політичної культури, фундаторами якої стали Г. Алмонд, Дж. Б. Павелл та С. Верба. У працях цих науковців політичну культуру було репрезентовано як суб'єктивну

сферу політичного життя, що виявляється в специфічних зразках орієнтацій акторів політичного процесу до політичної дії [1–3]. Подальші дослідження виявили, що за своєю сутністю політична культура суспільства являє собою накладання національної культури на політичну систему. Політична культура включає лише ті культурні елементи, що задіяні в політичному процесі, але вони є органічною частиною загальної культури суспільства і тому несуть у собі багатовікові національні традиції.

Проте тривалий час політичній культурі не відводилося належне місце в наукових розвідках, пов'язаних з політичними переходами. У теорії політичної модернізації, яка активно розроблялася в 1960-ті роки, головна увага зосереджувалася на соціально-економічних та соціально-класових передумовах демократизації суспільства [4; 5], а політична культура розглядалася як щось похідне від цих чинників. Парадигма транзитології, яка в 1970-ті роки прийшла на зміну теорії політичної модернізації, ґрунтувалася на процедурному підході до процесу демократизації. За нього перехід до демократії тлумачився як послідовна низка обов'язкових процедур. Однак у транзитологічній парадигмі було приділено увагу й політичній культурі. В аспекті вихідної позиції наголошувалося, що єдиною передумовою переходу до демократії є «національна єдність», що «означає лише те, що переважна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумніву або ментальних застережень стосовно того, до якої політичної спільноти вони належать» [6, р. 350]. В аспекті усталення наголошувалося, що завершальним етапом переходу до демократії є етап «соціалізації» [7, р. 11–14], сутність якого, за С. Хантінгтоном, становить «інституціоналізація демократичної політичної поведінки» [8, с. 285–290]. На цьому етапі на ґрунті опанування нових норм і цінностей та вростання в нову систему відносин змінюється політична культура еліти, а потім й усього суспільства.

Включення на межі 1980–1990-х років у світовий демократичний процес посткомуністичних країн посилило увагу до феномену політичної культури. Незважаючи на несприятливу для демократизації вихідну позицію (тоталітарний стан суспільства), країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та Балтії досить швидко подолали шлях до ліберальної демократії. На думку Т. Карл та Ф. Шміттєра, ці країни «завершили перехід до демократії навіть швидше за своїх попередників з Південної Європи та Латинської Америки» [9, с. 8]. У країнах Південно-Східної Європи (ПСЄ) процес становлення ліберальної демократії значно загальмувався. На пострадянському просторі (за винятком країн Балтії) натомість набула сили тенденція до автократизації, що Майкл Макфол рефлектує як «перехід від диктатури до диктатури» [10, р. 223]. На початок 2013 р. посткомуністичні країни мали такі регіональні показники стану свободи та демократії (табл. 1).

Таблиця 1

Регіон	Стан свободи			Характер політичного режиму				
	Вільні	Частково вільні	Невільні	Консолідовані демократії	Напівконсолідовані демократії	Гібридні режими	Напівконсолідовані авторитарні режими	Консолідовані авторитарні режими
Країни ЦСЄ та Балтії	7	–	–	7	–	–	–	–
Країни ПСЄ	6	4	–	1	6	2	1	–
Пострадянські країни	–	5	7	–	–	3	2	7

Джерела: [11; 12].

Той факт, що ліберальні демократії встигли консолідуватися лише в посткомуністичних країнах, що належать до західнохристиянського цивілізаційного поля (ЦСЄ та Словенії), став приводом для висунення концепції цивілізаційного детермінізму, яка знайшла найбільше поширення в російському суспільствознавстві. У підґрунтя цієї концепції покладено уявлення про те, що «трансформаційні процеси ... відбуваються полілінійно», і це зумовлено «глибинними цивілізаційними, а не ситуативними політичними відмінностями країн, які здійснюють трансформації» [13, с. 17]. Тлумачучи поняття цивілізації в дусі А. Тойнбі, який зазначав: «Якщо проаналізувати цивілізації, які дожили до наших днів ... ми побачимо, що кожна з них має у своєму тлі якусь універсальну церкву» [14, с. 518], її прибічники вважають, що до ліберальної демократії здатні прийти країни, які належать до західнохристиянської цивілізації. Натомість для країн інших цивілізаційних ареалів, яким історично притаманні колективістські засади суспільного життя та сакралізація влади, ліберальна демократія є явищем, що не відповідає внутрішній природі та традиційній культурі суспільства і тому не має шансів усталитися. У цьому сенсі є показовим висловлювання колишнього голови Державної Думи Російської Федерації Б. Гризлова: «... досягнення стандартів західної ліберальної демократії — у принципі можливе, але зовсім не

для всіх» [15, с. 7]. Проте далеко не всі політологи погоджуються з таким твердженням. На противагу цим поглядам В. Гельман наголошує, що «...спадщина минулого накладає обмеження на траєкторії змін режимів, але не завжди визначає їх наслідки» [16, с. 104].

Чиї погляди підтверджує практика розвитку світового політичного процесу? Аби відповісти на це запитання, скористуємося даними міжнародної правозахисної організації «Freedom House» — інституції, яка використовує найкращі емпіричні індикатори ліберальної демократії, що існують на сьогодні [17, с. 14].

Емпірична перевірка гіпотез. З 1972 р. Freedom House здійснює моніторингову програму «Freedom in the World», якою сьогодні охоплено 195 незалежних країн, а також 14 залежних та спірних територій. У межах цієї програми усі країни за рівнем додержання політичних прав та реалізації громадянських свобод поділяються на три групи: «невільні», «частково вільні» та «вільні». Кожного року Freedom House також публікує список електоральних демократій — країн, де урядову владу утворено на основі загальних, вільних та конкурентних виборів. Країни, що мають статус вільних і одночасно включені до списку електоральних демократій, визначаються як ліберальні демократії.

За даними Freedom House, за останні сорок років кількість ліберальних демократій у світі істотно збільшилася. Якщо у 1974 р. (на початок третьої хвили переходів до демократії) 41 країна (27 % від загального числа країн) мала статус вільної демократичної, то на початок 2013 р. кількість вільних демократичних країн збільшилася до 90 (46 %) [18].

Серед вільних демократичних країн у контексті нашої проблематики можна вирізнити п'ять цивілізаційних ареалів: *західнохристиянський* (країни, де переважна більшість населення є вірними католицької та протестантських церков), *східнохристиянський* (більшість населення цих країн є вірними східнохристиянських церков), *мусульманський* (більшість населення сповідує іслам), *юдаїстський* (більшість населення сповідує юдаїзм), *далекосхідний* (більшість населення сповідує далекосхідні релігії: буддизм, індуїзм, синтоїзм тощо). У самостійну категорію слід виокремити країни, населення яких розпорошено між різними релігіями та церковними конфесіями.

У свою чергу країни західнохристиянського ареалу поділяються на три групи. До першої групи належать католицькі та протестантські країни Європи, а також США та британські домініони, де вільні демократичні суспільства набули сталу якість на ґрунті власної культури. Другу групу становлять країни Південної Америки, в яких, незважаючи на те що католицька церква істотно вплинула на формування національних культур, ліберально-демократичні засади суспільно-політичного устрою утверджуються дуже важко

(С. Хантінгтон відносить ці країни до окремої «латиноамериканської цивілізації» [19, с. 22–23]). Третю групу утворюють постколоніальні країни, де західне християнство є лише нашаруванням на традиційну тубільну культуру.

У період 1974–2012 років відбулися такі зміни в цивілізаційній належності вільних демократичних країн (табл. 2).

Таблиця 2

Цивілізаційна належність вільних демократичних країн

Ареал	1974		2012	
	Кількість	%	Кількість	%
<i>Західнохристиянський ареал</i>	31	76	69	77
Країни Європи, США, британські домініони	21	51	34	38
Країни Південної Америки	4	10	9	10
Постколоніальні країни з домінуванням католицького та протестантського населення	6	15	26	29
<i>Інші цивілізаційні ареали</i>	10	24	21	23
Східнохристиянський	1	2	6	7
Мусульманський	2	5	4	4
Юдаїстський	1	2	1	1
Далекосхідний	4	10	6	7
<i>Країни з мультиконфесійним населенням</i>	2	5	4	4

Джерело: [20].

За цей період кількість вільних демократичних країн збільшилася в усіх цивілізаційних ареалах, крім юдаїстського (але у світі лише одна країна — Ізраїль має переважно юдаїстське населення). Що стосується відсоткового співвідношення між країнами західнохристиянського та інших цивілізаційних ареалів, то воно залишилося майже таким самим. Але усередині західнохристиянського ареалу змінилося співвідношення між базовими та постколоніальними країнами на користь останніх. Після набуття вільної демократичної якості католицькими країнами Південно-Західної Європи (Португалія, Іспанія та Андорра), посткомуністичних ЦСЄ та ПСЄ (Словенія та Хорватія) базовий потенціал цього ареалу було вичерпано. Основний

приріст ліберальних демократій відбувся за рахунок постколоніальних країн (збільшення на 14 %), де переважають невеликі острівні країни Карибського та Тихоокеанського басейнів (сьогодні вони становлять 20 % від загальної кількості вільних демократичних країн).

Усередині інших цивілізаційних ареалів значні зрушення в процесі демократизації відбулися лише в східнохристиянському (у шість разів) за рахунок країн ПСЄ (Болгарія, Румунія, Сербія та Чорногорія), а також Республіки Кіпр. Що стосується інших ареалів, то там також збільшилася кількість вільних демократичних країн, але за деяким зменшенням їх питомої ваги в вільному демократичному світі.

Осмилення тенденцій світового політичного процесу. Те, що серед вільних демократичних країн все більше стає країн, які не належать до базової основи західнохристиянського цивілізаційного ареалу, свідчить про те, що шлях до свободи і демократії не зачинений перед будь-якою країною, незалежно від того, які вона має культурно-релігійні традиції. Інша річ, наскільки ліберальна демократія може усталитися в країнах, що не належать до західнохристиянського ареалу. Проте існує чимало прикладів незахіднохристиянських країн, де ліберальна демократія змогла усталитися.

В Ізраїлі, який як сучасна держава був створений за рішенням ООН у 1948 р., політична влада багато зусиль доклала для реанімації культурних традицій євреїв, однак його політична система відразу ж набула демократичного характеру. Араби, які мешкали на території, що була визначена для цієї країни ООН, одержали політичні права та відповідно можливість брати участь у виборах і балотуватися до парламенту. Політична партія «Об'єднаний арабський список» з 1996 р. постійно одержує місця в Кнесеті [21]. Звичайно, можна услід за Д. Растовим сказати, що Ізраїль є нетиповою країною, оскільки демократія тут «виникла завдяки ... імміграції» [6, р. 348]. Ще однією «нетиповою», за Растовим, країною є далекосхідна Японія, яка є вільною та демократичною країною з 1955 р. Можна погодитися з тим, що демократія туди була принесена післявоєнною американською військовою окупацією [6, р. 348], але як пояснити той факт, що після її закінчення Японія протягом більш ніж півстоліття зберігає статус вільної і демократичної країни? З 1988 р. статус вільної демократичної країни має Південна Корея, на яку теж вплинула післявоєнна американська окупація. З 1996 р. такий статус має Тайвань, який навряд чи зміг би зберегти свою незалежність без підтримки з боку США.

Серед «типових» країн, де демократія виникла не внаслідок імміграції чи окупації, передусім слід вирізнити мультиетнічну Індію, яка після одержання незалежності в 1947 р. міцно стала на шлях демократії. За винятком 1975–1976 та 1991–1997 років, коли через активізацію сепаратистських сил

уряд був змушений вдатися до обмеження політичних прав, Індія входить до числа вільних демократичних країн. Ліберальна демократія усталилася також у Греції, яка має значно давніші та міцніші православні традиції, ніж Росія. Після краху режиму «чорних полковників» Греція з 1975 р. зберігає статус вільної демократичної країни. Цікаво, що в посткомуністичному світі буддистська Монголія набула статусу вільної демократичної країни одночасно з католицькими країнами ЦСЄ — в 1991 р., майже відразу ж після краху комуністичного режиму [20].

Найбільших труднощів у процесі демократизації зазнають мусульманські країни, що пояснюється не стільки релігією, скільки багатовіковою традицією джихаду. Серед них значних успіхів у просуванні до свободи і демократії досягла Туреччина, яка у 1975–1979 роках мала статус вільної демократичної країни. Унаслідок кемалістської революції у Туреччині були радикально реформовані не тільки державний устрій, правова система та економічні відносини, а й культура, яку нова влада намагалася позбавити релігійного впливу. Внаслідок реформ напівфеодальна країна зробила великі кроки до західної цивілізації. Найбільш важким завданням у процесі реформування був перехід до демократії, оскільки впровадження багатопартійності породжувало ісламістські партії. Електоральна демократія, запроваджена у 1950 р., неодноразово скасовувалася через військові перевоти (1960, 1971, 1980 та 1997 рр.), які відсторонювали ісламістів від влади. Але кожного разу після стабілізації ситуації військові повертали владу цивільним, і електоральна демократія відновлялася. «Хоч якою перерваною була демократія в Туреччині, — зауважує Ж.-Ф. Ревель, — проте слід визнати, що це єдина країна зі стовідсотковим мусульманським населенням, яка створила інституції, близькі до тих, що існують у демократичних європейських націй» [22, с. 367]. Надію на можливість ліберально-демократичного майбутнього мусульманських країн сьогодні вселяє також Індонезія — країна з найбільшим мусульманським населенням, яка в 2006 р. одержала статус вільної демократичної країни.

Висновки. Особливості національних культур не становлять фатальної перепони для досягнення країнами, що належать до різних цивілізаційних ареалів, якості ліберальної демократії. Цивілізаційний (релігійно-культурний) чинник здатний прискорювати або гальмувати транзитивні процеси, сприяти розвороту їх траєкторій або навіть переривати їх, але не може назавжди законсервувати суспільно-політичні відносини. Культура, яка являє собою найконсервативніший компонент суспільних відносин, у сучасному світі не може залишатися незмінною. Вступ людства на постіндустріальний шлях розвитку спричиняє руйнування будь-яких перепон на шляху поширення інформації, зростання освіченості населення, подолання патріархаль-

них забобонів, що сприяє відкриттю національних культур для зовнішнього впливу, та послаблення впливу релігії та церкви на політичні процеси. Перехід все більшої кількості країн до ліберальної демократії об'єктивно зумовлений потребами раціональної організації суспільного життя. Не існує якоїсь жорсткої моделі ліберальної демократії. Поняття «ліберальна демократія» характеризує не ідеологію (ліберальну доктрину) і не економіку («вільний» ринок), а те, що на зрілій стадії розвитку демократія перетворюється на «політичний режим з добре розвиненими і міцно захищеними особистими та груповими свободами» [16, с. 12]. Кожна країна розбудовує таку модель, яка відповідає національній специфіці. Те, що має назву «стандарти демократії», являє собою лише сукупність певних принципів. Поширення ліберальних демократій спричинено тим, що цей суспільно-політичний устрій ґрунтується на загальнолюдських морально-етичних цінностях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Almond G. Comparative Political Systems / G. Almond // *Journal of Politics*. – 1956. – Vol. 13, No. 3. – P. 391–409.
2. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton (N.J) : Princeton University Press, 1963. – XI, 562 p.
3. Almond G. A. Comparative Politics: System, Process, and Policy. – 2d ed. / G. A. Almond, G. B. Powell Jr. – Boston : Little, Brown, 1978. – XI, 435 p.
4. Lipset S. M. Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives / S. M. Lipset, St. Rokkan. – N. Y. : Free Press, 1967. – XVI, 554 p.
5. Moore B. Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Marking of the Modern World / B. Moore Jr. – Harmondsworth : Penguin, 1974. – 559 p.
6. Rustow D. A. Transition to Democracy – Toward a Dynamic Model / D. A. Rustow // *Comparative Politics*. – 1970. – Vol. 2, No. 3. – P. 337–363.
7. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L. : Johns Hopkins University Press, 1986. – XII, 81 p.
8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
9. Карл Т. Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций : пер. с англ. / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // *Полис*. – 2004. – № 4. – С. 6–27.
10. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // *World Politics*. – 2002. – Vol. 54, No. 2. – P. 212–244.

11. Freedom in the World 2013: Democratic Breakthroughs in the Balance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Charts%20and%20Graphs%20for%20Web_0.pdf.
12. Democracy Score 2013: Rankings by Regime Type [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2013_Tables_FINAL.pdf.
13. Шкаратан О. И. К сравнительному анализу влияния цивилизационных различий на социальные процессы в посткоммунистическом мире / О. И. Шкаратан // Социс. – 2007. – № 10. – С. 15–25.
14. Тойнби А. Дж. Постижение истории : пер с англ. / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
15. Грызлов Б. В. «Цветные революции»: имел ли место «демократический прорыв»? / Б. В. Грызлов // Филос. науки. – 2006. – № 8. – С. 5–15.
16. Гельман В. Я. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Я. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 81–108.
17. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? : пер с англ. / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.
18. Country ratings and status, FIW 1973-2013 (EXCEL) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-worldMethodology/Freedom in the World 2013](http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-worldMethodology/Freedom%20in%20the%20World%202013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world-2013/methodology#.UtJd39JdWfU>.
19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АТС», 2003. – 603 с.
20. Freedom in the World 1973–2013: Country Ratings [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Country%20Status%20%26%20Ratings%20Overview%2C%201973-2013.pdf21>; Knesset [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Knesset>.
21. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії : пер. з фр. / Ж.-Ф. Ревель. – К. : Критика, 2004. – 591 с.

КУЛЬТУРА ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕХОДОВ К ДЕМОКРАТИИ

Романюк А. И.

Рассмотрена проблема влияния национальных культур на развитие и конечный результат транзитивных процессов. Обращено внимание на генетическую связь концепции политической культуры с процессом демократизации современного мира. Указано, что особенности культур незападных обществ не являются фатальной преградой для их развития в направлении либеральной демократии.

Ключевые слова: *политическая система, культура, политическая культура, политические переходы, либеральная демократия, цивилизационный детерминизм.*

A CULTURE OF SOCIETY IN THE CONTEX OF TRANSITIONS TO DEMOCRACY

Romanyuk O. I.

The problem of the influence of national cultures on the course and the end result is transitive processes considered. Attention is drawn to the concept of genetic relationship of political culture to the process of democratization of the modern world. The author defends the view that distinct the cultures of non-Western societies is not a fatal obstacle to their development in the direction of liberal democracy.

Key words: political system, culture, political culture, political transitions, liberal democracy, civilization determinism.

УДК 342.7«17-20»:303.446.4

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ВІД 1789 р. ДО ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Досліджено особливості процесу розширення і поглиблення ідей Декларації прав людини і громадянина 1789 р. у межах французького конституційного законодавства протягом двох століть, а також поширення дієвості її ідей за межами країни. Констатовано, що ідеї Декларації 1789 та 1793 рр. знайшли підтвердження, розширення та поглиблення змісту в конституціях Франції 1946 та 1958 рр. Вони виявилися предтечею правової і політичної культур сьогодні у світовому масштабі.

Ключові слова: Декларація прав людини і громадянина, Загальна декларація прав людини, конституції.

Актуальність проблеми. У 2014 р. Франція і світова спільнота відзначатимуть 225-річний ювілей ухвали Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Логіка такого ознаменування події полягає у тому, що основним змістом нового та новітнього часу є тенденція до запровадження конституцій у різних країнах, прискорювачем і визначальним стрижнем яких є проголошення та гарантування прав і свобод їх мешканців. Висхідним моментом започаткування такої тенденції виявилась англійська Велика хартія вольностей 1215 р., яка мала становий характер. Якісно новий етап в еволюції

цього процесу розпочався у 1789 р. з ухваленням французькими Національними зборами Декларації прав людини і громадянина. Перехід десятків народів до демократичного самоврядування загострюють актуальність виявлення рушійних сил розвитку демократії, встановлення, розширення та поглиблення прав і свобод людини, усунення перешкод на шляху їх реалізації. У зв'язку з цим особливою важливістю набуває дослідження еволюції змісту Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та поширення її дієвості у глобальному масштабі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про впливи та значення Декларації прав людини і громадянина 1789 р. у розвитку конституціоналізму і теорії права писали французькі історики А. Олар та В. Маркаджі, німецький правознавець В. Реес, російські дорадянські історики В. П. Волгін, Н. Радціг, Є. В. Тарле. Радянські вчені ігнорували буржуазні права. Серед сучасних російських дослідників проблеми слід назвати С. Алексеєва, Л. Глухарьова, Л. Ентіна, М. Ентіна, М. Моргунова, М. Орзиха, Ю. Тихомірова, В. Туманова та ін. До числа вітчизняних авторів праць, в яких різною мірою зачіпались аспекти розвитку ідей французької Декларації 1789 р., входять С. Добрячський, В. Колісник, Д. Луспенник, С. Максимов, О. Марцеляк, В. Медведчук, Ю. Оборотов, П. Рабінович, Н. Раданович, Є. Супрунюк, В. Тацій, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко, Л. Ярмол та ін. В той же час не виходили друком спеціальні праці з дослідження, розширення і поглиблення змісту Декларації у межах французького конституційного законодавства та поширення його у глобальному масштабі. Спроба заповнення такої прогалини і становить *мету* цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Упродовж другого тисячоліття нашої ери два акти відіграли визначальну роль у виникненні і подальшому розвитку ідей конституціоналізму і втіленні в практику ідей свободи, рівності та гідності особи. Першим із них виявилась англійська Велика хартія вольностей 1215 р., а другим — французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Велику хартію вольностей 1215 р. виробили графи, барони та лицарі, тобто великі землевласники та дворянство, а підписав король Іоанн Безземельний (1199–1216). Саме тому акт передбачав права аристократії, дворянства, церкви і духовенства, міщан та вільного селянства. Відповідно ж до перепису 1086 р. («Книги страшного суду») більша частина селянства була вже закріпачена [7, с. 332]. Велика хартія вольностей вийшла на історичну арену на початку процесу феодалізації Англії за згодою короля з феодалами, що й зумовило її зміст. У 1265 р. в Англії був скликаний станово-представницький орган — парламент у складі графів, баронів, лицарів, верхівки духовенства та заможних міщан. Парламент незабаром було розпущено, але під тиском феодалів у 1295 р. був скликаний «зразковий парламент», що означало початок форму-

вання станово-представницької монархії [7, с. 335]. Незважаючи на станову обмеженість проголошених Великою хартією вольностей прав і повноважень парламенту, вони упродовж половини тисячоліття справляли вплив на розвиток правової теорії в країнах Західної Європи.

Під цим впливом французькі просвітники ідейно підготували і запрограмували Велику французьку революцію кінця XVIII ст., на початку якої Національними зборами без будь-якої участі монарха й було ухвалено Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. Цей акт виник на стадії занепаду феодальних відносин, про що свідчать масові селянські виступи у Франції, Німеччині, буржуазні революції XVI ст. в Голландії, XVII ст. в Англії, три антикріпосницькі селянські війни у Російській імперії.

Докорінним чином зміст і обсяги дії Декларації 1789 р. відрізнялися від таких у Великій хартії вольностей 1215 р. Вона складалася з короткої передмови та 17-ти статей. У передмові зазначалося: «Представники французького народу, які складають Національну Асамблею, вважаючи, що нецтво, забуття прав людини або нехтування ними є єдиними причинами суспільних бідувань та вад уряду, вирішили викласти в урочистій Декларації природні, невід'ємні й священні права людини, аби така Декларація, незмінно перебуваючи перед очима всіх членів громадянського союзу, постійно нагадувала їм їхні права й обов'язки; аби дії законодавчої та виконавчої влади при можливому співставленні у будь-який момент з цілями кожної політичної установи зустрічали більшу повагу; аби зусилля громадян, що ґрунтуються віднині на простих і незаперечних засадах, спрямовувалися на забезпечення конституції та загального щастя. Через це Національна Асамблея проголошує й затверджує перед собою Верховного ества і під його заступництвом наступні права Людини і Громадянина» [6, с. 69].

Стаття перша Декларації виголошувала: «Люди народжуються й залишаються вільними та рівними у правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися виключно на загальній корисності». «Мета кожного політичного союзу, — говорилося у статті другій, — забезпечення природних і невід'ємних прав Людини. Цими правами є свобода, власність, безпека та опір гнобленню». Стаття третя проголошувала: «Джерело будь-якого суверенітету міститься, головним чином, у Нації». Стаття шоста заявляла: «Закон є вираження загальної волі», що «усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його створенні». Усі громадяни — рівні перед законом, що відкриває у рівній мірі доступ до усіх публічних посад, місць і служб «відповідно до їхніх здібностей та без будь-яких інших відмінностей, за винятком обумовлених їхніми чеснотами й здібностями». Статті сьома — одинадцята затверджували свободу особи, свободу совісті, слова та друку. Статті тринадцята — чотирнадцята встановлювали рівно-

мірний розподіл податків між усіма громадянами на підставі вільної угоди, порядок їх зняття та контроль за їх витрачанням. Стаття п'ятнадцята надавала громадянам право вимагати «звіту від кожної посадової особи щодо дорученої їй ділянки управління». Остання стаття проголошувала власність священною і недоторканною та що ніхто не може бути позбавлений її інакше, як відповідно до закону та справедливого відшкодування [6, с. 69–70]. Декларація увійшла до Конституції 1791 р. як її складова частина і мала велике прогресивне та революціонізує значення. Безпосереднім результатом її впливу виявилось внесення у 1791 р. десяти поправок до Конституції США 1787 р. про права і свободи громадян [7, с. 805–807].

Більш демократичною за своїм духом виявилася Декларація прав людини і громадянина 1793 р., яка увійшла до Конституції того самого року [1, с. 260–262]. Вона була удвічі більшою за обсягом, складалася із 35 статей. До переліку проголошених Декларацією 1789 р. прав були додані право на подання петицій (ст. 32), право зібрань і свобода релігійних культів, обрання громадянами заняття працею (статті 7, 17), право на повстання проти уряду, що порушує права народу, право особи чинити опір силою проти спрямованого проти неї свавільного і тиранічного акту та право на опір гнобленню (статті 35, 11, 33, 34), право участі у встановленні податків (ст. 20), право народу на перегляд конституції (ст. 28). Декларувалася заборона існування прислуги, а також продаватися і бути проданим (ст. 18). Проголошувався тиранічний закон про покарання за вчинені до його ухвалення дії, закріплювалася необхідність відповідності міри покарання характеру злочину (статті 14, 15). Декларація вимагала суворого покарання порушників закону про затримання громадян, тих, хто виготовляє, підписує, виконує свавільні акти або розпоряджається їх виконанням, негайної смертної кари тим, хто привласнює суверенітет, який належить усьому народу, обов'язковості покарання представників народу за правопорушення (статті 13, 12, 27, 31). Проголошувався обов'язок держави і суспільства забезпечувати роботою незаможних, засобами існування непрацездатних, охороняти громадську та індивідуальну свободу проти гноблення з боку правителів, піклуватися про освіту всіх громадян (статті 9, 21, 22) [1, с. 260–262].

Проголошені деклараціями 1789 та 1793 рр. права були радикально звужені конституціями Франції 1795 та 1799 рр. Однак в інших країнах відчувався їх вплив, зокрема, на перелік прав громадян у конституціях Швеції 1809 р. [4, с. 1051–1053], Норвегії 1814 р. [4, с. 723–732], Бельгії 1831 р. [4, с. 95–98], Люксембургу 1868 р. [4, с. 618–621] та ін. Конституція ж Швеції вперше у світовій практиці запровадила посаду двох омбудсменів: одного у громадянських, а другого у військових справах, які зобов'язувалися слідкувати за додержанням владними структурами прав і свобод громадян

[4, с. 1051–1053, 1093; 8, с. 58]. «Народжена Великою французькою революцією Декларація прав людини і громадянина 1789 р., — зазначав М. Л. Ентін, — задала вектор конституційного розвитку на наступні два століття... На багато років Декларація прав людини і громадянина виявилася своєрідним взірцем законодавчого оформлення прав людини» [2, с. 280–281]. У першій половині ХХ ст. продовжувався процес затвердження прав людини в конституціях різних країн.

Після закінчення Другої світової війни розпочався процес відновлення і розширення передбачених деклараціями 1789–1793 рр. прав і свобод людини і громадянина. У першу чергу це відбулося у Франції. Її Конституція 1946 р. цілком підтвердила проголошені Декларацією 1789 р. права людини і громадянина. «На другий день після перемоги, одержаної вільними народами над режимами, які намагались поневолити ... людську особистість, — говорить у Преамбулі Конституції 1946 р., — французький народ проголошує, що будь-яка людська істота, незалежно від раси, релігії й віросповідання, має невід'ємні і священні права. Він знову урочисто підтверджує права та свободи людини й громадянина, освячені Декларацією прав 1789 р., й основні принципи, визнані законами Республіки. Він проголошує, окрім того, як особливо необхідні у наш час наступні політичні, економічні й соціальні принципи...» [6, с. 71].

Ці викладені у десяти пунктах принципи додатково закріплювали права французьких громадян на організацію професійних спілок та страйкування (пункти 4, 5), проголошували рівноправність жінок та чоловіків (п. 1). Заборонялася дискримінація за мотивами національної приналежності, віросповідання та політичних переконань (п. 3). Передбачалося обмеження прав приватних монополій (п. 7), гарантувалося право на матеріальне забезпечення, відпочинок, працю, безоплатну світську освіту усіх рівнів, створення необхідних умов розвитку особи і сім'ї (пункти 8–10), забезпечення нездатної працювати людини через похилий вік, фізичний чи розумовий стан необхідними для існування засобами (п. 9), право на участь у колективному визначенні умов праці (п. 6), право притулку на території Республіки особам, які переслідуються за діяльність на користь свободи (п. 2) [6, с. 71].

У Преамбулі формулювалися також п'ять правових принципів зовнішньої політики. Вони полягали у гарантуванні додержання Французькою Республікою норм міжнародного публічного права і незастосування своєї сили проти свободи будь-якого народу. На умовах взаємності Франція погоджувалася на необхідні для організації захисту миру обмеження суверенітету. Декларувався намір Франції утворити із заморськими народами Співдружність, що ґрунтується на рівності прав та обов'язків, без расових і релігійних відмінностей. Співдружність мала складатися з націй і народів, які об'єд-

нують або координують свої зусилля задля розвитку цивілізації кожного, піднесення рівня свого добробуту і забезпечення своєї безпеки. Франція намірялася привести народи, управління якими вона взяла на себе, до вільного самоврядування і демократичного управління своїми власними справами, відкидаючи будь-яку систему колонізації, що ґрунтується на свавіллі, і здійснення проголошених прав і свобод [6, с. 71].

Еволюція змісту Декларації прав людини і громадянина у межах французького національного законодавства завершилась уведенням до Конституції 1958 р. Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Преамбули Конституції 1946 р. та Хартії навколишнього середовища 2004 р. Остання складалася зі вступу та десяти статей [6, с. 72]. «Французький народ, — говорилося у вступній частині, — вважаючи, що ресурси та природна рівновага зумовили появу людини; що майбутнє і навіть теперішнє існування самого людства нерозривно пов'язане з його навколишнім природним середовищем; що навколишнє середовище є спільною спадщиною всього людства; що людина здійснює зростаючий вплив на умови життя і свою власну еволюцію; що біологічна різноманітність, розвиток особи та прогрес людських спільнот зазнають впливу певних видів споживання або виробництва та надмірної експлуатації природних ресурсів; що збереження навколишнього середовища має бути підпорядковане тим самим умовам, що й інші фундаментальні інтереси Нації; що для забезпечення довготривалого розвитку вибір цілей, призначених для відповіді на виклики сьогодення, не повинен піддавати небезпеці можливість наступних поколінь та інших народів задовольняти свої власні потреби, проголошує:...». У 1 та 7 статтях проголошувалося право кожного жити у збалансованому і сприятливому для здоров'я навколишньому середовищі, мати інформацію про навколишнє середовище і брати участь у громадському обговоренні рішень про пов'язані з ним питання. Інші статті виголошували зобов'язання, які полягали у необхідності покращання навколишнього середовища. Франція зобов'язувалася керуватися цією Хартією у своїй діяльності на європейському та міжнародному рівнях [6, с. 72].

Після Другої світової війни французький досвід інтенсивно засвоювався у глобальному масштабі. Конституції різних країн розширювали і поглиблювали зміст та перелік прав людини. Конкретно гарантувалась і недоторканність гідності людини як конституційно-правова категорія і першооснова державної влади, зокрема конституціями ФРН (ст. 1), Італії (ст. 3), Російської Федерації (ст. 21) [6, с. 83, 135, 223]. Своєрідно визнавалися права людини й деякими конституціями африканських країн. У конституціях Берегу Слонової Кістки, Верхньої Вольти, Дагомеї, Конго (Браззавіль), Нігеру, Чаду, Малі, Мальгаської Республіки, Камеруну, Мавританії відсутні окремі розділи про права людини. Однак в їхніх преамбулах підкреслюють-

ся прихильність до принципів Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Загальної декларації прав людини 10 грудня 1948 р. та Статуту ООН [5, т. 1, с. 51, 163, 222, 504, 417, 443, 195, 396; т. 3, с. 644].

Досвід Франції закріплювався у міжнародних документах. У 1948 р. ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини. Протягом 60–90-х років ХХ ст. було ухвалено міжнародні пакти про громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права, Конвенцію про захист прав людини і основних свобод, її 11 протоколів, створено Європейський суд із прав людини, запроваджено посади омбудсмена [3, т. 1, с. 665–709]. Сьогодні майже у 100 країнах світу існують 150 різних органів і структур із функціями омбудсмена [7, с. 58]. Це спричинило створення у 1988 р. Європейського інституту омбудсмена, запровадження у 1993 р. посади омбудсмена в ЄС, а в 1999 р. — Уповноваженого з прав людини в Раді Європи.

Отже, ідеї Декларації прав людини і громадянина 1789 р. справили очевидний і визначальний вплив на розвиток теорії та практики щодо прав людини. «Найвидатнішим внеском ХХ ст. у формування сучасних уявлень про право людини, — наголошував М. Л. Ентін, — виявилось їх міжнародно-правове закріплення як одного із основоположних і універсальних принципів міжнародного спілкування... Національне законодавство та механізми захисту прав людини у наш час є невід’ємними від міжнародних процесів. Вони з необхідністю доповнюються чи навіть замінюються наднаціональними нормами та механізмами» [2, с. 281–282].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Велика хартія вольностей 1215 р. встановила перші і станові елементи рівності людей перед законом. Підвалини ж особливостей сучасних конституційних уявлень про права людини заклали декларації прав людини і громадянина 1789–1793 рр. На викладених у них правових принципах спочатку функціонували конституційні монархії, а потім і демократичні республіки. Вони спричинили появу інституту омбудсмена. Конституції Франції 1946 та 1958 рр. цілковито підтвердили проголошені у 1789 р. права людини і громадянина, розширили і поглибили їх зміст та обсяги, підкресливши спадкоємність національної правової традиції. Еволюція декларацій 1789–1793 рр., вийшовши за межі Франції і зумовивши зміст правового аспекту глобалізації, завершилась оновленням старих і ухваленням нових, сучасних конституцій з широким переліком прав і свобод людини, створенням національних, регіональних і міжнародних органів захисту прав людини та гарантуванням її гідності. Отже, Декларації виявилися предтечею основних елементів правової і політичної культур сьогодення у світовому масштабі. Важливо також підкреслити бажаність більш докладного висвітлення особливостей відображення ідей декларацій 1789–1793 рр. у конституціях Франції та інших країн кінця XVIII — ХХ та початку ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1999. – Т. 1. – 751 с.
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / рук. авт. колл. и отв. ред. д. ю. н., проф. Л. М. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М. : НОРМА, 2005. – 960 с.
3. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. – М. : НОРМА, 2000. – Т. 1. – 856 с.
4. Конституции буржуазных государств Европы. – М. : Изд-во иностр. лит., 1957. – 1142 с.
5. Конституции государств Африки : в 3 т. – М. : Прогресс, 1963–1966. – Т. 1. – 751 с.; Т. 2. – 583 с.; Т. 3. – 711 с.
6. Конституції зарубіжних країн. – Х. : ФІНН, 2009. – 664 с.
7. Маймескулов Л. Н. История государства и права зарубежных стран / Л. Н. Маймескулов, В. В. Россихин, Д. А. Тихоненков. – Харьков : ФИНН, 2010. – 928 с.
8. Марцеляк О. Институт омбудсмана: світові моделі і досвід / О. Марцеляк, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 2 (13). – С. 57–66.

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕЙ ДЕКЛАРАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА С 1789 г. ДО НАЧАЛА XXI ст.

Зинченко Е. В.

Исследован процесс расширения и углубления содержания Декларации прав человека и гражданина 1789 г. в пределах французского конституционного законодательства на протяжении двух столетий, а также распространения действительности ее идей за пределами страны. Констатировано, что идеи Деклараций 1789 и 1793 гг. нашли подтверждение, расширение и углубление содержания в конституциях Франции 1946 и 1958 гг. Они оказались предтечей современных правовой и политической культур в мировом масштабе.

Ключевые слова: Декларация прав человека и гражданина, Всеобщая декларация прав человека, конституции.

EVOLUTION OF IDEAS OF THE DECLARATION OF HUMAN RIGHTS AND THE CITIZEN SINCE 1789 PRIOR TO THE BEGINNING OF XXI OF CENTURY

Zinchenko E. V.

Process of expansion and deepening of the contents of the Declaration of the person and the citizen of 1789 within the French constitutional legislation throughout two centuries, and also distribution of effectiveness of her ideas outside the country is

investigated. The author comes to a conclusion that ideas of Declarations 1789 and 1793 of found confirmation, expansion and deepening of the contents in Constitutions of France 1946 and 1958. They appeared the forerunner of modern legal and political culture on a global scale.

Key words: Declaration of human rights and citizen, Universal declaration of human rights, constitutions.

УДК 32.019.51

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ПОЛІТИЧНІ МЕДІАТЕХНОЛОГІЇ

Розглянуто феномен політичних медіатехнологій. Простежено історію формування теорії громадської думки. Розкрито основні методи політичного впливу засобів масової інформації на електорат. Проаналізовано природу і сенс політичної міфотворчості. Зроблено висновок про те, що надалі роль і значення медіатехнологій у політичному процесі зростатимуть у контексті становлення постінформаційного суспільства.

Ключові слова: медіатехнології, політичний процес, громадська думка, засоби масової інформації, електорат.

Актуальність розгляду феномену медіатехнологій детермінується тією обставиною, що основна політична боротьба під час передвиборчих перегонів останнім часом фактично переноситься у віртуальний простір, через що значно актуалізується роль засобів масової інформації як одного з інструментів впливу на громадську свідомість і формування громадської думки. Засоби масової інформації створюють особливу медіареальність, яка може бути як об'єктивною, так і псевдореальною, формують ключові соціально-психологічні парадигми і, таким чином, конструюють суспільну свідомість та моделюють політичну кон'юнктуру в інтересах певних політичних сил. Перехідне українське суспільство не залишається осторонь цих трендів та змушене пристосовуватися до нових реалій, що зумовлює виникнення певної національної специфіки в розвитку медіатехнологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні проблеми політизації масових інформаційних процесів і медіатизації політики знайшли своє відображення у працях західних учених, присвячених як загальним питанням

політики, так і проблемам впливу мас-медіа на громадську свідомість у період організації й проведення виборчих кампаній. Серед них: Дж. Брайнт, К. Крос, Р. Міллс, Е. Ноель-Нойман, Т. Уайт, Р. Харріс, П. Шампань, Г. Шиллер.

Плідний внесок у розуміння й осмислення різних аспектів теоретичних і практичних питань діяльності ЗМІ в сучасних умовах презентовано працями українських авторів: М. Бабак, В. Бадрак, О. Ваганова, І. Гаврада, С. Демченко, О. Заславська, А. Костирев, М. Каращук, Ю. Мовчан, І. Ненов, С. Онуфрив, О. Пронченко, О. Семченко, О. Соснін, А. Шинкарук, Д. Яковлев.

Методам впливу мас-медіа на електорат приділяють увагу такі відомі автори, як Г. В. Атаманчук, С. П. Кара-Мурза, Г. Г. Почепцов, Г. Шиллер та інші.

Метою статті є розкриття поняття та основних медіатехнологій у модерному політичному процесі.

Виклад основного матеріалу. Термін «технологія» походить від двох давньогрецьких слів: «техно» — мистецтво, майстерність і «логос» — наука, знання, закон. У словниках технологію тлумачать:

1) як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь;

2) як сукупність способів обробки чи переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій тощо;

3) як науку про переробку і обробку матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, що застосовуються у різних видах діяльності;

4) як будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, будь-то люди, інформація або фізичні матеріали — для одержання бажаної продукції чи послуг [1, с. 425].

У широкому значенні під технологією розуміють сукупність прийомів, способів, методів і засоби організації та впорядкування доцільної практичної діяльності відповідно до мети, специфіки і навіть логіки процесу перетворення та трансформації того чи іншого об'єкта. Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників вважають широке застосування технологій аксіомою розвитку суспільства. До числа соціальних технологій належать також виборчі.

Феномен медіатехнологій тісно пов'язаний з поняттям «громадська думка» (*public opinion*), яке має англосаксонське походження. Концептуальна теорія громадської думки склалася у 50–60-х роках ХХ ст. Попри постійне прагнення докладного опису взаємодії громадської думки з різноманітними політичними інститутами учені не дійшли одностайності стосовно цього феномену. Так, П. Шампань вважає, що «громадська думка — це професійна ідеологія. Це думка про політику, яку мають обмежені соціальні групи

щодо політики, професія яких складається з виробництва думок і які прагнуть включитись у політичну гру, модифікуючи її саму та перетворюючи свої особисті думки еліт на думки універсальні» [2, с. 52].

Громадська думка багато в чому визначає суспільне життя і спрямовує діяльність деяких соціальних інститутів; це стосується й діяльності мас-медіа. Оскільки ЗМІ намагаються висвітлити значні, актуальні для суспільства проблеми і багато в чому розглядають їх з точки зору громадської думки, можна констатувати, що думка електорату може значною мірою визначати діяльність мас-медіа.

Так, відомий учений Р. Міллс зазначав, що вплив на поведінку індивіда з метою його деполітизації відбувається через «масові засоби спілкування» в чотирьох напрямках. По-перше, більшість уявлень населення нав'язано масовими засобами спілкування, а головне — це те, що люди дуже часто відмовляються вірити своїм очам, поки не прочитають про події в газетах або почують по радіо. Міллс наголошує, що навіть тоді, коли люди самі є свідками подій, їхні спостереження не є первинними, оскільки вони а ргіогі відповідають певним шаблонам. Лише життєвий досвід як обміркований досвід може бути основою для супротиву тій інформації, яку надають масові засоби спілкування [3, с. 419].

По-друге, якщо засоби масового спілкування ще повністю не монополізовані, то в населення є можливість порівнювати і зіставляти одержану інформацію і в такий спосіб протистояти впливу. Але Міллс зазначає, що люди дуже рідко зіставляють інформацію і часто обирають ті джерела, з ідеями яких вони раніше погоджувалися.

По-третє, масові засоби спілкування проникли й у сферу самопізнання індивіда. Вони нав'язують людині уявлення про себе, шляхи і способи здійснення бажань. Такий розрив між дійсністю і прагненнями особи призводить до втечі від дійсності у сферу ілюзій.

По-четверте, масові засоби спілкування підривають можливість обміну думками індивідів і є причиною руйнування внутрішнього життя людини. Вони відволікають увагу людини від головного і фіксують її на уявних конфліктах, які розв'язуються миттєво шляхом насильства [3, с. 419–423].

Завдання преси в процесі переконання — створити стійке ставлення до певного явища. Завдяки своїй біологічній природі людина схильна до навіювання, яким вважається вплив на особу, що спричиняє появу в людини всупереч її бажанню певних почуттів або спонукання людини до певних дій. Найпростіше нав'язати людині те, до чого вона схильна в силу своїх потреб та інтересів. Сама по собі діяльність ЗМІ, яка ставить за мету нав'язати щонебудь суспільству, є негуманною, оскільки люди не можуть контролювати спрямований на них вплив і стають беззахисними перед подібними нав'ю-

ваннями. ЗМІ за тривалий час свого існування створили велику кількість прийомів для маніпулювання свідомістю електорату, які дійсно є ефективними і дозволяють впливати на аудиторію.

Основними методами політичного впливу ЗМІ на електорат є: формування інформаційного порядку денного, дезінформація, семантичне маніпулювання, інформаційне відволікання, фрагментація політичних подій, ефект «негайності» політичних повідомлень, метод «резонансу», «образ ворога», формування політичних стереотипів, а також політичних міфів та іміджу, політична реклама.

На початку 1970-х років М. Маккомбс і Д. Шоу сформулювали метод *порядку денного*, де головний вплив ЗМІ на аудиторію полягає в побудові порядку денного.

Значну увагу М. Маккомбса привернула проблема встановлення порядку денного під час президентських виборів. Він дійшов висновку про те, що за допомогою мас-медіа встановлюються три різновиди порядку денного, які дещо різняться між собою:

– «особистий порядок денний, тобто система пріоритетів стосовно найбільш важливих справ для самого індивіда щодо соціальних та політичних проблем;

– міжособистісний порядок денний, тобто система пріоритетів стосовно тих проблем, які індивід обговорює з членами своєї мікрогрупи;

– уявний суспільний порядок денний, тобто уявлення індивіда про те, які проблеми є найбільш важливими для спільноти, до якої він належить» [4, с. 77].

При цьому міжособистісний порядок денний є головним під час формування особистого порядку денного. Безпосередньо обговорення матеріалів ЗМІ з іншими людьми формують систему пріоритетних проблем розвитку передвиборчих кампаній, обговорення політичних проблем набуває більш інтенсивного характеру, і поступово порядки денні змішуються та уподібнюються міжособистісним.

Заслуговує на увагу питання взаємодії мас-медіа в процесі внесення порядку денного в масову свідомість. Так, газети формують первинний або базовий порядок денний передвиборчої кампанії, тим часом як телевізійні інформаційні програми підхоплюють його і вносять у свідомість глядачів. Преса, якій відводиться така важлива роль, — передусім це елітарна престижна преса, орієнтована на вузьку верству освіченої публіки. Тобто друковані ЗМІ визначають головний набір тем, з яких формуватиметься порядок денний, а телебачення, діючи як прожектор, висвітлює то одну, то іншу тему.

Як класичний приклад встановлення порядку денного, що вплинув на результат президентських виборів, можна навести ситуацію, яка багаторазо-

во описувалася Р. Харрісом. Ця ситуація склалася перед виборами 1980 р. у США, коли в останній вечір перед голосуванням усі три провідні телекомпанії велику частину ефіру присвятили висвітленню подій, пов'язаних з іранською кризою, — спроба захоплення іранцями посольства США і невдала спроба звільнити заручників. У результаті цього порядок денний різко змінився, і вибори стали сприйматися виборцями як референдум з оцінки зовнішньополітичних дій президента Картера. Вони почали оцінювати Картера безпосередньо за цим параметром, що призвело до поразки на виборах. Сталося так, що «головні параметри, які були у свідомості виборців, великою мірою сформувалися під впливом останніх випусків новин» [5, с. 81].

У цілому аналіз засвідчує, що за допомогою встановлення порядку денного громадську думку можна орієнтувати в бажаному напрямку. При цьому головний вплив ЗМІ пов'язаний не з їхньою можливістю переконувати, а з їхньою спроможністю привертати громадську думку та визначати критерії, що лежать в основі оцінювання та ухвалення рішень.

Не таємниця, що сучасні мас-медіа дуже часто використовують також метод дезінформації. Зміст цього методу полягає у тому, що в певний момент в ЗМІ подається інформація, яка є цілковитою брехнею. По-перше, дезінформація подається з різноманітних джерел і залишається у свідомості людини. По-друге, дезінформація використовується в момент ухвалення певного важливого рішення, а коли відкриється правда, мета дезінформації буде вже досягнута. Таким чином, цей метод є доволі ефективним, але він відверто грубий і тому нечасто використовується в сучасних медіа.

Коли інформацію неможливо приховати, дуже часто використовують метод відволікання. Суспільство не може миритися з інформаційним вакуумом, тому аби відволікти від однієї інформації, необхідно переключити його увагу на іншу, яку необхідно показати найбільш сенсаційно. Мета нової інформації — створити відволікаючу альтернативу і знизити актуальність попередньої інформації. Як зазначає С. Г. Кара-Мурза, «сьогодні політики і преса постійно змінюють зміст слів і правила гри залежно від кон'юнктури» [6, с. 216].

Спосіб подавання інформації дозволяє тому, хто її створює, контролювати рівень її сприйняття аудиторією. За способом подавання матеріалу Г. Шиллер виокремлює два методи маніпулювання: метод дрібнення (фрагментації) та метод миттєвої передачі інформації [7, с. 42].

Сутність методу фрагментації полягає у тому, що з ускладненням телевізійних програм тривалість кожного їх елемента зменшується в часі, що створює суперечність між дійсним змістом будь-якої події та часом, який відводиться для його демонстрації. Отже, інформація, яку подають дрібними порціями, не дозволяє ефективно використовувати її.

Миттєвість, на думку Г. Шиллера, не тільки тісно пов'язана з методом фрагментації, а також є обов'язковим елементом для його здійснення. Однак таке почуття негайності створює відчуття особливої важливості інформації, що передається, відволікаючи таким чином увагу людей від дійсно значущої інформації. Повідомлення, які швидко змінюються (про авіакатастрофи, військові події, передвиборчі поїздки політичних лідерів), заважають формуванню правильних суджень через те, що більшість важливих подій набувають сенсу лише через деякий час [7, с. 42–47].

Але навіювання буває не тільки умисним, а й неумисним. Одним із прийомів навіювання, який використовується в сучасній журналістиці, є метод «резонансу». Сутність його полягає у тому, що використовується схильність аудиторії гостро реагувати на різноманітні расові, релігійні та національні ситуації. ЗМІ маніпулюють націоналістичними стереотипами і негативними настановами для провокування певних дій. Прикладами цього можуть слугувати ситуації, пов'язані із штучним протиставленням Заходу і Сходу України, мовне питання та феномен «осіб кавказької національності», до яких громадяни Росії стали ставитися підозріло [8, с. 89].

Метод «резонансу» також намагалися використовувати під час президентських виборів 2004 р., коли каталізатором загальних дій повинен був стати конфлікт навколо ВНЗ у Сумах. Однак влада завдяки швидким поступкам зуміла загасити вогонь протистояння [9, с. 12].

Наступним є метод створення «образу ворога». Механізм цього методу дуже часто використовується для формування негативної громадської реакції. В його основі — ідея дегуманізації, тобто ворогом є людина, не схожа на нас, іншої національності, інших розумових здібностей, агресивна. Висвітлюються тільки негативні риси, а позитивна інформація приховується. Таким чином, елементи навіювання можна подати в будь-який час разом з новинами, фільмами та передачами. Можна маніпулювати людською свідомістю за допомогою радіо і навіть шляхом подавання інформації в певному вигляді у друкованій пресі. Ці елементи потрапляють у підсвідомість людини і змушують її діяти певним чином; оскільки людина і мас-медіа взаємодіють щоденно, то й вплив на суспільство і на кожну людину є суттєвим. Багато методів маніпулювання вже давно стали класикою і добре вивчені. Ці методи вже настільки поєдналися із ЗМІ, що стали складовими компонентами їхньої діяльності. Вплив масової інформації на свідомість людей дуже часто досягається за допомогою стереотипів, міфів та шляхом створення іміджів.

Ще одним методом впливу на свідомість людини є формування стереотипів. Стереотипи ефективно управляють усім процесом сприйняття інформації. Процес сприйняття — це лише механічна підготовка до стереотипу.

Тому преса робить повідомлення стандартним, аби людина сприймала повідомлення вільно і безумовно, без внутрішньої боротьби і критики, тобто як стереотип. У сучасній науці стереотип тлумачиться як схематичний, стандартизований образ соціальних явищ, що має емоційне забарвлення і велику стійкість [10, с. 24].

Стереотипи формуються під впливом двох факторів: без свідомого колективного перероблення та індивідуального соціокультурного середовища, а також завдяки цілеспрямованій ідеологічній співпраці за допомогою ЗМІ. За допомогою стереотипів легко маніпулювати свідомістю людини, оскільки стереотип тісно пов'язаний із життєдіяльністю суспільства в цілому і певних груп людей безпосередньо. Наприклад, у свідомості населення нашої країни збереглась як стереотип «філософія надії», а населення США виховане так, що не вірить у безвихідність ситуацій — «оптимізм до останнього». Американці вважають, що при відповідному вмінні будь-яка проблема може бути розв'язана. ЗМІ привчають людину мислити стереотипами і знижують інтелектуальний рівень повідомлень до такого, що повідомлення перетворюються на інструмент, який робить людину нерозумною. Це відбувається завдяки головному методу закріплення необхідних стереотипів у свідомості — методу повторення.

Наступним методом ЗМІ є міфотворчість (грец. *mythos* — переказ): у техніці навіювання підтримка міфів відіграє велику роль. Міфи впроваджуються у свідомість, впливають на почуття та поведінку людей.

Як зазначає Г. Г. Почепцов, міф є особливою умовою комунікації, оскільки в ньому є слухач, але немає автора повідомлення. Міф формує певне світосприйняття, створює настанови, що володіють стійкістю забобонів. Міф установлює уявні причинні зв'язки між реальними об'єктами, породжує помилкові об'єкти (наприклад, ведучі створюють образи героїчних осіб), легенди про славне минуле, об'єднує дійсність з вигадкою, вносить вигадані відносини в реальність соціального життя [11, с. 150]. Життєздатність міфів пояснюється тим, що, спираючись на реальні факти і події, вони сприймаються як правда чи догмат. Події, справжність яких суб'єкти спілкування не мали можливості перевірити, видаються їм правдоподібними на основі певної моделі міфів, яку було представлено в дійсності. Швидкому поширенню міфів часто сприяють низька інформаційна культура, схильність до некритичного сприйняття дійсності. Велика кількість міфів породжується умовами монополізації інформації. Необізнаність громадян дозволяє владним структурам через ЗМІ приховано впливати на громадську думку.

Серед маніпулятивних технологій, які використовують ЗМІ з метою впливу на свідомість електорату, останнім часом значного поширення набула індоктринація. У понятті «індоктринація» можна виділити декілька

суттєвих рис, пов'язаних із особливостями взаємодії суб'єкта маніпуляції та акцептора маніпулятивного впливу. Індоктринація передбачає експансивну взаємодію (комунікативну експансію), під якою розуміють насильницьку (без згоди на комунікацію з боку об'єкта впливу) стратегію захоплення смислового простору комунікації для нав'язування іншому учаснику своєї комунікативної стратегії та свого бачення реальності. Індоктринація спостерігається й тоді, коли один із учасників комунікації має стратегію, а інший — ні. Через це відбувається природне нав'язування такої стратегії. Можна виділити два кроки індоктринальної комунікативної стратегії: захоплення смислового простору та утримання комунікації в цих межах.

Висновки. Невід'ємною складовою політики є масова комунікація, оскільки політика відчуває потребу в спеціальних засобах інформаційного обміну під час установлення та підтримання постійних зв'язків між її суб'єктами. Політика неможлива без необхідних форм спілкування і спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою і громадянами, а отже, без мас-медіа.

Сьогодні мас-медіа є провідним актором політичної соціалізації мас, які формують громадську думку стосовно найважливіших політичних проблем. Управління і контроль над інформаційними потоками стають головною політичною проблемою, оскільки той, хто контролює ЗМІ, має можливість втручатись у політичний процес і впливати на його перебіг.

ЗМІ застосовують багато ефективних прийомів для маніпулювання громадською свідомістю, які й дають змогу впливати на аудиторію. Основними методами впливу ЗМІ на електорат є формування інформаційного порядку денного, дезінформація, семантичне маніпулювання, інформаційне відволікання, фрагментація політичних подій, ефект «негайності» політичних повідомлень, метод резонансу, «образ ворога», формування політичних стереотипів, а також політичних міфів і іміджу, політичної реклами.

Надалі роль і значення медіатехнологій у політичному процесі зростатимуть у контексті становлення постінформаційного суспільства.

Перспективним напрямом подальших досліджень є здійснення компаративістського аналізу ефективності застосування різноманітних медіатехнологій в електоральному процесі транзитивних суспільств та суспільств консолідованої демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 624 с.

2. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра : пер. с фр. / П. Шампань ; пер. под ред. Н. Г. Осиповой. – М. : Socio-Logos, 1997. – 317 с.
3. Миллс Р. Властвующая элита : пер. с англ. / Райт Миллс ; пер. Е. И. Розенталь, Л. Г. Рошаль, В. М. Кон. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – 541 с.
4. Дьякова Е. Г. Массовая коммуникация и проблема конструирования реальности: анализ основных теоретических подходов / Е. Г. Дьякова, А. Д. Трахтенберг. – Екатеринбург : УР ОРАН, 1999. – 130 с.
5. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Р. Харрис. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 448 с.
6. Кара-Мурза С. Г. Манипулирование сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 736 с.
7. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Герберт Шиллер ; пер. с англ. ; науч. ред. Я. Н. Засурский. – М. : Мысль, 1980. – 326 с.
8. Гармаш Н. С. Основні методи політичного впливу мас-медіа на громадську думку / Н. С. Гармаш // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ХНУ ім. В. Н. Каразіна ; ред. кол.: М. І. Сазонов (відп. ред.) та ін. – Х., 2007. – № 785. – С. 85–91. – (Сер.: Питання політології, вип. 10).
9. Бондар Ю. Поле битвы – інформаційний простір / Ю. Бондар // Персонал. – 2006. – № 2. – С. 12–17.
10. Марченко Г. И. Имидж в политике / Г. И. Марченко, И. А. Носков. – М. : Гуманит. издат. центр «Владос», 1997. – 208 с.
11. Почепцов Г. Г. Имиджология / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-Бук ; К. : Ваклер, 2004. – 574 с.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ МЕДИАТЕХНОЛОГИИ

Полищук И. А.

Рассмотрен феномен политических медиатехнологий. Прослежена история формирования теории общественного мнения. Раскрыты основные методы политического влияния средств массовой информации на электорат. Проанализированы природа и смысл политического мифотворчества. Сделан вывод о том, что в дальнейшем роль и значение медиатехнологий в политическом процессе будут возрастать в контексте становления постинформационного общества.

Ключевые слова: медиатехнологии, политический процесс, общественное мнение, средства массовой информации, электорат.

POLITICAL MEDIA TECHNOLOGY

Polishchuk I. A.

We consider the phenomenon of political media technologies. Traces the history of formation of the theory of public opinion. Reveals the basic methods of political influence

of the media on the electorate. Examines the nature and meaning of political mythmaking. It is concluded that the future role and importance of media technologies in the political process will increase in the context of developing post-information society.

Key words: *media technology, the political process, public opinion, media, electorate.*

УДК 32

Н. М. Волвенко, кандидат політичних наук, доцент

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ: ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

Узагальнено концептуальні інтерпретації щодо феномену політичного дискурсу в контексті праць, присвячених мовним та дискурсивним політичним практикам, взаємозв'язку мови і політики, політичній комунікації.

Ключові слова: *політичний дискурс, влада, політична мова, позасистемні чинники.*

Актуальність проблеми. Сучасні політичні процеси, характеризуючись підвищеною динамікою та нелінійністю, справляють вагомий вплив на формування та модифікацію політичних дискурсів. Зазначимо, що політика виступає дієвим фактором мовного розвитку і мовних відносин. Мова у свою чергу відіграє активну роль у світі політики, і ця роль чимдалі стає значнішою. Сама політика — це від самого початку словесне, мовленнєве поле, і якщо політична боротьба ведеться насамперед у мовному полі, то це підтверджує, що політика створюється у мові, діє через посередництво мови. За допомогою політичної мови як одного з основних засобів політики здійснюються її формування, функціонування та передавання політичної інформації у двох формах — вербальній (мова слів) і символічній (мова спеціальних знаків, умовних сигналів, емблем, ритуальних дій тощо) [1, с. 408].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Теорії щодо взаємозв'язку мови і політики, політичного дискурсу розглядаються в працях Е. Бенвеніста, Л. Вітгенштайна, Т. А. ван Дейка, Е. Лакло, Ш. Муффа, П. Серіо, М. Фуко, а також М. Гаврилової, Ю. Ганжурова, Л. Нагорної, В. Петренко, К. Серажим, О. Шейгал та ін.

Виклад основного матеріалу. Проаналізуємо політичний дискурс, ключовим концептом якого є поняття влади [2, с. 192]. Виділення політичного аспекту дискурсу, який акцентує увагу на формуванні, виявленні та відтворенні владних стосунків у суспільстві, впливає, на наш погляд, із розуміння політики як особливої сфери соціального життя, пов'язаної з феноменом влади, що просякає усі сфери життя суспільства.

Французький філософ Ролан Барт акцентує на тісному взаємозв'язку процесу вироблення дискурсу в суспільстві та процесу поділу влади: «Одні мови висловлюються, розвиваються... у світлі (або у затінку) Влади, її... державних..., ідеологічних механізмів, я називатиму їх енкратичними мовами або видами дискурсу. Інші ж мови виробляються... поза Владою і/або проти неї, я називатиму їх акратичними мовами або... видами дискурсу. Енкратична мова... — мова масової культури поширених думок (докси). Акратична мова є різко відокремленою, відділеною від докси, базується на мисленні, а не на ідеології» [3, с. 536–537]. У таких тезах, як, наприклад, «володіння фразою вже недалеко перебуває від влади», «навіть у граматиці фраза описується у поняттях влади, ієрархії: підмет, присудок, доповнення» та ін. [3, с. 539] Р. Барт прагне поєднати лінгвістичну теорію дискурсу з категорією політичного.

Одним із основних, базових визначень політичного, як зазначав Ніклас Луман, є категорія влади [4]. Ще Платон і Арістотель вказували на тісний взаємозв'язок влади та політики [5; 6]. На думку П. Бурдьє, «влада нав'язувати певне бачення поділу або робити видимими, експліцитними імпліцитні соціальні поділи є насамперед політичною владою, тобто владою створювати групи і маніпулювати об'єктивною структурою суспільства» [6, с. 85].

Прямий зв'язок мови з владою свідчить про існування феномену політичної мови, який ми розглядаємо. «Влада не тільки здійснює себе через мову (накази і розпорядження віддають за допомогою мови) але й організує саму мову, визначає її структуру, втілює себе у ній» [7]. Але політична мова — це не просто вплив політичного на мовлення, вона є особливим напрямом, відповідальним за організацію висловлювань, співзвучних певній ідеології. З цього випливає, що будь-які політичні і соціальні ідеали, цінності формуються в межах тієї мови, якою оперують групи, що прагнуть влади або вже наділені владою. На погляд Л. П. Нагорної, «кожне політичне угруповання прагне виробити власну ідеологічно орієнтовану форму мовного спілкування» [8, с. 83]. Така форма є опосередкованою як природою політичного режиму, так і конкретно-історичними умовами структуризації політичного дискурсу.

Мова — засіб нав'язування громадянам волі тих, хто має владу [9]. «Політична мова — це насамперед інструмент, що використовується у боротьбі

за владу» [8, с. 72]. Отже, «мовна боротьба за владу» зводиться до того, аби ствердити і нав'язати суспільству власні передумови, свою точку зору, своє використання мови і відповідно своє структурування соціальної дійсності. Тобто мета ідеології — «закріпити у свідомості різних людей певний світогляд» [10, с. 105].

Зміна політичної мови знаменує початок нового етапу, що, на думку Ю. Лотмана, є «вибухом» [11, с. 25]. Такий вибух спостерігався на початку 90-х років ХХ ст., коли у мовний простір СРСР, що розпадався, ринув потік західної політичної лексики. «У момент, коли тексти... зовнішньої мови виявляються втягненими у простір культури, відбувається вибух... вибух можна витлумачити як момент зіткнення чужих одна щодо одної мов: тієї, що засвоює, і засвоюваної» [11, с. 118]. Комуністичний тип політичного дискурсу змінила дискурсивна різноманітність.

Щодо сучасності К. С. Серажим підкреслює, що «політичній мові сьогодення притаманні змістова невизначеність, неоднозначність (що спричинено як семантичними (абстрактність та широта значення, розмитість семантичних кордонів...), так і прагматичними (маніпулятивність, рятування іміджу, уникнення конфлікту або контролю) чинниками, а також таємничість мовлення, езотеричність, що частково компенсується здатністю реципієнтів політичного дискурсу до здогадування» [12, с. 13].

Основи теорії політичного дискурсу було закладено представниками кембриджської та оксфордської філософських шкіл у 50-ті роки ХХ ст. Одним із перших досліджень політичного дискурсу було серійне видання П. Ласлетт «Філософія, політика і суспільство», започатковане в 1956 р. У 70-ті роки на Заході термін «дискурс» широко застосовується при аналізі політичних процесів.

В Україні та Росії дослідження політичного дискурсу як знакової системи, що використовується для політичної комунікації, започатковано порівняно недавно [12, с. 4]. За В. В. Петренко, поміж українських та російських дослідників політичного дискурсу і політичної мови більшою популярністю користується термін «політичний дискурс»: «Така прихильність до цього терміну пояснюється тим, що він почав вживатися науковцями в посткомуністичний період, коли на зміну радянській прийшла нова політична мова, головною ознакою якої став плюралістичний діалогізм» [13, с. 7].

Ураховуючи той факт, що «дискурс включає не лише письмову чи розмовну мову, але також і візуальні образи» [14, с. 101], розглянемо структуру політичного дискурсу.

Політичний дискурс — явище багатогранне. Проте «в усіх публічних політичних дискурсах присутні стійкі структурні компоненти» [15, с. 38]. Російські дослідники О. Ф. Русакова та Д. А. Максимов визначають полі-

тичний дискурс як складноструктуровану комунікативно-знакову систему, для якої характерні шість основних планів: *інтенціональний, актуальний, віртуальний (ідеальний), контекстуальний, психологічний та осадовий* [15, с. 38–40]. Розглянемо їх докладніше.

Інтенціональний план політичного дискурсу включає владні інтенції, стратегії, замисли, цілі, завдання, очікування учасників комунікації, тобто «спеціальний проект комунікації».

Як зазначає П. Серіо, «у будь-якому висловлюванні можна виявити владні відносини» [16, с. 21]. Тобто інтенція боротьби за владу — це специфічна характеристика політичного дискурсу. Вона іманентно присутня в усіх його жанрах: агітація, дебати в парламенті, дискусії, політичні інтерв'ю тощо. Зазначимо, що наше розуміння поняття влади корелює з позицією американського дослідника Дж. Дебнама, котрий стверджує, що будь-який аналіз влади має включати інформацію про чотири її «ключові» властивості: актора, дію, намір та результат, «інші компоненти влади не є обов'язковими для її версій, чия структура завжди складніша за набір “ключових” елементів» [17, с. 90].

Інтенція боротьби за владу відображається у тій властивості політичного дискурсу, яку ми услід за А. К. Михальською називаємо агональністю. Авторка виділяє два типи відносин: 1) гармонізуючі (основу яких складають істина і злагода); 2) агональні (в основі — боротьба і перемога) [18, с. 68–69]. У зв'язку з цим у політичній комунікації мовлення може бути досягненим розумінням і здійсненим як боротьба. Політика, якщо її розуміти як боротьбу за завоювання і утримання влади, — це, безумовно, переважно сфера агонального мислення, сфера існування агональних мовленнєвих ідеалів. Відповідно політичний дискурс являє собою демонстрацію боротьби, агону: «жорстка боротьба за владу розігрується як змагання, як великі національні ігри, для яких важливі видовищність, певні іміджі, форми вияву мовленнєвої агресії тощо» [19, с. 74].

Політика — завжди боротьба за владу, і в цій боротьбі, на наш погляд, переможцем зазвичай стає той, хто краще володіє комунікативною зброєю, здатний створити у свідомості адресата необхідну для маніпулятора картину світу.

Дискурсу притаманна комунікативна природа, він являє собою комунікативну подію [20]. На думку К. С. Серажим, одним із основних факторів породження дискурсу є комунікативний акт [12, с. 8]. Кожне суспільство виступає простором детально врегульованої комунікації, яка в свою чергу є формою реалізації політичних дискурсів. «Політика — це комунікаційний мережевий простір, в якому функціонують дискурси. Дискурси — важливі агенти політичної комунікаційної мережі, що виступають у ролі ретрансля-

торів, кодів... цінностей, ідей, образів» [15, с. 26]. Саме тому в сучасному суспільстві особливої ваги набуває інформативно-комунікаційний код політичного дискурсу ЗМІ як фактор передачі інформації між основними суб'єктами політики — народом та інститутами влади [21].

Таким чином, глобальною метою політичного дискурсу є боротьба за владу, її поділ та використання.

Актуальний, або реальний, план політичного дискурсу передбачає втілення владних інтенцій в реальній діяльності, що має знаково-символічний характер. Актуальний план дискурсного замислу — це його реальне втілення. «Актуальний план... можна розглядати як своєрідний спектакль за участю одного „актора”, який озвучує свій текст, використовуючи різноманітні риторичні прийоми, наочні посібники, технічні засоби та невербальні знаки (жести, пози, просторові переміщення тощо)» [15, с. 39]. Ю. Ганжуров у цьому контексті зазначає: «Будь-які дебати на вербальних носіях перманентно шукатимуть невербальної підтримки — паралексичні прийоми диспуту (міміка, жести, нетолерантна поведінка методами фізичних рухів тощо) є дуже ефективними інструментами впливу на аудиторію» [10, с. 110].

Діяльнісний аспект дискурсу — це різноманітні соціальні дії, спрямовані на підтримку існуючих знакових систем та створення нових змістів. Сюди можна віднести мітинги та демонстрації, пов'язані з політичними процесами.

Віртуальний, або ідеальний, план політичного дискурсу передбачає розпізнавання і розуміння змістів, цінностей, ідентичностей. «Його власну... структуру можна представити у вигляді когнітивної решітки... що формує епістемологічні образи світу. Своїм корінням ментальні структури дискурсу проникають у колективний історичний, психологічний і соціальний досвід» [15, с. 39]. Відповідно соціокультурний аспект дискурсу є взаємодією персонального, соціального та культурного знання, цінностей, ідентичностей, що включає знання про «знакові системи», соціальні та політичні дії.

Контекстуальний план передбачає розширення смислового поля на основі соціокультурних, історичних, політичних, ситуативних контекстів, адже у теорії дискурсу будь-який контекст виявляється «усередині» відповідної дискурсивної практики.

Психологічний план політичного дискурсу, на думку дослідників, включає емоційний енергетичний заряд, який міститься у дискурсі і надає йому силу впливу [15, с. 34–35].

У наш час дискурси несуть у собі могутній емоційний заряд, який залучає до комунікації чуттєві та ірраціональні компоненти свідомості і справляє приховану дію на свідомість, що створює умови для використання маніпулятивних політичних стратегій [15, с. 26]. Таким чином, політичний

дискурс — це завжди вплив. І цей вплив не просто може змінювати настанови чи поведінку слухача під дією зовнішніх стимулів, він також спрямований на досягнення певного ступеня згоди.

Отже, основною метою політичного дискурсу вважається його призначеність для дії на адресата, з тим аби викликати в нього певні наміри і настанови, а також мотивувати певні реакції, зокрема, дії: «Загальне призначення політичного дискурсу полягає у тому, аби навіяти адресатам — громадянам спільноти — необхідність „політично правильних” дій та/або оцінок. Інакше кажучи, мета політичного дискурсу — не описати... а переконати, пробудивши в адресата наміри, дати ґрунт для переконання і спонукати до дії... Тому ефективність політичного дискурсу можна визначити стосовно цієї мети» [22, с. 127].

Осадовий план політичного дискурсу відбиває усі охарактеризовані плани у суспільній свідомості і досвіді, у середовищі, яке конструюється і матеріалізується, форми котрого є відображенням культури даного соціуму. Цей план дискурсу виявляється скрізь: у пам'ятках, документах, артефактах [15, с. 39–40].

Як владний ресурс політичний дискурс покликаний виконувати певні функції. Однією з найважливіших його функцій вважають сугестивну функцію або функцію переконування, оскільки для політичної комунікації найважливішою метою є справляння впливу [23, с. 128].

Інформативна функція політичного дискурсу відповідає за безсторонне повідомлення про різні події. Тут виявляється значущою характеристика інформаційних особливостей політичного дискурсу: «наявність спеціально зумовленої функціональної політичної лексики; значне оновлення політичного словника; метафоризація політичної мови; деспеціалізація термінів; тенденція до стандартизації дискурсу» [10, с. 112]. Отже, політичний дискурс здатний помітно впливати як на основні інформаційно-організаційні фактори розвитку політичної системи, так і на зміст масової свідомості і відповідно позицій громадян напередодні виборів.

Виділяють й експресивну функцію політичного дискурсу, яка підкреслює суб'єктивне ставлення учасника дискурсу до явищ дійсності. На наш погляд, оратор може домогтися успіху лише в тому разі, якщо створить у адресата відчуття добровільного прийняття чужої думки, актуальності, зацікавленості та істинності.

Політичний дискурс виконує й магічну функцію, що надає йому певної ритуальності і сприяє створенню дистанції між народом та владою задля навіювання, наприклад, патріотичних почуттів і поваги до влади.

Політичний дискурс, відображаючи процеси, що відбуваються в різних сферах суспільного життя, виступає при цьому й як спосіб конструювання нових змістів на основі об'єднання змістовних елементів і практик усіх соціальних сфер. Тому можемо виділити функцію породження нових змістів.

Феномен політичного дискурсу можна також розглядати як у широкому, так і у вузькому значенні. При широкому підході до відбору джерел для дослідження політичного дискурсу використовуються не тільки тексти (чи невербальні компоненти дискурсу), створені власне політиками, а й інші тексти (чи невербальні компоненти), присвячені політичним проблемам. При цьому важливо враховувати, що зміст повідомлення досить часто співвідноситься зі сферою політики імпліцитно. Так, у широкому значенні до вербальних характеристик політичного дискурсу належать різні мовленнєві утворення, суб'єкт, адресат чи зміст яких належать до сфери політики.

Якщо політичний дискурс тлумачать вузько, як джерела дослідження використовуються лише структурні компоненти дискурсу (тексти, бренди, візуальна реклама тощо), котрі безпосередньо створені політиками та застосовуються в політичній комунікації. Такі структурні компоненти (зокрема тексти) належать до інституціональних, їм притаманна власна специфіка. Тобто у вузькому розумінні політичний дискурс не виходить за межі сфери політики. «Згідно з таким підходом політичний дискурс — це дискурс політиків. Його утворюють урядові обговорення, парламентські дебати, партійні програми та промови політиків» [23, с. 128].

Отже, широке розуміння політичного дискурсу включає не тільки інституціональний рівень, а й позасистемні чинники, що справляють вплив на перебіг політичних процесів («жовта» преса, несанкціоновані мітинги, анекдоти та ін.). Вузьке розуміння політичного дискурсу фіксується на інституціональному рівні, включаючи засідання уряду, парламенту, партійні з'їзди, державні свята, виступи перших осіб держави тощо.

Відповідно політичний дискурс, по-перше, є складною комунікативною подією; по-друге, являє собою цілеспрямовану соціальну дію; по-третє, відображає суб'єктивну психологію його учасників; по-четверте, є когнітивним процесом, оскільки пов'язаний з передачею знань та створенням нових знань.

Таким чином, пропонуємо визначити політичний дискурс як вербальну та невербальну комунікативну взаємодію політичних суб'єктів з приводу політичних ідей, ідеологій, принципів, оцінок, що здійснюються за допомогою суспільно-політичних інституцій для досягнення політичних цілей.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу виділити ознаки політичного дискурсу, які відображають його специфіку: тематичною домінантою виступають владні відносини; змістовне наповнення представлене політични-

ми ідеями та принципами, покликаними забезпечити процес цілепокладання для учасників дискурсу; є залежність якісних характеристик і способів організації дискурсу від існуючого політичного режиму; в наявності символічна природа політичних текстів, що узагальнюють владно значущі змісти політичних явищ; спостерігається переважання масового адресата; опосередкованість фактором мас-медіа; динамічність тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Политология : энциклопедический словарь / ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
2. Мартьянов В. С. Трансформация языка социально-политических наук: от знания-власти к нарративу / В. С. Мартьянов // Науч. ежегод. Ин-та филос. и права УрО РАН. – Екатеринбург : УрО РАН. 2007. – Вып. 7. – С. 192–203.
3. Барт Р. Семиотика. Поэтика : Избранные работы / Ролан Барт ; пер. с фр., сост. и ред. Г. К. Косиков. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
4. Луман Н. Власть / Никлас Луман ; пер. с нем. ; послеслов. А. Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001. – 249 с.
5. Платон. Законы / Платон ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Loseva, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
6. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё ; пер. с фр. ; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М. : Ин-т экспер. социологии ; СПб. : Алетейя, 2007. – 288 с. – Сер. «Gallicinium».
7. Дугин А. Философия политики [Электронный ресурс] / А. Дугин. – Режим доступа: <http://www.arcto.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1188>.
8. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
9. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження : пер. з нім. / Людвіг Вітгенштайн. – К. : Основи, 1995. – 311 с.
10. Ганжуров Ю. Парламентський дискурс в публічних комунікаціях / Ю. Ганжуров // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С. 103–113.
11. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Ю. М. Лотман. – М. : Прогресс, 1992. – 272 с.
12. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.08 / К. С. Серажим. – К., 2003. – 22 с.
13. Петренко В. В. Політична мова як засіб маніпулятивного впливу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / В. В. Петренко. – К., 2003. – 18 с.
14. Филлиппс Л. Дж. Дискурс-анализ: теория и метод : пер. с англ. / Луиза Дж. Филлиппс, М. В. Йоргенсен. – Харьков : Гуманит. центр, 2004. – 336 с.
15. Русакова О. Ф. Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса / О. Ф. Русакова, Д. А. Максимов // Полис. – 2006. – № 4. – С. 26–43.

16. Серіо П. Как читают тексты во Франции / Патрик Серіо ; пер. с фр. и португ. ; общ. ред. П. Серіо // Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 14–53.
17. Ледеяв В. Г. О сущностной оспариваемости политических понятий / В. Г. Ледеяв // Полис. – 2003. – № 2. – С. 86–94.
18. Михальская А. К. Русский Сократ: лекции по сравнительно-исторической риторике / А. К. Михальская. – М. : Изд. центр «Academia», 1996. – 192 с.
19. Шейгал Е. И. Структура и границы политического дискурса / Е. И. Шейгал // Филология = Philologica. – Краснодар, 1998. – Вып. 14. – С. 74–81.
20. Дейк ван Тойн А. Язык. Познание. Коммуникация / Тойн А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 331 с.
21. Волвенко Н. М. Політичний дискурс ЗМІ як владний ресурс (маніпулятивний аспект) / Н. М. Волвенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». – Х., 2007. – № 760. – С. 224–228.
22. Демьянков В. З. Интерпретация политического дискурса в СМИ / В. З. Демьянков // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования : [учеб. пособие / отв. ред. М. Н. Володина]. – М. : Моск. гос. ун-т, 2003. – С. 116–133.
23. Гаврилова М. В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа / М. В. Гаврилова // Полис. – 2004. – № 3. – С. 127–138.

СУЩНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА: ЭКСПЛИКАЦИЯ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОДХОДОВ

Волвенко Н. Н.

Обобщены концептуальные интерпретации относительно феномена политического дискурса в контексте работ, посвященных языковому и дискурсивным политическим практикам, взаимосвязи языка и политики, политической коммуникации.

Ключевые слова: *политический дискурс, власть, политический язык, внесистемные факторы.*

THE ESSENCE OF POLITICAL DISCOURSE: EXPLICATION OF CONCEPTUAL APPROACHES

Volvenko N. M.

Generalized conceptual interpretations regarding the phenomenon of political discourse in the context of works devoted to the linguistic and discursive political practices, the relationship of language and politics, political communication.

Key words: *political discourse, authority, political language, out-system factors.*

УДК 321(477):004.738.5

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

ПРО ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ ІНТЕРНЕТУ ЯК ЗАСОБУ СТВОРЕННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблему використання соціальних мереж Інтернету як засобу створення іміджу політичної влади України. Проаналізовано механізми формування політичного іміджу та його вплив на електорат, особливості використання комунікаційних технологій політичними акторами для діалогу з користувачами соціальних мереж. Запропоновано деякі шляхи ефективного використання цього засобу в умовах сучасної політичної практики.

Ключові слова: імідж, політичний імідж, стереотип, політичний стереотип, соціальні мережі.

Актуальність проблеми. Важко уявити життя будь-якого сучасного суспільства без *соціальних мереж* — структури, що ґрунтується на контактах індивідів поміж собою, обміні різноманітною інформацією. Посиленню їх ролі в Інтернеті — найбільшій комунікаційній споруди за всю історію людства, сприяв динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Кожного дня до соціальних мереж залучається велика кількість людей, аби прозоро і без обмежень одержувати альтернативні традиційним медіафакти, обмінюватися своїми думками з іншими, бути не тільки частиною інтернет-простору, а й його активними творцями. Для сучасної людини користування соціальною мережею — досить звичне явище, а для політиків (і тих, що перебувають при владі, і опозиції) — це не стільки форма спілкування з тисячами незнайомих людей, скільки розуміння того, що відбувається в країні, як на рішення та дії влади реагують співгромадяни, безоплатний ідеологічний простір, який можна використати як засіб впливу на громадську думку, створення іміджу політичної влади даної держави, окремого політика тощо. Проте сьогодні українські можновладці використовують Інтернет-ресурс переважно у виборчих кампаніях, по закінченні яких залишають цей засіб впливу на громадськість без достатньої уваги, забуваючи про можливості соціальних мереж щодо підтримання свого іміджу.

Створення іміджу певного об'єкта — складний та багатогранний процес. Вдало сформований імідж такого об'єкта, як політична влада, багато в чому

визначає привабливість держави, в тому числі як надійного та вигідного партнера для вітчизняних і зарубіжних потенційних партнерів та інвесторів, сприяє захисту її національних інтересів, досягненню зовнішньополітичних цілей та створенню атмосфери підтримання світовою спільнотою її кроків на міжнародній арені. Але сучасний український політикум не дуже переймається своєю репутацією та формуванням у суспільній свідомості позитивного іміджу держави та її керівників, які систематично псують цей імідж і за кордоном, і в своїй країні, нібито не розуміючи, що від цього залежить ставлення до нашої держави як інших країн світу, так і співвітчизників.

Політична криза в сучасній Україні закріпила в свідомості світового загалу імідж політично нестабільної держави що, звісно, не на користь ні її політичній еліті, ні громадянам. Після початку протестних акцій в листопаді 2013 р. в Україні як реакції на рішення Кабміну про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, силового розгону мирних учасників майдану в Києві вночі 30 листопада та наступних буремних подій, в тому числі таких, що призвели до численних жертв серед мирних громадян, і без того негативний імідж української політичної влади було повністю зіпсовано не тільки непослідовністю політики керівників держави, їх недалекоглядними діями, а й відвертими злочинами проти співвітчизників. Проте імідж країни було врятовано українським народом, який продемонстрував всьому світу свою згуртованість та бажання зробити все для європейського майбутнього.

Для того аби Україна перестала бути лише об'єктом впливу інших держав та посіла гідне місце на міжнародній арені, необхідні цілеспрямовані, теоретично обґрунтовані дії керівництва держави, взаємодія з громадськістю, формування нової генерації високопрофесійної, патріотично налаштованої еліти, діяльність якої, крім іншого, сприятиме створенню позитивного іміджу української політичної влади.

Отже, сучасна політична практика висуває вимогу щодо використання усіх можливих засобів, у тому числі інформаційно-комунікаційних технологій, операцій та процедур, які використовуються в соціальних мережах Інтернету, призначених для реалізації завдань стосовно формування привабливого іміджу Української держави та захисту його від можливого негативного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про певний інтерес до багатоаспектності і складності феномену політичного іміджу як серед зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Дослідження природи, характеру, функцій політичного іміджу, визначення його ролі як чинника політичної культури та ідеології в контексті виявів національних особливостей відображено у численних працях зарубіжних учених А. Аппадурі, Б. Барбера,

Г. Бехера, З. Бжезинського, Д. Блені, Д. Б'юкенена, І. Валлерстайна, Р. Версіна, Д. Гергена, Е. Гідденса, С. Голдмена, Т. Грінберга, М. Кастельса, С. Катліп, Р. Коена, Г. Лассвелла, Д. Моріс, А. Тойнбі, А. Тоффлера, С. Хантінгтона, Ф. Фукуями та ін.

На пострадянському просторі в наукових публікаціях С. Алексеєва, В. Андрущенко, В. Бабкіна, В. Бебика, А. Бутенка, К. Гаджієва, В. Горбатенко, О. Гриценка, П. Гуревича, А. Жмирікова, О. Єгорова, А. Ковальчука, В. Корнієнка, В. Моїсеєва, А. Москаленка, Г. Почепцова, Ф. Рудича, О. Феофанова, П. Фролова, О. Холода, В. Шепеля та інших авторів розглядаються питання сутності поняття іміджу, процес його формування, роль і значення іміджу в сучасних політичних процесах, їх вплив на електоральні уподобання та створення відповідного образу політичної сили чи її лідера. Деякі автори (В. Авер'янов, Г. Атаманчук, В. Манохін, О. Оболенський, Є. Охотський, В. Цветков) головну увагу в своїх роботах приділяють вивченню механізмів впливу на імідж влади різних моделей організації державної служби і роботи управлінських кадрів. Більшість українських дослідників (В. Журавський, О. Кучеренко, В. Литвін, М. Михальченко, А. Пахарєв, М. Томенко) акцентують переважно на проблемі лідерства з традиційних позицій нормативної політологічної науки, підкреслюючи, що формування української культурно-політичної еліти має свої особливості, без з'ясування яких неможливо по-справжньому розібратися в питаннях її іміджу.

Зарубіжні науковці (Е. Бернайз, С. Блек, Г. Брум, Ф. Буарі, Р. Джервіс, Н. Еліас, С. Катліп, М. Маклюєн, А. Сентер та ін.), аналізуючи методику і методологію публік рилейшнз, зосереджуються на іміджевих (в тому числі комунікативних) технологіях як невід'ємній складовій формування сучасної системи міжнародних відносин. Деякі з них (П. Бурд'є, А. Зільберман, Ж. Еллюль, Т. Келер, П. Лазарсфельд, Г. Лассвелл, М. Маклюєн, Р. Уільямс, В. Фріндт та ін.) присвячують свої наукові пошуки з'ясуванню сутності та інтерпретації концепцій комунікації, у тому числі в Інтернет. Серед українських учених першу спробу систематизації інформації щодо соціальних аспектів Інтернету зробив В. Щербина [1]. Важливість використання ПІ-АР-програм як елемента побудови позитивного іміджу держави в процесах європейської та міжнародної інтеграції тощо доводить Є. Тихомирова [2]. Взаємозв'язок політичного іміджу, виборчих кампаній, політичного лідерства і ролі у цих процесах політичної комунікації досліджує В. Бебик [3]. Питання про визначення ролі комунікативних технологій у формуванні політичної культури в умовах розвитку демократичних політичних інститутів та діяльності владних структур піднімають — В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко.

Однак викладені ідеї та узагальнення досвіду щодо іміджу та механізмів його формування далеко не в усьому можуть задовольнити потреби українського політичного ринку з його особливостями та нинішньою кон'юнктурою. В цілому названі дослідження складають концептуальне поле загального розуміння політичного іміджу, але на сьогодні недостатньо вивченим аспектом все ще залишаються саме соціальні мережі Інтернету як один з поширених засобів створення іміджу політичної влади.

Отже, виходячи з актуальності та ступеня розроблення проблеми, ми ставимо за *мету* дослідити особливості формування іміджу української політичної влади в соціальних мережах Інтернету.

Виклад основного матеріалу. Сучасні засоби масової комунікації (ЗМК), серед яких одну з головних ролей відіграють соціальні мережі Інтернет, не тільки висвітлюють політичні події, а й впливають на формування масової свідомості, смаків споживачів інформації, у тому числі щодо привабливості чи непривабливості певних політичних перспектив країни, іміджу політичної влади в цілому або окремих політичних акторів, формують суспільну думку, ціннісні орієнтири, політичні цінності і стандарти політичної діяльності, популяризують певні ідеї серед населення. *Соціальні мережі* — це соціальна структура, що складається з інтерактивних багатокористовуваних веб-сайтів, які являють собою автоматизоване соціальне середовище, що дає можливість спілкуватися групі користувачів, об'єднаних спільним інтересом, у тому числі політичним. Спілкування, хоча й віртуальне, з представником вищої політичної влади створює у громадян відчуття певної причетності до суспільно-політичних процесів, участі у творенні політико-економічних та соціокультурних стратегій в державі. А політичні актори одержують можливість свідомо формувати їх, уточнюючи та перероблюючи свій політичний імідж, реалізуючи на практиці дієві ініціативи населення та оперативно розв'язуючи актуальні проблеми.

У непростих умовах розвитку сучасного українського суспільства, активної політичної самоорганізації народу політичний імідж стає настільки важливим чинником, що з ним обов'язково змушені рахуватися політики, які прагнуть здобути владу чи утримати її, бо *імідж* взагалі — як найбільш економний спосіб породження і розпізнавання складної соціальної дійсності, відображає ті ключові позиції, на які безпомилково реагує масова свідомість. Обирають імідж, а не конкретні платформи або конкретних людей на виборчих дільницях під час виборів. Розуміючи це, багато українських можновладців як активні користувачі соціальними мережами в Інтернеті, завдяки спілкуванню з найактивнішими громадсько-свідомими членами нашого суспільства знаходять ефективні шляхи для гуртування одностайців,

залучення прибічників, формуючи в такий спосіб прозорий і відкритий образ влади, свій особистий політичний імідж.

Політичний імідж — цілеспрямовано сформований професійними іміджмейкерами або сконструйований людиною самостійно образ політика з метою його популяризації або політичної реклами в електоральному полі, покликаний емоційно, психологічно впливати на певну соціальну спільноту [4, с. 278]. Населення формує своє уявлення про політика не на підставі безпосередніх контактів, а на основі його символічних уявлень у межах суспільних комунікацій. Адже політичний імідж — не просто чий-то образ в масовій чи індивідуальній свідомості як відображення реальності. Це ідеалізована картинка в очах інших, спеціально змодельоване професійними іміджмейкерами відображення відповідного образу, що має відповідати вимогам, висуненим певним соціумом. Політичний імідж виступає в ролі інформаційного і політичного продукту, служить певним зв'язком між політиком та аудиторією, суттєво скорочує шлях до електорату, який одержує найбільш виграшні аспекти образу політика, дозволяє виборцям ідентифікувати кандидата як особистість і виділити його із загального ряду, відчуваючи до нього довіру, що особливо важливо під час виборчих кампаній при формуванні владних інституцій.

У всі часи питанню створення позитивного іміджу про особу, об'єднання людей, країну надавалося винятково важливе значення. У масовій свідомості завжди існували певні ідеальні образи правителів, політичних лідерів, які формувалися під дією політичної культури, традицій, звичаїв народів та інших чинників, що впливало на *стереотипізацію мислення* (грец. *stereos* — твердий і *typos* — відбиток), тобто на перебудову складних для розуміння соціально-політичних фактів та явищ за певними схемами сприйняття, оцінювання та розуміння, спрощені образи. Сучасні творці політичної реклами, політтехнологи, іміджмейкери, розуміючи, що в умовах нинішнього швидкого ритму життя *стереотипи* (від грец. *stereotype*: *stereos* — твердий, міцний і *typos* — форма, зразок, відбиток) як спрощена, стандартна думка про соціальні групи чи про окремих індивідів як представників цих груп, певною мірою економлять час споживачів певного «продукту», не примушуючи довго роздумувати над тим чи іншим питанням. У масовій свідомості стереотип може замінити знання, значно спрощує і полегшує орієнтацію в політичному просторі. *Політичний стереотип* у цілому — це усталене і масове явище політичної свідомості та поведінки, яке формує політичний простір. Спираючись на стереотипне мислення населення, політтехнологи та PR-фахівці створюють відповідний імідж політичного лідера, партії, державної або недержавної інституції задля формування прихильності та визнання або неприхильності цього образу з боку громадськості. Якщо імідж відповідає

сформованій у суспільстві системі цінностей, стійким уявленням — стереотипам та безпосереднім інтересам людей, він буде ефективним та успішним. І навпаки, невідповідність іміджу певного суб'єкта політики системі стереотипів, яка існує у суспільстві, призведе до відторгнення цього «продукту» громадянами.

Здатність і схильність громадян до стереотипізації мислення враховується політтехнологами при створенні політичних іміджів, які мають різні характеристики (наприклад, публічність і зв'язок із політичною практикою, позитивний і негативний, імідж відкритий та імідж закритий), що залежить від того, для пробудження яких емоцій він створюється, від механізму формування і поширення тощо. При цьому імідж не дає повне зображення політика, а створює оптимальний образ у конкретній соціально-політичній ситуації, що відповідає реаліям часу та політичного ринку.

Треба пам'ятати, що політичний імідж часто вибудовується не на реальних фактах, а на штучно зліпленому образі, міфі. Аби бути життєздатним, такий імідж повинен ґрунтуватися на реальній інформації. Але часто політичний імідж вибудовується не на реальних фактах, а на штучно зліпленому образі, міфі. Поданий у красивій розмальованій обгортці, він нерідко безвідмовно спрацьовує, бо громадська думка часто бере на віру не те, що є в дійсності, а те, у що їй хочеться вірити, сприймає за правду те, що їй хочеться визнати правдою. Подібним чином створюються й негативні міфи, або «антиміфи», спрямовані на знецінення, дискредитацію когось або чогось в очах громадськості [5, с. 11]. Привабливий імідж є запорукою успішності як функціонування органу державної влади, так й її окремих керівних ланок. Позитивний політичний імідж влади допомагає правлячій еліті зберігати обраний шлях розвитку суспільства та держави, довго залишатися при владі, а в період проведення активних соціальних змін формує позитивний настрій населення. Саме тому імідж має бути чітко структурованим, керованим, таким, що відповідає культурно-історичному надбанню держави, соціальній, культурній та історичній базі спільноти, яка сприймає та створює імідж у своїй уяві. Дуже важливим є врахування сучасних політичних подій. Для залучення та утримання уваги громадськості, формування настанови на досягнення довіри народу, розвитку комунікативних здібностей управління, аби йому вдалося завоювати аудиторію тощо, активно застосовуються різноманітні технології іміджмейкерства — галузі, яка забезпечує формування і створення у суспільній свідомості віртуальних образів (іміджів) суспільних інститутів (держави, політичних партій, організацій, установ) та окремих політичних лідерів, розробляє сукупність прийомів, технологій та засобів формування в суспільній свідомості відповідних образів реальних суб'єктів політики).

Створений імідж поширюється через канали комунікації, в першу чергу через мережі Інтернет — місце зберігання необхідної інформації, причому практично в необмеженому обсязі [6, с. 149]. Оскільки Інтернет не має власника, він у певному розумінні не контролюється будь-якими структурами, і у більшості випадків доступ до інформації є відкритим, а сама інформація не обмежується цензурою. Завдяки мережі Інтернет можливості поширення необхідних настанов про будь-що, в тому числі й владу, зростають у рази.

Як інструмент масової комунікації соціальні мережі постають за умов, коли утворюють кільце зворотного зв'язку поміж індивідуумами та соціальними групами, між політичною системою і суспільством, а також поміж елементами політичної системи, забезпечують суспільний дискурс і в такий спосіб виступають необхідним фактором розвитку демократії. Швидкісне, мультимедійне спілкування стає можливим завдяки існуванню багатьох соціальних мереж: «Facebook» (кількість користувачів понад 1,2 млрд на 2013 р.), «ВКонтакте» (середня кількість відвідувань за місяць дорівнює 293,1 млн користувачів), «Однокласники» (кількість активних користувачів дорівнює 200,5 млн), «Twitter» (500 млн зареєстрованих користувачів), Say.TV та ін. Отже, глобальне он-лайн-середовище розширюється кожного дня завдяки залученню до нього нових користувачів.

Найбільш універсальною за віковим, гендерним та статусним критеріями, а також за масштабом свого поширення, лідером серед інших («Twitter», Say.TV, «Однокласники») є соціальна мережа «Facebook». Вона дозволяє створити власний *акаунт* (англ. *account* — обліковий запис, в якому зберігається різна інформація, що стосується користувача, наприклад, його налаштування для сайту, дані про спожиті платні послуги і под.) і через нього знаходити друзів та спілкуватися з ними. Багатовекторність спілкування в соціальній мережі «Facebook» надає змогу доступу до різноманітної інформації (як окремих персоналій та організацій, так і загалом інформаційного потоку, що стосується подій у світі), прямого спілкування з можливістю зворотного зв'язку та створення окремих спільнот і розв'язання нагальних для такої групи проблем.

Такий спосіб комунікації є надзвичайно важливим у політичній комунікації, а в умовах сучасного соціально-політичного стану в країні, активізації громадянського суспільства соціальні мережі виступають як інструмент соціалізації нації та залучення населення до державотворчих процесів.

Розуміючи цінність власної присутності в мережі Інтернет, на сторінках різних сайтів один за одним зареєструвалися колективні або індивідуальні суб'єкти вищої політичної влади України. Користувачі Інтернету одержали можливість не просто розглядати сторінку того чи іншого політика, на якій публікуються відповідні тексти, фотографії та розміщуються матеріали, що

працюють на імідж можновладця, а й спілкуватися у соціальних мережах, хоч і віртуально, з представником політичного керівництва країни, громадськими діячами. Для високопосадовців можливість прямого діалогу з нацією в соціальній мережі утворює думку про них як про політичних акторів, які намагаються дослухатися до проблем суспільства, дають можливість кожному звернутися до них і відчутти реальну допомогу в разі необхідності. Прямий діалог пересічних людей — користувачів соціальних мереж з політиками високого рангу сприяє формуванню позитивного іміджу суб'єктів політичної влади.

Додати певних штрихів до створеного образу політика допомагають його виступи стосовно тих чи інших актуальних подій в Україні та світі, звернення через соціальні мережі до народу як Інтернет-спільноти. Проте соціальні мережі — найбільш пластичні комунікаційні канали спілкування та передавання інформації — наважуються використовувати не більше половини діючих політиків різного рангу. За результатами дослідження активності міських голів обласних центрів України в Інтернеті, проведеного Інститутом політичної інформації з 14 по 26 вересня 2013 р., лише 14 з 25 керівників активно беруть участь у соціальних мережах. Наприклад, мер Харкова Г. А. Кернес активно користується соціальними мережами. На його персональному сайті є офіційна сторінка. Кожний бажаючий може ознайомитися з біографією мера, переглянути проекти, галерею та ін. Офіційна сторінка Г. Кернеса в соціальній мережі «Facebook» висвітлює політичний вплив та здобутки проведених реформ. Офіційний канал на «YouTube» надає кожному бажаючому можливість переглянути відеоматеріали (наприклад, участь у політичному ток-шоу «Шустер Live», різноманітні конференції тощо). Фотографії з повсякденного життя Г. Кернес розміщує на офіційній сторінці «Instagram». Харківський голова знаходить час для участі в соціальній мережі «Twitter» та фан-сторінці «ВКонтакте».

Крім того, соціальні мережі — один із основних способів використання Інтернету для спілкування з електоратом, наближення політичного актора до виборців. Спілкування в соціальних мережах політиків або претендентів на заняття владних посад із рядовими громадянами дозволяє останнім контактувати з людьми, яких побачити особисто немає можливості. Політики створюють власні сторінки з розширеним резюме, певною інформацією про себе, фотографіями тощо з метою бути ближче і більш доступними для народу. Відкритість та безпосереднє спілкування політика в соціальних мережах або *блог*ах (інтернет-журнал подій, щоденник особи, доступ до якого має кожен користувач мережі Інтернет) впливають на привабливість його іміджу, бо створюють більш людяний образ, якому не байдужі звичайні проблеми, потреби та погляди пересічних громадян. Знайомство з наданою

інформацією на сторінках політичного діяча в соціальних мережах, спілкування з ним через Інтернет-зв'язок не тільки забезпечують комунікацію представнику влади з частиною населення, яка має активну громадську позицію, а й надають можливість його презентації у світовій спільноті, є важливим засобом іміджетворення політичної влади.

Відомо, що імідж кандидата чи політичної партії є досить дієвим засобом впливу на виборців. Тому метою будь-якої передвиборної кампанії є створення у виборців привабливого образу кандидата, що спонукав би їх віддати голоси саме за нього. Імідж є свого роду проміжною ланкою між політиками та виборцями, адже останні знайомі не з реальним політиком, а з його іміджем [7, с. 49]. Тому активне використання соціальних мереж для спілкування між політичними акторами і цільовою аудиторією, особливо під час виборчих кампаній, наприклад, кандидатів у президенти, надає широкі можливості для створення іміджу політика. Наприклад, передвиборний штаб Барака Обами під час виборчої кампанії широко використовував соціальні мережі та блогосферу, проводячи організаційну роботу, підвищуючи обізнаність громадян у різних питаннях і звертаючись до виборців. Відкритість Обами у спілкуванні з електоратом, позиціонування себе на сторінці «Facebook» як супротивника війни та прихильника миру сприяли його перемозі на виборах у президенти США. Отже, глобальна мережа стала не тільки реальним інструментом виборчих кампаній, а й вагомим інструментом створення політичного іміджу суб'єктів влади.

Можливості «Всесвітньої павутини» були вперше реально використані в Білорусі в агітаційній кампанії кандидатів під час проведення президентських виборів-2010. Не маючи можливості спілкуватися з широкою аудиторією через традиційні ЗМІ, білоруська опозиція вдалася до спілкування зі своїми прихильниками через мережі Інтернет. Опозиційні політики вели дискусію, у тому числі з нейтральною аудиторією, а також з тими, хто не поділяє їхніх переконань. Мабуть, уперше в білоруській блогосфері з'явилися агітатори за ту чи іншу політичну силу або політика, які проводять свою роботу цілеспрямовано [8, с. 67]. А це означає, що Інтернет не просто замінив білоруським опозиціонерам звичні для них комунікаційні майданчики на мітингах або зборах, а й сприяв формуванню іміджу альтернативної президенту О. Лукашенку політичної сили.

Сучасні політики як «типові представники професійних комунікантів, що діють в умовах масового спілкування» [9, с. 117], створюючи власний імідж, використовують для своїх цілей різні комунікаційні канали: офіційну та незалежну пресу (масову та аналітичну), телевізійні ЗМІ та радіоповідомлення. Але одним із головних серед медіазасобів власного іміджетворення політичних акторів залишаються соціальні мережі Інтернету.

Оскільки масова свідомість орієнтується переважно саме на іміджеві характеристики, що виступають як певні символи нашої політичної реальності, у людей складається узагальнений образ про політичних суб'єктів. Безумовно, імідж політичної влади — це багатофакторний феномен, що складається з проведення системної, узгодженої та послідовної роботи всіх її органів, впевненості населення у незмінній меті керівництва держави — забезпечувати своїм громадянам належний рівень життя. Тому використання комунікативних технологій, які «більш адекватно обслуговують» соціо-системи, створюючи той інформаційний продукт, який є більш актуальним на сьогодні» [10, с. 25], дає змогу, з одного боку, розв'язати нагальні проблеми політичної комунікації, а з другого — забезпечити відповідне сприйняття політиків через соціальні мережі і сприяти формуванню іміджу політичної влади.

Висновки. Особливостями формування іміджу української політичної влади в соціальних мережах на сучасному етапі розвитку держави можна вважати практику вертикальної комунікації як «знизу доверху» від пересічних громадян, так і «зверху донизу» від представників вищого керівництва країни. Встановлення постійного, нехай і віртуального, зворотного зв'язку в соціальній мережі між владою та частиною населення, яка займає активну громадську позицію, є важливим засобом іміджетворення, адже це репрезентує політика як активного громадського та політичного діяча, надає можливість його презентації у світовій спільноті. Інша річ, що, незважаючи на світовий досвід використання соціальних мереж та блогів у політичному процесі, не всі українські політичні фігури повністю перейняли здобутки передових у цьому плані держав. Активно використовували інтернет-медіа саме для формування та закріплення іміджу в основному ті політичні фігури, що донедавна знаходилися в опозиції. Наприклад, сторінка у «Facebook» Юлії Тимошенко, яка, перебуваючи у місцях позбавлення волі, продовжувала активно оновлюватися. Для наближення влади до громадян було б корисним створити акаунти обласних (регіональних) та місцевих органів влади у соціальній мережі, що спростило б комунікацію населення та інститутів влади, підвищило ефективність та оперативність реалізації громадянських ініціатив і, безумовно, сприяло б утвердженню позитивного іміджу політичної влади в Україні.

Головне — змінити багато в чому негативний для світового загалу та народу України імідж політичної влади в нашій державі на позитивний можливо через повне її переформатування, подолання кризової ситуації в країні, реалізацію на практиці дієвих ініціатив населення, можливості оперативного розв'язання актуальних проблем та налагодження гідного життя для українського народу, що означає функціонування політичної комунікації не тільки на віртуальному, а й на реальному рівні. Використання

соціальних мереж як засобу формування в суспільній свідомості позитивного іміджу політичної влади, ставлення до суб'єкта політики як до професійного учасника політичного процесу, схвалення більшістю громадян електорального віку його діяльності та заручення підтримкою з боку домінуючої частини політичної еліти можливі при ефективному залученні максимальної кількості населення до участі у творенні політико-економічних та соціокультурних стратегій в державі, реалізації на практиці його дієвих ініціатив та можливості оперативного розв'язання актуальних проблем, що означає функціонування політичної комунікації не тільки на віртуальному, а й на реальному рівні. Не вдаючись до утопічної ідеалізації соціальних мереж як одного із засобів створення іміджу політичної влади, зауважимо, що цей засіб потребує вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербина В. Сітьова кіберкомунікація як соціальний феномен / В. Щербина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 109–116; Щербина В. Інтернет как новая социальная реальность: социологический аспект / В. Щербина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства (збірник наукових праць). – Х. : Вид. центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2002. – С. 471–475; Щербина В. М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір / В. М. Щербина. – К. : Агентство «Україна», 2006. – 246 с.
2. Тихомирова Є. Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі : монографія / Є. Б. Тихомирова. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 489 с.; Тихомирова Є. Корпоративні комунікації : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Є. Тихомирова. – Луцьк : ФОП Захарчук В. М., 2013. – 216 с.; Тихомирова Є. Б. Імідж України в контексті міжнародних рейтингів [Електронний ресурс] / Є. Б. Тихомирова. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2010_1/07%20tihomirova.pdf.
3. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент у демократичному суспільстві : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. М. Бебик ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1996. – 380 с.; Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг : навч.-метод. посіб. / В. М. Бебик ; Міжрегіон. Акад. упр. персоналом (МАУП). – К. : МАУП, 2001. – 214 с.; Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : монографія / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.; Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
4. Лісничий В. В. Сучасний виборчий PR : навч. посіб. / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов та ін. – Сєверодонецьк : ЄВРИКА, 2001. – 480 с.
5. Бойко О. В. Зовнішньополітичний образ України та чинники його формування в друкованих англійських ЗМІ в умовах трансформації суспільства : автореф.

- дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. В. Бойко ; Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України. – К., 2001. – 21 с.
6. Медведчук М. М. Можливості використання інтернет-технологій у сфері PR (паблік рилейшнз) / М. М. Медведчук // Грані. – 2009. – № 5. – С. 149–153.
 7. Левченко О. Формування іміджу політичного лідера та політичної партії / О. Левченко // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 48–52.
 8. Івашук Л. Соціальні мережі Інтернету в сучасній політичній комунікації / Л. Івашук // Наук. праці Нац. бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2011. – Вип. 32. – С. 63–70.
 9. Різун В. Теорія масової комунікації / В. Різун. – К. : Просвіта, 2010. – 260 с.
 10. Почепцов Г. Соціальні комунікації та нові комунікаційні технології / Г. Почепцов // Комунікація. – 2010. – № 1. – С. 19–27.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ ИНТЕРНЕТА КАК СПОСОБА СОЗДАНИЯ ИМИДЖА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ В УКРАИНЕ

Сахань Е. Н.

Рассмотрена проблема использования социальных сетей Интернета как способа создания имиджа политической власти Украины. Проанализированы механизмы формирования политического имиджа и его влияние на электорат, особенности использования коммуникационных технологий политическими акторами для диалога с пользователями социальных сетей. Предложены некоторые пути эффективного использования этого способа в условиях современной политической практики.

Ключевые слова: *имидж, политический имидж, стереотип, политический стереотип, социальные сети.*

ABOUT THE USE OF INTERNET-BASED SOCIAL NETWORKING AS A MEANS OF CREATING AN IMAGE OF THE POLITICAL POWER IN UKRAINE

Sahan O. M.

The issue of the use of social networks of the Internet as a means of creating an image of the political power of Ukraine. It analyzes the mechanisms of the formation of the political image and its influence on the electorate, features of the use of communication technologies by the political actors for dialogue with the users of social networks. Suggests some effective ways to use this tool in the conditions of contemporary political practice.

Key words: *image, political image, stereotype, political stereotype, social networks.*

УДК 3.1632:-049.5

Г. Ю. Васильєв, кандидат філософських наук, доцент

ПІДТРИМКА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ — ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА ЛЮДСТВА

Розкрито головні аспекти сучасної міжнародної безпеки з урахуванням глобальних процесів, які відбуваються на світовій арені. Проаналізовано сутність поняття «міжнародна безпека». Зроблено висновок про те, що Україна знаходиться в надзвичайно складному політичному і економічному становищі, на яке впливають більш розвинені країни та політичні об'єднання. Охарактеризовано найпоширеніші конкретні моделі міжнародної безпеки, які стали результатом багаторічної роботи вчених-міжнародників.

Ключові слова: міжнародна безпека, геополітика, колективна безпека, геостратегічний регіон, державна територія.

Актуальність проблеми. В сучасному світі відбуваються радикальні зміни. Головною тенденцією світового розвитку стала глобалізація, спричинена технологічними змінами. З одного боку, зростає взаємозалежність країн та регіонів, а з другого — посилюється розрив між багатими та бідними державами, загострюються соціально-економічні, соціально-політичні, етнокультурні суперечності усередині країн. Тому підтримання міжнародної безпеки потребує нових підходів, нового рівня міждержавної взаємодії. У такій ситуації перебуває Україна, що зумовлює необхідність дослідження та втілення у життя науково обґрунтованої системи безпеки.

Мета статті — аналіз сучасного стану міжнародної безпеки як однієї з глобальних проблем людства, дослідження категорії «міжнародна безпека», що дає можливість визначити роль України у цьому процесі.

Вклад основного матеріалу. Міжнародна безпека розглядалася в теорії та практиці міжнародних відносин як відсутність безпосередньої військової загрози [4–7]. У такому традиційному розумінні міжнародної безпеки можна окреслити два моменти, які взаємовиключають один одного. Перший — пов'язаний із фізичним виживанням держави та її правом і можливістю відчувати себе у міжнародній системі, спираючись перш за все на свій суверенітет. На практиці це стимулює сильну державу до порушення колективної безпеки на користь своїх інтересів. Другий — гарантована підтримка миру у відносинах між державами в межах політичного простору. При цьому не ставиться питання про те, на якій об'єктивній основі, крім прагнення учасників, підтримуватиметься мир, та як він може бути гарантованим протягом тривалого часу.

У світі безперервних війн декілька років перепочинку здаються щастям, а довгостроковий мир — недосяжною мрією. Зараз перед світовим товариством стоять нові завдання, без ефективного вирішення яких міжнародна безпека не буде стабільною та довгостроковою. Одне з найглобальніших — запобігання розповсюдженню зброї масового ураження. У зв'язку з цим особливу увагу привертають так звані порогові держави, в яких є можливості для створення ядерної зброї. Якщо це відбудеться, то буде порушений баланс сил на регіональному, а можливо, й на глобальному рівнях [5].

Актуальною проблемою є боротьба з міжнародним тероризмом, оскільки наслідки терористичних актів на атомних електростанціях, хімічних підприємствах та подібних об'єктах можуть привести до катастроф.

У сучасному світі все більшого значення набувають економічні та інформаційні аспекти забезпечення безпеки. Економічна криза в умовах глобалізації світової економіки може в лічені години дестабілізувати народне господарство країн, розташованих одна від одної за тисячі кілометрів. Важко уявити собі й можливі наслідки порушення функціонування інформаційних мереж, бо інформація — важливий економічний, політичний та соціальний ресурс. Нерозв'язані глобальні проблеми сучасності — екологічна, енергетична, продовольча — також наповнюють новим змістом поняття міжнародної безпеки.

Змінилися й суспільно-політичні умови, в яких повинні вирішуватися принципово нові завдання в системі міжнародних відносин у цілому та у сфері міжнародної безпеки. Якщо раніше у будь-якої держави були дві чітко розмежовані галузі діяльності — внутрішня та зовнішня, а безпека забезпечувалася різними засобами, то у ХХІ ст. ця грань розмита.

Раніше держава, яка досягла внутрішньої стабільності, була впевнена, що може постояти за себе і на світовій арені. У наш час міжнародна сфера, сучасна інформаційна діяльність можуть зламати будь-яку внутрішню стабільну державу, навіть не виказуючи зовнішньої агресії (наприклад, у разі світової ядерної катастрофи можуть бути знищені десятки нейтральних країн). З другого боку, міжнародна сфера може стати надійним фактором внутрішньої безпеки держави.

Міжнародні відносини поки що більшою мірою розв'язують проблеми, які виникли у людства в історичному минулому, ніж прокладають шляхи в майбутнє. Сьогодні закладаються основи міжнародної безпеки. Наявність міжнародної безпеки визначатиметься не відсутністю війн та збройних конфліктів, не збереженням статусів-кво, не підтриманням військово-стратегічної рівноваги, а здатністю світового товариства передбачати та своєчасно розв'язувати проблеми, що виникають.

Поняття «міжнародна безпека» має певну історію формулювання та розвитку. У найзагальнішому вигляді розуміння міжнародної безпеки було сформульовано під час створення Організації Об'єднаних Націй, у першій статті Статуту цієї організації, де визначено її головне завдання: «І. Підтримувати міжнародний мир і безпеку та з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання і усунення загрози миру та придушення актів агресії або інших порушень миру і проводити мирними засобами згідно з принципами справедливості та міжнародного права, улагоджувати чи розв'язувати міжнародні спори або ситуації, які можуть призвести до порушення миру».

Широке використання поняття «безпека» одержало у США наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років, коли цим терміном стали визначати комплексну сферу військово-громадських досліджень стратегії, технологій, контролю над озброєнням в умовах «холодної війни», коли проблема військового протистояння, особливо у новому ядерному вимірі, перетворилася на домінуючу сферу міжнародних відносин. Навчальні курси з міжнародної безпеки стали невід'ємною частиною університетських програм, а сама тематика перетворилася на центральний предмет досліджень великої кількості науково-дослідних центрів [3; 6; 8; 10].

Ще однією галуззю, яка охоплюється широким поняттям «безпека», була діяльність стосовно мобілізації військового, економічного, ідеологічного та інших ресурсів держави та суспільства в умовах військово-політичного протистояння в роки «холодної війни». Цю мету переслідувала радикальна реформа органів державної влади, яку провели США відповідно до Закону про національну безпеку 1947 р., згідно з яким були створені Міністерство оборони, ЦРУ, управління з мобілізації матеріальних та людських ресурсів, а також вищий військово-політичний орган — Рада національної безпеки. Раніше поняття «безпека» було прийняте в структурах НАТО, перетворилося на предмет «високої політики», головний об'єкт досліджень міжнародних відносин в Європі та інших частинах світу.

Термін «безпека» поступово входив у радянський військовий та політичний словники, під час інтенсифікації контактів, перш за все контролю над озброєнням, а потім під час залучення СРСР до обговорення певних проблем в рамках підготовки, проведення та реалізації рішень Ради безпеки і співробітництва в Європі. Уведення цього поняття у науковий та практичний обіг в СРСР, як це було в інших випадках, наприклад спочатку обговорення таких категорій, як «політична наука», «теорія міжнародних відносин» та ін., розпочиналося під прикриттям його критики. Повну легітимність воно одержало після 1985 р., під час перебудови, а потім — після розпаду СРСР, під час розроблення концепцій національної безпеки у незалежних країнах

пострадянського простору, з'явилися наукові публікації з проблем національної та міжнародної безпеки [13].

На сьогодні сфера міжнародної та національної безпеки є однією з ключових галузей діяльності будь-якої держави, предметом внутрішньополітичної боротьби, уваги громадянського суспільства, наукових досліджень. Це в свою чергу потребує обміркованого підходу до проблем національної та міжнародної безпеки з боку не тільки фахівців, а й найбільш широкого кола громадян. Завдяки цьому проблеми національної та міжнародної безпеки стали частиною освітньої програми університетів.

Отже, міжнародна безпека — це система міжнародних відносин, заснована на додержанні усіма країнами загально визнаних принципів та норм міжнародного права, що виключає вирішення спірних питань та розбіжностей між ними за допомогою сили або погрози.

Принципи міжнародної безпеки передбачають:

- утвердження мирного співіснування як універсального принципу міждержавних відносин;
- забезпечення рівної безпеки для всіх держав;
- створення дієвих гарантій у військовій, політичній, економічній та гуманітарній сферах;
- недопущення гонки озброєнь у космосі, припинення всіх випробувань ядерної зброї та її повна ліквідація;
- безумовна повага суверенних прав кожного народу;
- справедливе політичне врегулювання міжнародної кризи та регіональних конфліктів;
- зміцнення довіри між державами;
- вироблення ефективних методів запобігання міжнародному тероризму;
- викорінення геноциду, апартеїду, проповіді фашизму;
- виключення з міжнародної практики всіх форм дискримінації, відмова від економічних блокад та санкцій (без рекомендацій світового товариства);
- встановлення нового економічного порядку, який забезпечує рівну економічну безпеку всіх держав.

Головними способами забезпечення міжнародної безпеки є:

- двосторонні договори про забезпечення взаємної безпеки між зацікавленими країнами;
- об'єднання держав в багатосторонні союзи;
- створення та участь у всесвітніх міжнародних організаціях, регіональних інститутах та структурах для підтримання міжнародної безпеки;
- демілітаризація, демократизація та гуманізація міжнародного політичного порядку, встановлення верховенства права в міжнародних відносинах.

Залежно від масштабів проявів розрізняють: 1) національний; 2) регіональний; 3) глобальний рівні міжнародної безпеки.

Для більш чіткого розуміння міжнародної безпеки треба розглянути найважливіші просторові категорії геополітичної теорії, такі як державна територія; геостратегічні та геополітичні регіони; світовий геополітичний простір.

Державна територія — це частина земної кулі, на якій здійснює суверенітет певна держава. Це означає, що державна влада в межах своєї території має верховенство і не залежить від інших сил та обставин. Однак таке уявлення слід віднести до ідеальної, існуючої в теорії моделі. На практиці державний суверенітет має певні обмеження, які накладають на нього взаємодії країни з іншими суб'єктами міжнародних відносин. Ці обмеження пов'язані з обов'язками, які беруть на себе держави при укладанні міжнародних договорів, через вступ у міжнародні організації.

Розмір території, яку займає та чи інша держава на планеті, є одним із найважливіших показників, що визначає місце країни в ієрархії міжнародних відносин, її політику на світовій арені та національні геополітичні інтереси. Розмір сухопутної території під час визначення геополітичного потенціалу держави завжди сполучений з чисельністю населення. Загальна сума державних територій всіх країн світу разом з міжнародними протоками, відкритими морями та Антарктидою складає світовий геополітичний простір. Він поділений на регіони.

Геостратегічний регіон утворюється навколо держави або групи держав, які відіграють ключову роль у світовій політиці та являють собою більший простір, в який, крім території регіонотворюючих країн, входять зони їх контролю та впливу. Кількість подібних регіонів зазвичай вкрай обмежена, вони займають великий простір та визначають розташування центрів сили у світовому товаристві. Ці регіони створені з геополітичних просторів меншого розміру, які називають геополітичними регіонами.

Геополітичний регіон — це частина геостратегічного регіону, яка відрізняється більш тісними і стійкими політичними, економічними та культурними зв'язками. Геополітичний регіон більш обмежений та контактний, ніж геостратегічний.

Для більш докладної характеристики поглядів науковців-міжнародників слід розглянути ті конкретні моделі міжнародної безпеки, які були запропоновані під час наукових досліджень. Моделювання можливе на засадах різних підходів та критеріїв. Розглянемо два типи моделей. Перший тип включає чотири моделі, другий — три [11].

До першого типу належать моделі міжнародної безпеки, побудовані залежно від кількості суб'єктів системи безпеки.

1. Однополярна система безпеки.

Після розпаду СРСР США залишилися однією наддержавою, яка, на думку прихильників цієї моделі, несе на собі вантаж світового лідера, забезпечує демократію в світі.

Однополярна модель передбачає посилення системи військово-політичних союзів, де провідною країною є США. Так, НАТО має забезпечувати стабільність у трансатлантичній підсистемі міжнародних відносин, гармонізувати відносини між США та європейськими державами у стратегічній сфері, забезпечувати американську військову присутність в Європі та гарантувати недопущення конфліктів на цьому континенті. Членство у НАТО слугує свого роду індикатором належності до західної, «демократичної» цивілізації. Ті ж країни, які не є членами НАТО та не мають шансів увійти в цю організацію, відносяться до «чужинців», навіть до ворогів.

Треба підкреслити, що однополярна модель міжнародної безпеки не бездоганна, навіть деякі вчені США вказують на те, що США не мають необхідних ресурсів для виконання функцій світового лідера. Американська суспільна думка досить стримано ставиться до лідерства США та визнає, що подібна роль потребує суттєвих фінансових витрат.

Інші центри сили — ЄС, Японія, Китай — також висловлюють своє неприйняття американського лідерства (у відкритій або завуальованій формі). Крім того, головний інструмент здійснення американського лідерства — військово-політичні альянси — погано пристосований для розв'язання сучасних проблем.

2. «Концерт держав».

Деякі фахівці пропонують як найкращу модель міжнародної безпеки союз декількох великих держав, котрі могли б узяти на себе відповідальність як за підтримання стабільності у світі, так і за попередження, запобігання та регулювання локальних конфліктів. Позитивний аспект цієї моделі полягає у кращій керованості та ефективності, оскільки в рамках такого об'єднання простіше знаходити розуміння та ухвалювати рішення, ніж в організаціях, які налічують десятки країн.

Треба сказати, що вчені висловлюють різні думки з приводу складу такого об'єднання. Одні вважають, що необхідно сформувати цей союз на базі «вісімки» найбільш розвинених країн, інші наполягають на безумовній участі Китаю та Індії.

Критики цієї моделі вказують на дискримінаційне ставлення до малих та середніх держав. Система безпеки, створена на засадах диктату декількох розвинених країн, не буде легітимною і не матиме підтримки більшої кількості світового співтовариства. Ефективність такої моделі також може бути

підірвана змаганням між великими країнами або виходом із союзу одного чи декількох членів.

3. Багатополярна модель.

Деякі дослідники, котрі за своїми переконаннями належать до реалістів, вважають, що у період після закінчення «холодної війни» дійсно склалася не одно-, а багатополярна система міжнародних відносин.

Лідерство США багато у чому є міфічним, ілюзорним, оскільки такі актори, як ЄС, Японія, Китай, Росія, Індія, визнають силу США, але проводять свій курс у міжнародних справах, котрий не збігається з американськими інтересами. Зростанню впливу цих країн та інших центрів сприяють факти, пов'язані з тим, що змінилася природа сили у міжнародних відносинах. На передній план виходять не військові, а економічні, науково-технічні, інформаційні та культурні складові цього феномену, а за цими показниками США не завжди є лідером. Так, за економічним та науково-технічним показниками потенціали ЄС, Японії відносно однакові з США. Китай здійснює широкомасштабну програму модернізації своїх збройних сил; за оцінками фахівців, у 2020 р. він стане однією з провідних військових країн світу.

Опоненти багатополярності підкреслюють, що подібна модель не надасть стабільності у міжнародних відносинах, оскільки вона виходить з уявлення системи міжнародних відносин як постійної конкуренції між «центрами сили». Це приводитиме до конфліктів та постійного перерозподілу сфер впливу [4].

4. Глобальна (універсальна модель).

Прихильники цієї концепції пропонують тезу про те, що міжнародна безпека може бути дієвою тільки на глобальному рівні, коли всі актори світового товариства беруть участь в її створенні. За однією з версій, формування цієї моделі можливе тільки тоді, коли всі країни та народи підтримають мінімум загальнолюдських цінностей і виникне глобальне громадянське суспільство з єдиною системою керування. Менш радикальні варіанти цієї концепції зводяться до того, що подібна модель може бути результатом поступової еволюції існуючої системи режимів міжнародної безпеки та організацій під керівництвом ООН.

Супротивники такої моделі критикують її за «романтизм», «нереалістичність», відсутність механізму створення подібної системи безпеки.

Інший напрям включає три моделі: колективну, загальну та кооперативну.

1. Колективна безпека.

Поняття «колективна безпека» з'явилося у світовому політичному лексиконі та дипломатичній практиці ще на межі 1920–1930-х років, коли розпочиналися спроби створити механізм запобігання новій світовій війні (в основному на базі Ліги Націй).

Головними елементами колективної безпеки є наявність групи держав, об'єднаних загальною метою (захист себе), та система військово-політичних заходів, спрямованих проти потенціального ворога або агресора. Теоретики та практики виділяють види колективної безпеки, які відрізняються за типами міждержавної коаліції та метою, яку ставлять перед собою учасники колективної безпеки. Це може бути організація держав, які мають подібний суспільно-політичний устрій, загальні цінності та історію (наприклад, НАТО, Варшавський договір, Європейський Союз). Коаліція може виникнути у зв'язку із зовнішньою небезпекою, яка загрожує групі держав, зацікавлених у колективному захисті від спільного ворога.

У цілому колективна безпека фокусує увагу на військово-стратегічних проблемах і не спрямована на вирішення інших аспектів міжнародної безпеки (економічних, суспільних, екологічних проблем). Це обмежує можливості використання цієї моделі в сучасних умовах.

2. Загальна безпека.

Уперше поняття «загальна безпека» з'явилося у доповіді Комісії Пальме 1982 р. і стало популярним у радянський період. Деякі школи глобалістів й досі підтримують цю концепцію. Вона підкреслює багатомірний характер міжнародної безпеки та включає не тільки «жорстку», а й «м'яку» безпеку, а також необхідність урахування законних інтересів невеликої групи держав і усіх членів світового товариства.

Інституційну основу загальної безпеки повинні складати не тільки і не стільки військово-політичні альянси, скільки глобальні організації типу ООН.

Безумовно, загальна концепція є значним кроком уперед порівняно з колективною безпекою, але й вона має низку недоліків:

- розмитість визначення «міжнародна безпека»;
- відсутність пріоритетів;
- технічна непродуманість;
- слабка інституційне підґрунтя та труднощі здійснення практичного будівництва регіональних або глобальних систем міжнародної безпеки.

3. Коопераційна безпека.

Модель, яка стала популярною з середини 1990-х років. Ця модель, на думку її прихильників, поєднує в собі найкращі риси двох попередніх моделей. З одного боку, визнає багатомірний характер міжнародної безпеки, а з другого — встановлює певну ієрархію пріоритетів та спрямовує суб'єктів міжнародної діяльності на вирішення першочергових завдань.

Модель кооперативної безпеки віддає перевагу мирним, політичним засобам вирішення спірних питань. У той же час вона не виключає застосування військової сили (не тільки як останній засіб, а й як інструмент дипло-

матії та миротворчості). Ця модель заохочує співробітництво і контакти між державами, які належать до різних типів суспільного та цивілізаційного устрою, разом з тим може спиратися на існуючу систему військово-політичних союзів під час вирішення конкретних питань, визнає державу як головним суб'єктом міжнародної діяльності, велику увагу приділяє використанню потенціалу міжнародних та транснаціональних організацій.

У той же час розроблення моделі коопераційної безпеки ще далеке від завершення. Нечітко з'ясовано деякі параметри:

- які інститути повинні стати ядром нової системи міжнародної безпеки;
- яка природа сили та кордони її використання в сучасних міжнародних відносинах;
- які перспективи національного суверенітету;
- як складеться подальша доля існуючих військово-політичних альянсів;
- як запобігти відродженню блокової політики.

Виникає небезпека через намагання деяких держав та коаліцій (США, НАТО) інтерпретувати поняття коопераційної безпеки у вигідному для них розумінні та бажанні побудувати не рівноправну, а ієрархічну систему міжнародних відносин.

На початку ХХІ ст. стало зрозумілим, що у сфері міжнародної безпеки почали відбуватися зміни глибинного характеру, а її забезпечення потребує нового стратегічного мислення, нової матеріально-технічної бази, нових військово-політичних інструментів та міжнародної організаційно-правової структури [7].

Сучасний стан міжнародної безпеки частіше за все визначають як «безпеку після закінчення холодної війни». Це тлумачення підкреслює той факт, що існуюча міжнародна безпека розвинена не за тими законами, за якими вона функціонувала у роки «холодної війни», не відповідає на головне запитання: які з'явилися нові закономірності системи міжнародної безпеки, що прийшла на зміну тієї, котра існувала у попередній час? Для розуміння нової якості міжнародної безпеки треба комплексно розглянути генезу сьогоденішнього стану, вузлові проблеми, сфери збігання та конфлікту інтересів головних акторів.

Один з головних процесів сучасної світової політики та міжнародних відносин — глобалізація. Для неї є характерним якісне підсилення щільності та глибини взаємозалежності в економічній, політичній, ідеологічній та інших сферах світової взаємодії. При цьому «щільність» означає зростаючу кількість, різноманіття та масштаби транскордонних взаємодій, а «глибина» — ступінь, в якому взаємозалежність впливає на внутрішню організацію суспільств та навпаки. Відбуваються «стиснення» світу та визнання його як

єдиного цілого. Суттєво зросла взаємозалежність діючих акторів та функціональних галузей міжнародної безпеки. Глобалізація супроводжується більш широким та енергійним виходом на міжнародну арену недержавних дійових осіб, як конструктивних, так і деструктивних [10].

Іншим важливим новим феноменом є демократизація світу. «Третя хвиля» демократизації, яка розпочалася у середині 1970-х років та стала більш динамічною після закінчення «холодної війни», якісно змінила співвідношення сил між демократією та авторитаризмом.

Цей процес набув нового змісту після падіння тоталітарних режимів у таких країнах, як Ірак, Лівія, Єгипет. Розпочалася громадянська війна у Сирії.

Якщо виходити з того, що буржуазні демократії не воюють або рідко воюють одна з одною, то розширення глобальної зони демократії означає розширення зони миру між тими країнами, які входять в її коло.

Сучасною проблемою є той факт, що демократична співдружність розколота у питанні про допустимість та бажаність експорту демократії шляхом зміни правлячих режимів у авторитарних країнах. Більша частина демократичного співтовариства та транзитні режими вбачають у втручанні у внутрішні справи інших країн порушення одного з головних принципів міжнародного права — свободи вибору того чи іншого політичного режиму. Багато хто вважає насадження демократії ззовні без певних внутрішніх передумов небажаним. Існують обґрунтовані підозри про те, що держави — експортери демократії можуть прикриватися шляхетними намірами та приховувати корисливі інтереси за допомогою розповсюдження різного роду контролю (за можливість виготовлення ядерної зброї, використання хімічної зброї масового ураження та ін.) та впливу як політичного, так й економічного (бажання контролювати ресурси).

Важливим фактором світової політики в останні десятиріччя є науково-технологічний прорив з далекими наслідками в економічній, соціальній, політичній, ідеологічній сферах життєдіяльності людства. Комп'ютеризація та інформаційна революція відкрили шлях для науково-технічної революції у військовій справі. Впровадження нових технологій суттєво змінило характер та можливості звичайної зброї, системи розвідки та керування військовими діями, привело до створення високоточної зброї, розширило можливості військових дій на відстані та ін. Зростає значення якості зброї, яке складно компенсувати її кількістю. Все більшим стає розрив між передовими у технологічному плані країнами та іншим світом. Такий стан справ об'єктивно стимулює відсталі у науково-технологічному відношенні країни або приєднуватися до коаліцій високорозвинених країн або шукати проти-

ваги у сфері «зброї для бідних», якою сьогодні є зброя масового знищення. Крім того, науково-технологічний прорив у об'єднанні з підвищенням свободи комунікаційних обмінів значно полегшує доступ до окремих аспектів «революції у військовій справі» для деструктивних недержавних дійових осіб, а також для транснаціонального об'єднання загроз.

Висновки. Слід відверто сказати, що всі наведені проблеми чітко визначені сучасним життям України, яка не стоїть осторонь від глобальних змін та є безпосереднім актором. Про це свідчать відмова від утримання на території країни ядерної зброї, участь у діяльності провідних міжнародних організацій. Зовнішньополітичним курсом країни є бажання підтримання миру та міжнародної безпеки не тільки в регіоні, а й в усьому світі. Унікальне географічне розташування України дає можливість спрямовувати зусилля на досягнення стабільності, рівноправного політичного, економічного, культурного співробітництва в умовах міжнародної безпеки та довіри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арбатов А. Г. Стратегическая стабильность после холодной войны / А. Г. Арбатов, В. З. Дворкин, С. К. Ознобышев. – М. : ИМЭО РАН, 2010. – 60 с.
2. Богатуров А. Д. Контрреволюция ценностей и международная безопасность / А. Д. Богатуров // Междунар. процессы. – 2008. – Т. 6, № 2(17). – С. 4–14.
3. Гольцов А. Г. Геополітика та політична географія : підручник / А. Г. Гольцов. – К. : Центр уч. літ., 2012. – 416 с.
4. Грищенко Д. Ю. Теоретические проблемы безопасности государства / Д. Ю. Грищенко. – М. : МГОУ, 2005. – 35 с.
5. Космос: оружие, дипломатия, безопасность / под ред. А. Г. Арбатова, В. З. Дворкина. – М. : Рос. полит. энцикл., 2009. – 175 с.
6. Кулагин В. М. Международная безопасность : учеб. пособие для вузов / В. М. Кулагин. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 318 с.
7. Мировая политика и международные отношения : учеб. пособие / под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. – СПб. : Питер, 2008. – 448 с.
8. Рудич В. М. Політологія : підручник / В. М. Рудич. – К. : Либідь, 2006. – 480 с.
9. Осипов Г. В. Социологический словарь / Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев, О. Е. Чернощек. – М. : Норма, 2008. – 608 с.
10. Стариков Н. В. Геополитика: как это делается / Н. В. Стариков. – СПб. : Питер, 2014. – 368 с.
11. Троицкий М. А. Международная и национальная безопасность: современные концепции и практика / М. А. Троицкий. – М. : МГИМО : Университет, 2006. – 50 с.

ПОДДЕРЖАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ — ГЛОБАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Васильев Г. Ю.

Раскрыты главные аспекты современной международной безопасности с учетом глобальных процессов, которые происходят на мировой арене. Проанализирована сущность понятия «международная безопасность». Сделан вывод о том, что Украина находится в крайне трудном политическом и экономическом положении, на которое влияют наиболее развитые страны и политические объединения. Охарактеризованы наиболее распространенные конкретные модели международной безопасности, которые стали результатом многолетней работы ученых-международников.

Ключевые слова: международная безопасность, геополитика, коллективная безопасность, геостратегический регион, государственная территория.

MAINTENANCE OF INTERNATIONAL SECURITY IS A GLOBAL PROBLEM OF MANKIND

Vasiliev G. J.

The main aspects of modern international security with consideration for global processes that occur on the world stage are revealed. The essence of the notion «international security» is analyzed. It is concluded that Ukraine is in rather difficult political and economical situation which is under influence of the most developed countries and political groups. The characteristics of the most common concrete patterns of international security which have become the result of the long-term work of international scientists are given.

Key words: international security, geopolitics, collective security, geostrategic region, state territory.

УДК 321.7:316.32

І. В. Головка, кандидат політичних наук, асистент

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА: МІЖ ЛІБЕРАЛЬНОЮ ТА НЕЛІБЕРАЛЬНОЮ ДЕМОКРАТІЯМИ

Виокремлено основні базові інститути ліберальної демократії та констатовано, що їх становлення детерміноване основною проблематикою ліберально-демократичного дискурсу. Зазначено, що важливим принципом для формування лібераль-

ної демократії є система базових політичних інститутів, які здатні уможливити оптимальне втілення ліберально-демократичних стандартів у політичні системи транзитивних країн. Вирішальним критерієм ліберальної демократії є не «адаптування» політичних інститутів до неї, а те, чи спроможні вони знайти і застосувати адекватні щодо національних традицій і культури способи акумулювання і вираження різноманіття інтересів та прагнень перехідного суспільства.

Ключові слова: ліберальна демократія, політичний інститут, політична система, неліберальна демократія, демократизація, лібералізм.

Актуальність проблеми. Ліберальна демократія на початку ХХІ ст. стала досить поширеною формою політичних режимів. Саме тому підвищений інтерес до зростання кількості країн, в яких панує ліберально-демократичний режим, по-особливому актуалізує розгляд основних умов формування ліберальної демократії та її базових інститутів. Актуальність окресленої проблематики спричинена також глибокими політичними змінами в пострадянських країнах, викликаними трансформаціями політичних систем радянського типу на початку ХХІ ст. і прагненнями цих країн ліберально-демократичних орієнтирів.

Вельми важливою для формування ліберальної демократії є система базових політичних інститутів, які здатні уможливити оптимальне втілення ліберально-демократичних стандартів у політичні системи пострадянських країн. Саме інституційні зміни, на думку Д. Норта, визначають шлях, яким «суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни» [1, с. 11]. Інституції — це обмеження, придумані людьми, своєрідні правила гри в соціумі. Вони спрямовують людську діяльність у необхідне річище. У суспільстві головна роль інституцій полягає у зменшенні невизначеності «шляхом установаження постійної (але не обов'язково ефективною) структури людської взаємодії» [1, с. 14].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Дослідження політичних інститутів, яке було вельми популярним у ХХ ст., закладено ще теоретичними напрацюваннями М. Вебера, Т. Гоббса, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера та ін. Власне, розроблення концепту «інститут» прийнято приписувати Г. Спенсеру, який одним із перших експлікував це поняття, вважаючи його синонімом терміна «організація», чи «система примушування».

Дослідженню процесів демократизації та лібералізації, а саме умовам становлення інститутів ліберальної демократії присвячено концепції багатьох провідних західних теоретиків: Дж. Бентама, Е. Гутман, Р. Даля, Дж. Медісона, Дж. Ст. Мілля, Ш. Л. Монтеस्क'є, Дж. Сарторі, А. де Токвіля, Ф. А. фон Хайєка, Д. Хелда, Й. Шумпетера та ін. Спроби концептуалізації категорії «перехідних демократій», зокрема «неліберальної» демократії, та

зв'язування її з західними та вітчизняними науковими доробками здійснювали такі науковці, як Ф. Закарія, Л. Даймонд, А. Ю. Мельвіль, Г. И. Вайнштейн, В. Я. Гельман, А. Пшеворський, А. Володін, Н. Косолапов, Н. А. Симонія. Поява політичних організацій та інститутів, на думку Ж. Бешлера, стала результатом процесів демократизації, які поширилися Європою ще з кінця XVI ст. [2, с. 106]. Активна розробка інституціональної проблематики стосовно політичної реальності, її кореляції з демократизаційними процесами припала на XX ст. Вона пов'язана з іменами багатьох теоретиків: А. Лейпхарта, Дж. М. Нельсона, А. Пшеворського, С. Хантінгтона та ін.

Метою статті є спроба виокремити основні базові інститути ліберальної демократії та визначити основні принципи ефективного функціонування політичних інститутів перехідного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Як зазначав М. Вебер [3, с. 515], під інститутом слід розуміти об'єднання людей, яке залежить від об'єктивних чинників, а не суб'єктивних. Тобто включення окремих індивідів у той чи інший інститут відбувається незалежно від їх власних бажань чи волі. Лише об'єктивні чинники (раціонального характеру) — юридичні норми, закони тощо — здатні формувати людську поведінку. На думку Е. Дюркгейма, не слід недооцінювати ірраціональні чинники у формуванні інститутів як ідеальних утворень, оскільки традиції, вірування, стереотипи здатні детермінувати специфіку того чи іншого інституту [4, с. 283–284].

Один із основоположників теорії інституціоналізму М. Оріу зазначав, що спільноту індивідів, яка об'єдналася задля спільної справи, можна означити поняттям «інститут» за умови, якщо ці індивіди усвідомлюють мету свого об'єднання [5, с. 114].

У сучасному політичному дискурсі співіснують різні точки зору стосовно структури та функцій політичних інститутів. У цілому політичні інститути прийнято аналізувати в різних аспектах, як «триєдину цілісність — організацію, норми, відносини» [1, с. 11]. Д. Норт фокусує увагу на розрізненні інституцій та організацій, хоча і перші, і другі структурують людські взаємодії [1, с. 13]. Інституції — це найчастіше творіння людей (іноді спонтанні). Інституції можуть бути офіційними (обмежені законами, Конституцією тощо) та неофіційними (обмежені звичаями, кодексами поведінки) [1, с. 12].

Діяльність політичних інститутів відрізняється своєрідністю залежно від різних, найчастіше соціокультурних, факторів. Саме політичні інститути визначають механізми, за допомогою яких влада спроможна ефективно управляти. Оскільки держава здійснює всю повноту публічної влади, вона виступає інструментом політичної влади. З другого боку, громадянське сус-

пільство є вельми важливим політичним інститутом, оскільки в його межах відбувається діяльність недержавних політичних інститутів.

Завдяки процесам глобалізації, які наприкінці ХХ ст. охопили чи не весь світ, активізуються процеси формування ліберально-демократичних інститутів у різних країнах. Це пов'язано насамперед з тим, що ліберальна демократія асоціюється з високим рівнем життя у так званих країнах «золотого мільярду», що призводить до запозичення тих політичних практик, які вже пройшли тривалу ефективну перевірку в західних країнах.

Запозичення ліберально-демократичних інститутів задля успішності демократизаційних процесів — одна з актуальних проблем для постсоціалістичних країн. Разом з тим це викликає певні застереження. Як зазначав В. І. Пантін, «нові демократичні політичні інститути не можуть стати достатньо ефективними, оскільки не користуються необхідною підтримкою з боку масових та елітних груп суспільства, а одержати підтримку і легітимність ці інститути не можуть, оскільки в очах більшості населення не є ефективними, здатними допомогти у розв'язанні проблем, які виникають перед суспільством» [6, с. 400]. Відповідно демократичність, на думку В. І. Пантіна, має поєднуватися з ефективністю, що вельми важливо для пострадянської України, де іноді активно поширюється ідея стосовно не-ефективності ліберально-демократичних інститутів, які нібито не корелюють з національними традиціями нашої держави.

Стосовно виокремлення базових інститутів ліберальної демократії зазначимо, що їх становлення детерміноване основною проблематикою ліберально-демократичного дискурсу: природні права індивіда, суспільний договір, політичні та економічні свободи, ринкова економіка, конституціоналізм, поділ влади на гілки, обмежене врядування, верховенство права, громадянське суспільство, політичне представництво, приватна власність, конкуренція тощо. Тобто можна виокремити, на нашу думку, такі ліберально-демократичні інститути: Конституція, якою закріплено пріоритетність прав індивіда над державою; поділ влади не тільки по вертикалі (законодавча, виконавча, судова), а й по горизонталі (влада розподілена між центром та регіонами); політичні свободи (на власну думку, на доступність інформації, на вираження власних політичних інтересів та ін.); багатопартійна система; ринкова економіка; громадянське суспільство; політична участь тощо. Наявність цих політичних інститутів здатна стати передумовою для успішних демократизаційних процесів та відповідно основою для переходу до ліберально-демократичної системи [7].

Україна порівняно з європейськими державами зіткнулася на шляху демократизації з набагато важчими проблемами в сфері економіки через відсутність ліберально-демократичного досвіду, що періодично позначається

на відсутності політичної стабільності. Для окремої частини політичної еліти виходом із такої ситуації вважалася імплантація ліберально-демократичних інститутів у політичну систему України. Однак сліпе копіювання західних стандартів не завжди дає ефективний результат. Так, Конституція України від 1996 р. базується на ліберальних засадах [8, с. 181]. Певні ліберальні принципи містяться і в законі, яким було внесено зміни до Конституції України у 2004 р. [8, с. 183]. Утім, втілення цих принципів лібералізму в життя українського суспільства на практиці не спостерігається. Більш того, стало зрозумілим, що створення нових — ліберально-демократичних — інститутів здатне провокувати інституціональну кризу, при якій колишні політичні інститути вже не виконують свої функції, а нові — ще не працюють.

Власне кажучи, успішність демократизаційних процесів і відповідно впровадження нових демократичних інститутів навряд чи можуть бути ефективними без урахування специфіки культурно-історичних традицій конкретної спільноти. Крім того, потрібен час для адаптації ліберально-демократичних практик у політико-економічних сферах життя українського суспільства. Лише з часом ці практики здатні продемонструвати ефективність. Як зазначав Д. Растоу, «аби прийти до демократії, потрібне не копіювання конституційних законів або парламентської практики якоїсь уже існуючої демократії, а здатність чесно поглянути на свої специфічні конфлікти і вміння винайти або запозичити ефективні механізми їх вирішення» [9, с. 9–10].

Проблеми введення нових демократичних інститутів та ефективності їх функціонування стосуються не тільки влади, а й громадянського суспільства, яке в Україні, незважаючи на майже двадцятилітню історію її існування, ледь жевріє. На думку Г. І. Зеленько, «за демократії громадянське суспільство є повноцінним суспільним інститутом, тому поняття „інституціоналізація” цілком можливо застосувати і щодо громадянського суспільства. Інституціоналізація громадянського суспільства відбувається у три етапи: на першому виникають потреби, задоволення яких вимагає спільних дій; на другому — формуються спільні цілі, суспільні норми правил, процедур, відбувається їх прийняття (зокрема, правових); на третьому — встановлюється система санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки влади» [10, с. 10]. На становлення громадянського суспільства в Україні справляють деструктивний вплив певні розбіжності у розумінні стратегій розвитку країни. Ці розбіжності спричинені насамперед колишньою «приналежністю українських територій до складу різних держав — Російської та Австро-Угорської імперій. Нині ця проблема виявляється у протистоянні ментальностей та зовнішньополітичних орієнтацій населення, що посилює рівень конфліктогенності в українському суспільстві» [10, с. 13].

Разом з тим, як зазначає більшість теоретиків, процеси інституціоналізації громадянського суспільства навряд чи можуть бути успішними, якщо вони не супроводжуються процесами демократизації. Наприклад, представники «лінійного підходу» (Т. Карл, Х. Лінц, Ф. Шміттер та ін.) «виокремлюють у процесах демократизації кілька етапів: лібералізація авторитарного режиму, інституціоналізація демократії та консолідація демократії. На кожному з цих етапів мають утвердитися відповідні механізми демократії, що дає поштовх розвитку громадянського суспільства». Представники другого підходу (Дж. Нельсон, К. Оффе, С. Террі) «вважають, що процеси демократизації у постсоціалістичних країнах відрізняються від світових „потрійним характером” (одночасність перетворень у політичній та економічній сферах, набуття статусу незалежних держав)» [10, с. 8–9]. Ці проблеми позначаються на перебігу процесів демократизації в Україні, спричиняючи певні ускладнення соціально-економічного характеру.

У цілому можна виокремити базові етапи становлення демократичних інститутів. Якщо на першому етапі формулюються інститути, то з другим етапом пов'язані проблеми його легітимізації. Саме другий етап більш тривалий, оскільки передбачає адаптацію до суспільної свідомості, норм та традицій, характерних для певної спільноти. Поєднання на цьому етапі ліберально-демократичних трендів з виваженою та ефективною соціальною політикою здатне призвести до очікуваних результатів. У іншому випадку існує небезпечність автократичного реверсу, тобто легітимність неможлива без суспільної підтримки. У цьому контексті Є. Г. Ясін зазначав, що підтримка населення «робить режим легітимним навіть при згортанні демократичних інститутів, які ще не встигли довести громадянам свою корисність і які суспільство ще не готове відстоювати» [11, с. 297]. Третій етап становлення демократичних інститутів пов'язаний з оптимізацією їх ефективності.

Відповідно ті політичні інститути, які підтримуються суспільством, здатні функціонувати ефективно. Разом з тим слід зважати на те, що «вирішальним критерієм демократії є не влаштування політичних інститутів, а те, чи спроможні вони знайти і застосувати адекватні щодо національних традицій і культури способи акумулювання і вираження різноманітних інтересів та прагнень суспільства» [12, с. 24]. Отже, вельми важливим для українських політико-економічних реалій є оптимальне поєднання ліберально-демократичних стандартів з національною специфікою нашого народу.

Серед теорій недосконалої демократії виділяють концепції гібридної демократії, процедурної демократії, мінімальної демократії, однак вони не цілком характеризують ситуацію, коли еліти використовують недосконалість процедур та інститутів для втримання влади і стримування демократизації. Ф. Закарія відзначає, що демократія може бути і неліберальною, що вона

нерідко слугує зміцненню влади авторитарних правителів і цілком може перешкоджати «прогресу свободи». Існує цілий спектр неліберальних демократичних держав [13, с. 101]: від тих, які майже стали ліберальними демократичними державами, до тих, які є майже диктатурами (наприклад, держави в Східній Європі, Азії, Африці, Латинській Америці та Близькому Сході); від країн з помірними порушеннями на кшталт Аргентини до майже тиранії на кшталт Казахстану і Білорусі, з такими країнами, як Румунія і Бангладеш у проміжку між ними. Такі країни, як Україна і Венесуела, займають положення десь між цими двома крайнощами. У більшості цих країн вибори рідко бувають настільки ж вільними та чесними, як сьогодні на Заході, але вони відображають дійсну участь народу в політиці та підтримку, надавану обраним [14, с. 56].

Невдачі молодих демократій породили низку теорій, які прагнуть пояснити феномен формальної демократії і виборів без реальної свободи. У середині першого десятиліття ХХІ ст. західна політична думка зробила крок до легалізування висуненої ще в середині 1980-х років концепції неліберальної демократії [13, с. 103]. Сучасне уявлення про «неліберальну демократію» поєднується з концепцією «авторитарного парламентаризму» російського теоретика М. А. Симонії з тією відмінністю, що остання містить набір ознак, які утворюють каркас суспільства, що модернізується, на етапі переходу від традиційного стану до розвинених форм соціальної та політичної організації [15, с. 302].

Формально неліберальною демократією може бути будь-яка демократія, яка не є ліберальною демократією. Однак термін «неліберальна демократія» майже завжди використовується, аби позначити особливо авторитарність у представницькій (репрезентативній) демократії, в якій представники органів влади, обрані людьми, мають тенденцію до корумпованості та недодержання закону. Це приводить до відчуження людей від діючої влади. Неліберальні демократичні уряди вважають, що якщо в них є мандат, то вони можуть діяти так, як вважають за доцільне, ігноруючи закони або конституцію та проводячи регулярні вибори. Саме цей тип «неліберальної демократії» аналізується нами [13, с. 103].

Неліберальна демократія найчастіше виникає в умовах запозичення демократичних практик країнами, які не мали довготривалої демократичної традиції (Китай і Росія) [14, с. 89–96]. Проте неліберальна демократія може виникнути також там, де колись існувала демократія ліберального типу. Тому введений Ф. Закарією концепт «неліберальної демократії» досить точно характеризує режими Центральної Азії, які відзначаються гіперконцентрацією влади та порушенням прав, слабким додержанням законності, взаємним відчуженням громадян і влади, недостатністю плюралізму. Зростання нелібе-

ральності у світі, зазначає Ф. Закарія, розпочалося у середині 1990-х років — саме під час зміцнення центрально-азійських режимів. Таким чином, за терміном неліберальної демократії приховуються ті демократичні складові, яким авторитаризм дав право на існування в політичній системі.

У різних частинах світу політичні режими, будучи обраними за допомогою демократичних процедур, починають ігнорувати конституційні обмеження своєї влади і позбавляють громадян фундаментальних прав. Такі режими, де перемішані виборність і авторитаризм, Ф. Закарія називає «неліберальними демократіями». Ці режими не вирізняються політичною або економічною ефективністю, оскільки правлячі еліти складаються в них не за принципом, коли керівні пости повинні займати найбільш здібні люди, незалежно від їх соціального і економічного походження. Підґрунтям «неліберальної демократії» слугує найчастіше або популізм (Росія, Венесуела), або жорсткий контроль над політичним життям (більшість африканських країн). Така ситуація уможливується завдяки відсутності сильного «середнього класу», тому неліберальна демократія у більшості випадків постає як результат передчасної демократизації. Через процеси прискореної демократизації відбувається побудова неліберальної демократії, в якій змішані виборність і авторитаризм [14, с. 89, с. XV].

Якщо проаналізувати «історії успіху» окремих країн протягом останніх п'ятдесяти років, то стає помітним той факт, що успіх супроводжувався при ліберальних авторитарних режимах (Тайвань, Південна Корея, Сінгапур, Чилі, Китай) [13, с. 104]. Стрімке економічне зростання Тайваню призвело до диверсифікованості економіки і, як наслідок, унеможливило вольове, кваліфіковане управління економічними та соціальними процесами. Високі темпи економічного зростання, що супроводжуються відносно помірними соціально-майновими диспаритетами, сприяють появі умов для поступової лібералізації суспільства, еволюційного затвердження демократичних інститутів, практик та норм серед масових верств населення. У «неліберальної демократії» на Тайвані є вагомі підстави для трансформації в демократію інституціалізовану (ліберальну), оскільки цей процес базується на впевнених політико-економічних засадах. Успішність встановлення ліберальної демократії залежить від спроможності суспільства використовувати політичні інститути демократії з метою розгортання соціально-економічних перетворень [16, с. 74].

Що стосується Росії, то створювати режим неліберальної демократії почав ще Б. Єльцин, який «сприяв ослабленню майже всіх конкуруючих йому центрів влади — судів, губернаторів, законодавчих органів» [13]. В. Путін також виступає у ролі реформатора при посиленні влади, особливо стосовно Думи та губернаторів областей (двох інших основних джерел політичної влади). Насправді ж він створив автократію, яка може обиратися, і провів

ліберальну реформу. Бажання мати демократію дозволило створити авторитарного лідера, який зможе запропонувати надалі ліберальну демократію. Тому Росії необхідні порядок і ефективно функціонуюча держава, аби лібералізувати її економіку. Згодом неліберальна демократія в Росії може породити ліберального автократа, який, можливо, приведе країну до справжньої ліберальної демократії [13, с. 105]. Таким чином, започаткування процесів демократизації (Росія, більшість пострадянських республік, Венесуела, Індонезія) призводило до дерегулювання економіки, зниження її ефективності та падіння рівня життя, у результаті чого в політиці зміцнювалися авторитарні тенденції, але відступлення від демократичних норм не декларувалося [14, с. XVI]. У такий спосіб установлювалася неліберальна демократія.

За півтора десятиліття демократизації колишніх соціалістичних держав виявилася відсутність єдиного шляху політичних перетворень колишніх комуністичних країн. Одні з них (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) пішли шляхом повторення моделей класичного демократичного устрою; другі (Болгарія, Латвія, Сербія, Хорватія, Боснія, Україна, Росія) демонструють різноманітні варіанти комбінації класичних і некласичних моделей демократизації; треті (Азербайджан, Казахстан, Киргизія) взагалі пішли в напрямку «плюралістичного авторитаризму», хоча формально залишалися в рамках процедурної версії демократичного устрою. При цьому невідповідність класичним демократичним моделям тим очевидніша, чим далі регіон їх виникнення розташований від євроатлантичного та західного культурно-політичного просторів [16, с. 74]. За межами Європи неліберальна демократія не стала ефективним засобом формування «демократії ліберальної» [14], і тому подібні режими набагато менш прогресивні порівняно з тими, які не цілком демократичними методами встановлюють принципи громадянського суспільства (Ф. Закарія називає їх «автократіями, які лібералізуються» [14]).

Як наслідок у другій половині 90-х років у багатьох регіонах, охоплених третьою хвилею демократичного переходу, спостерігається процес стагнації демократизації та збільшення кількості неліберальних демократій. Це стосується багатьох держав Африки, Південно-Східної Азії, країн колишнього СРСР, меншою мірою — постсоціалістичної Східної Європи та Прибалтики [13, с. 105].

Число неліберальних демократій зростає; і до теперішнього часу невелика кількість неліберальних демократій дозріли до стану ліберальних демократій; у будь-якому разі вони розвиваються в напрямку ще більшого нелібералізму. Багато країн, зовсім не перебуваючи на перехідному етапі

розвитку, згодом перетворилися на форму правління, яка поєднує значний ступінь демократії зі значним ступенем нелібералізму [14, с. 60].

Висновки. Протягом 1990-х років прогалина між неліберальною і ліберальною демократіями постійно зменшувалася. Це виявляється в зростанні порушень прав людини, наступів на свободу слова, корупції на всіх рівнях державної влади, неефективності законодавчої та судової гілок влади.

Застій демократизації та лібералізації і збільшення кількості неліберальних демократій пояснюються такими факторами [17, с. 49]:

- слабкістю соціальної бази ліберального демократичного транзиту, який виявляється в слабкості середнього класу, його незначущості (або недостатньої питомої ваги в соціальній структурі суспільства);

- слабкістю і недостатньою структурованістю громадянського суспільства;

- відсутністю ефективною багатопартійної системи за наявності безлічі дрібних політичних партій, які не в змозі створити реальну дійсну опозицію та мобілізувати громадян для забезпечення ефективного контролю над владними структурами;

- у край слабою поширеністю серед громадян ліберальної політичної культури.

При цьому в багатьох країнах третьої хвилі зберігаються атрибути демократії — конституції, які декларують демократичні принципи, квазіальтернативні вибори, які створюють видимість конкуренції, множинність політичних партій, які демонструють фасад багатопартійності тощо [13, с. 106]. Законність, а отже, і сила неліберальних демократій впливають з тієї обставини, що вони є достатньо демократичними. Відповідно головні небезпеки, які таїть у собі неліберальна демократія, полягають, з одного боку, в тому, що народ, котрий бачить, як влада маніпулює його думкою, приходять до глибокого розчарування в демократії [14, с. 284], а з другого — у тому, що її економічні основи не спонукають до господарської модернізації, а це приводить до поступового відставання в економічній сфері і породжує в людях почуття «відчуженості» [14, с. XVI, с. 145]. Найбільша ж небезпечність, яку становлять неліберальні демократії, навпаки, полягає у тому, що вони дискредитують саму ліберальну демократію, кидаючи тінь на демократичне правління [14, с. 59].

Ліберальна автократія, або, на більш високому рівні розвитку, ліберальний конституціоналізм, виявляється більш ефективним шляхом становлення ліберальної демократії. Отже, аналізуючи досвід країн, що розвиваються, ми доходимо висновку про те, що імовірність побудови справді ліберальної демократії виявляється набагато вищою там, де їй передувала ліберальний авторитаризм, а не там, де зміцнилася неліберальна демократія [14, с. XXVII].

У цілому сучасна демократична хвиля саме внаслідок свого глобального характеру має тривалий, затяжний та суперечливий характер. Поступальний характер демократичних процесів у перехідних суспільствах потребує не одного десятиліття і залежатиме від поєднання безлічі внутрішніх і зовнішніх факторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
2. Бешлер Ж. Демократия. Аналитический очерк : пер. с фр. / Ж. Бешлер. – М. : ИВИ РАН, 1994. – 206 с.
3. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; пер. с нем., сост., общ. ред. и предисл. Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
4. Дюркгейм Э. О. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. О. Дюркгейм ; пер. с фр. и послесл. А. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1990. – 575 с.
5. Ориу М. Основы публичного права : пер. с фр. / М. Ориу. – М. : Изд-во Коммунист. Акад., 1929. – 759 с.
6. Пантин В. И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России / В. И. Пантин // Полит. ин-ты на рубеже тысячелетий / В. И. Пантин. – Дубна : ООО «Феникс+», 2001. – 478 с.
7. Democracy Score Year-to-Year Summaries by Region. Table 8. 1999-2006 [Електронний ресурс] / Freedom House. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/uploads/Chart100File117.pdf>.
8. Куц Г. М. Конституційні бар'єри української демократії: ліберальний підтекст / Г. М. Куц // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: «Питання політології». – Х., 2009. – № 861, вип. 15. – С. 180–186.
9. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка создания динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
10. Зеленько Г. І. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / Г. І. Зеленько. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослід. НАН України, 2007. – 34 с.
11. Ясин Е. Г. Приживётся ли демократия в России? / Е. Г. Ясин. – М. : Новое изд-во, 2006. – 384 с.
12. Красин Ю. А. Демократия и федерализм в России / Ю. А. Красин. – М. : РАПН, РОССПЭН, 2007. – 255 с.
13. Головка І. В. Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / І. В. Головка. – Х., 2010. – 248 с.
14. Закария Ф. Возникновение нелиберальных демократий : пер. с англ. / Ф. Закария // Логос. – 2004. – № 2 (42). – С. 55–70.

15. Симония Н. А. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Н. А. Симония, Л. И. Рейснер ; отв. ред. Л. И. Рейснер. – М. : ГРВЛ, 1984. – 582 с.
16. Володин А. Г. Нелиберальные демократии и политическая эффективность [Электронный ресурс] / А. Г. Володин // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2006. – Т. 4, № 1 (10). – Январь-апрель. – С. 68–81. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/tenth/006.htm>.
17. Мадатов А. С. Демократизация: особенности ее современной волны / А. С. Мадатов // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер.: Политология. – 2001. – № 3. – С. 45–56.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЭФФЕКТИВНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ ПЕРЕХОДНОГО ОБЩЕСТВА: МЕЖДУ ЛИБЕРАЛЬНОЙ И НЕЛИБЕРАЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИЕЙ

Головко И. В.

Выделены основные базовые институты либеральной демократии и констатировано, что их становление детерминировано основной проблематикой либерально-демократического дискурса. Отмечено, что важным принципом для формирования либеральной демократии является система базовых политических институтов, которые способны сделать возможным оптимальное воплощение либерально-демократических стандартов в политические системы транзитивных стран. Решающим критерием либеральной демократии является не «адаптация» политических институтов к ней, а то, способны ли они найти и применить адекватные по отношению к национальным традициям и культуре способы аккумуляции и выражения многообразия интересов и стремлений переходного общества.

Ключевые слова: либеральная демократия, политический институт, политическая система, нелиберальная демократия, демократизация, либерализм.

THE CORE PRINCIPLES FOR EFFECTIVE FUNCTIONING OF POLITICAL INSTITUTIONS OF A TRANSITIONAL SOCIETY: BETWEEN LIBERAL AND ILLIBERAL DEMOCRACY

Golovko I. V.

The basic institutions of liberal democracy and noted that their formation is determined by the main issues of the liberal democratic discourse. Noted that an important principle for the formation of a liberal democracy is a system of basic political institutions, that are able to make possible optimal implementation of liberal democratic political system standards in transitive countries. The decisive criterion of liberal democracy is not «adaptation»

of political institutions to her, and then, if they are able to find and apply adequate in relation to the national traditions and culture methods of accumulation and expression diversity of interests and aspirations of in transition society.

Key words: *liberal democracy, political institute, the political system, illiberal democracy, democratization, liberalism.*

УДК 321

В. М. Тімашова, кандидат юридичних наук, старший викладач

КРАТОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВЛАДАРЮВАННЯ СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ В ТРАНЗИТНІЙ/МОДЕРНІЗОВАНІЙ КРАЇНІ

Розглянуто владу як складне соціально-політичне явище, що забезпечує функціонування і розвиток суспільства, його потребу в осмисленні поділу влади і розподілу владних повноважень, їх розумного балансування у співвідношеннях інститутів політичного владарювання, особливо в країнах перехідного (транзитного) періоду.

Ключові слова: *влада, феномен влади, принцип підкорення, поділ влади, правлінська влада, форми влади, громадянське суспільство.*

Актуальність проблеми. Феномен влади як складного багатобічного явища був, є та залишається об'єктом і наукового дослідження, і людської думки окремої людини. Принцип підкорення, який лежить в основі взаємодії і взаємозв'язку всіх соціальних систем, призводить до колосальної концентрації філософсько-методологічної, світоглядно-ідеологічної, науково-практичної, соціально-політологічної і, нарешті, управлінської інформації про механізм взаємодії держави та суспільства, в якому влада відіграє унікальну інтеграційну, морфогенну та саморегуляційну функції [2]. У політології влада, її сутність, характер, інші якості та вияви мають важливе значення для розуміння природи політики, політичної системи суспільства, політичного процесу, політичного прогресу тощо. Влада — це стрижень, навколо якого формується політична система, оскільки від її сутності, змісту, механізму функціонування залежать характер і спрямованість політичної системи, а в результаті — життєдіяльність країни.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Класичне визначення категорії «влада» дає М. Вебер, розуміючи її як «будь-яку можливість упроваджувати

усередині даних суспільних відносин особисту волю навіть усупереч опору, поза залежністю від того, на чому така можливість засновується» [1]. Існують також чимало визначень поняття «політична влада». Багато теоретиків розглядають політичну владу як боротьбу за владу, володіння нею та утримання. Так, головними критеріями для Х. Лассуела і Е. Кеплена є «контроль над політикою володарювання»; для П. Морріса — це контроль над тим, аби «у процесі ухвалення колективних рішень наші індивідуальні влади трансформувалися в інші види влади». Для Дж. Локка таким критерієм виступає «політичне право», і з цього приводу він пише: «Політичну владу я розглядаю як право ухвалення законів» [9]. За Етнократологічним словником, «влада політична — одна із сторін нерівності у відносинах панування і підпорядкування» [5, с. 76].

Феномен політичної влади наукові теоретики розкривають у двох площинах. Одні дослідники оцінюють владу як винятково політичний феномен, при цьому влада розуміється тільки як політична сутність і політичне явище. Прикладом першого підходу до влади є цитата тих самих Х. Лассуела і Е. Кеплена: «У широкому розумінні всі форми влади є політичними» [1]. Інші бачать владу такою, яка не обмежується політикою, але складає її значну частину; влада у цьому разі є ширшою й активно діє за межами політичного. Прикладом другого підходу є теорія Т. Парсонса і Х. Арентдт, які з політичної влади виводять міжособистісні відносини, а владу співвідносять переважно з дією великих соціальних систем. Окреслимо в найзагальнішому вигляді концептуальні питання сутності і особливостей владарювання в умовах функціонування і переходу транзитної країни на рейки розвиненої демократії, що є *метою* цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Політична влада відрізняється від усіх інших форм влади: 1) загальністю, обов'язковістю її рішень для всіх громадян, організації будь-якої влади; 2) монополією на фізичне насильство як внутрішнє (право покарання), так і зовнішнє (право на війну); 3) різноманітністю ресурсів [2]. Політична влада включає державну владу, владу органів самоврядування, партій і груп тиску, політичних лідерів, засобів масової інформації. Центральною в політичній владі є влада державна, специфіка якої полягає у тому, що, по-перше, вона здійснюється спеціальним, відокремленим від решти суспільства апаратом; по-друге, є реальною на території, на яку поширюється державний суверенітет; по-третє, володіє монополією на ухвалення законів, а також застосування у разі необхідності засобів примушування [9, с. 68].

Оскільки влада є складним суспільно-політичним явищем, їй притаманні універсальні якості, серед яких — всезагальність, властивість проникати

(бути складником) усіх видів діяльності, єднати людей чи протиставляти їх один одному, використовувати примушування (армія, поліція, органи державної безпеки та ін.). При цьому влада є тим елементом, який об'єднує людину, державу і суспільство, — вона і є тим своєрідним каналом або річищем взаємозв'язку між владою і народом. У багатонародній країні, якою є Україна, найглибиннішим і найширшим подібним каналом або річищем мусить бути сфера державної етнічної політики [4, с. 98–121].

У політології влада, її сутність, характер та інші якості і вияви мають важливе значення для розуміння природи політики, політичної системи суспільства, політичного процесу, політичного прогресу тощо. Політичну сферу життя, для якої політична влада — основний об'єкт, що забезпечує її розвиток і функціонування, осмислює наука політологія, а її внутрішньо- та зовнішньоприсферні ділянки (ті, які перетинаються і взаємодіють з іншими сферами суспільного життя) — галузеві політичні науки. Оскільки не може бути наукової дисципліни без її основного закону, то стосовно політології, на переконання І. М. Варзара, таким законом є закон поділу політичних влад і балансування повноважень у співвідношеннях інститутів політичного владарювання [3, с. 97–103].

Загальновідомо, що вчення про поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову пов'язане з ім'ям Ш. Л. Монтеск'є, який написав про це декілька століть тому. Що стосується України, нагадаємо слова экс-президента Л. Кучми: «Єдинодержавне політичне древо має залишатися цілісним і неподільним» [7]. Він мав на увазі насамперед те, цю загальновідому тезу Монтеск'є, тим більше, що вона лягла в основу ст. 6 Конституції України, згідно з якою «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» [6]. У того ж Монтеск'є існує прихована відповідь на поставлене запитання: оскільки за абсолютистських умов правлінська влада була представлена Богом, вона не підлягала поділу, але вона була — ця правлінська влада! Законодавча, виконавча, судова і найперша влада — правлінська. Більш того, при цьому правитель (намісник Бога на землі) сам і формував ці три гілки влади, і фактично керував ними. Дуже подібна картинка спостерігається сьогодні і в Україні, яка перебуває на проміжному шляху щодо визначення власної політичної системи: єдиноначальний глава держави управляє (в ручному режимі) трьома гілками влади всупереч Основному Закону. Тобто маємо чотири влади, але поділу підлягають лише три з них.

Незважаючи на різноманітність і строкатість політичних процесів у сучасному складному, динамічному світі, який стрімко глобалізується, складається уявлення, що єдиноначальний глава держави (король — у консти-

туційних монархіях, президент — у республіках) є невід'ємним атрибутом демократії, що якраз і випливає з принципу поділу влади. Однак у Стародавньому Світі так не вважали: влада була єдиною, а її поділ на три гілки — умовним. Разом з цим, аби не допустити узурпацію влади і приход тиранії, інститути влади (магістратури в Стародавній Греції) являли собою колегіальні владні органи, які склалися як мінімум з двох і більше чоловік. При цьому запроваджувався механізм деконцентрації влади. Зазначимо, що давні греки знали і періоди єдиновладного правління, але це відбувалося виключно у кризові періоди і, як правило, тривало обмежені строки.

Коли 1917 р. більшовики зруйнували весь світ і заходилися будувати новий, жодних наукових (правових) засад, що і як належить робити, вони не створювали, — під потрібні результати просто підганяли «наукові» обґрунтування. У вітчизняній літературі аж до 60-х років ХХ ст. влада як суспільне явище майже не вивчалася, оскільки їй не було місця в системі соціальних понять. Сьогодні завдяки наполегливій праці українських науковців країну фактично виведено з «набитої колії політичної доцільності на дорогу права» [8]. Основний характер і зміст сучасного державного етапу України — демонтаж радянської системи та формування каркаса держави на відмінній від попередньої правовій, соціально-політичній та економічній платформі, несуча конструкція якої — приватна власність. Разом з тим спроможність реагувати на нові загрози і виклики лише через засвоєння попереднього досвіду вже є недостатньою. Потреба думати і працювати над правовими політичними контурами майбутнього особливо важлива для України, яка перебуває на складному перехідному етапі державотворення.

Відомий дослідник Ерік Хобсбаум точно підмітив домінуючий маркер сучасності, зазначаючи, що «зараз жодна держава не може зробити того, що легко робила у ХХ столітті, — а саме примусити мільйони своїх громадян піти і віддати своє життя в ім'я своєї країни... Прості люди більше не хочуть, аби ними управляли». У зв'язку з цим особливої гостроти набувають питання змісту діяльності влади, співвідношення легітимності влади і довіри до неї. Це сьогодні є центральною правовою і політичною проблемою. З цього випливає зміна бачення народу як виборця на як носія функцій контролера з правом накладання вето. Повинні запрацювати інститути безпосередньої демократії. А Конституцію, яка виконала свою історичну роль, повторюючись як мінімум двічі, треба розглядати як Основний Закон не тільки для держави, а й насамперед для суспільства [8].

Прописані в Конституції система поділу влади та принцип стримування і противаг нині тільки ускладнюють ситуацію і створюють такий механізм влади, який не може ефективно функціонувати в політичному кліматі, що

швидко змінюється. У реаліях домінує виконавча влада і відбувається зрощування всіх гілок влади. Потрібна перебудова політичної системи насамперед через усвідомлення, а потім і прагнення людей більшого впливу на суспільні процеси. Урахування останнього передбачає необхідність підсилення ролі парламенту, аби: 1) забезпечити постійний діалог влади з населенням і формувати компроміси; 2) віднайти стратегічні відповіді на зміни у вимогах громадськості до представництва її інтересів; 3) забезпечити дієвий контроль за виконавчою владою; 4) консолідуватися задля інтересів нації. Потребують визначеності також питання судової реформи, насамперед статусу суддів.

Разом з тим навіть у найдосконалішій Конституції неможливо прописати всі повноваження різних гілок влади і докладно регламентувати відносини складників державного апарату — для цього ухвалюються так звані профільні закони. Наголосимо, що в багатьох європейських конституціях відносини у трикутнику «голова держави — законодавчий орган — уряд» не регламентовано навіть на такому рівні деталізації, як це зроблено в Конституції України. Але це не означає, що їх конституції погані, це насамперед говорить про високий рівень політичної культури державних діячів, а також про стан громадянського суспільства в означених державах. Конституція при цьому визначає головне — форму державного устрою, а в межах цього визначення кожна гілка влади знає своє місце і обсяг повноважень. У країнах традиційної європейської демократії голова держави або забуває про власні амбіції і допомагає реалізувати волю народу, або йде у відставку в разі повної незгоди з діями уряду (парламенту). Ситуація, в якій голова держави намагається реалізувати курс, котрий не сприймає більшість виборців і не підтримує уряд, у таких країнах просто неможлива.

Президентська форма правління у пострадянських країнах, до яких належить й Україна, пояснюється відсутністю на початковому етапі існування структурованих політичних сил, об'єднаних у сильні та впливові політичні партії. Наприклад, держави Африки — постколоніальні утворення, в яких часто об'єднані племена, що ворогують між собою століттями, не можуть обійтися без сильної президентської влади. Тобто сильний голова держави конче потрібен саме в кризовий (перехідний) період державотворення, що мало місце ще у давніх греків. Це ж передбачається й Конституцією України, й європейськими конституціями. В усіх інших випадках президент не повинен втручатися в питання реалізації внутрішньої та зовнішньої політики парламентської більшості, залишаючись при цьому символом державної єдності і виконуючи представницькі функції.

До того ж, у сучасному світі формуються інші тенденції: зачарування теоріями, які надавали первинного значення політичній системі в поширен-

ні її впливу на економічну, соціальну і навіть культурну сфери життя суспільства, змінюються, трансформуються. Дедалі більшого значення набувають неполітичні та недержавні форми організації суспільного життя, які виникають не з примушування, а добровільно, формуючи при цьому якісний соціальний капітал [2].

Висновки. По-перше, у життєдіяльності будь-якого суспільства завжди має місце постійне теоретичне і практичне з'ясування його взаємин із державою щодо поділу влади і розподілу владних повноважень, а також створення рівноправних владних відносин між ними в межах усієї країни. По-друге, політична сфера життя, для якої влада — основний об'єкт, що забезпечує її функціонування, розвивається завдяки механізмам і процесам поділу політичних влад і балансування повноважень у співвідношеннях інститутів політичного владарювання. По-третє, у поділі влади за Монтеस्क'є на законодавчу, виконавчу та судову первинною владою є ще одна (четверта) — управлінська, від якої залежить здійснення поділу влади, тобто існують чотири гілки влади, з яких тільки три (визначені Монтеस्क'є) підлягають цьому поділу. По-четверте, прописані в Конституції України система поділу влади та принцип стримування і противаг сьогодні ускладнюють ситуацію і створюють такий механізм влади, який не може ефективно функціонувати у швидкозмінюваному політичному середовищі. В реаліях домінує виконавча влада і відбувається стрімке зрощення всіх гілок влади. По-п'яте, вирішальним етапом у розвитку теоретичного вчення про владу є її взаємодія і діалог з громадянським суспільством у питаннях розподілу і балансування владних повноважень, напрацювання філософсько-світоглядної, науково-практичної, соціально-політологічної, а також управлінської інформації про механізм взаємодії держави та суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Філософія політики : підручник / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2003. – 400 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npu.edu.ua/le-book/>.
2. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : монографія / М. А. Бойчук. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.
3. Варзар І. М. Розмислові тези про колишні свої намагання посилено вирішувати деякі засадничі проблеми політичних наук / І. Варзар // Вісн. Львів. ун-ту. – 2011. – Вип. 1. – С. 37–42.
4. Варзарь И. К генезису политолого-этнологической теории и науки / И. Варзарь // Политолого-этнологичні проблеми розвитку сучасної України. – К., 2007. – С. 12–18.

5. Етнократологічний словник : енцикл.-довід. слов. / за ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого та Г. В. Щокіна. – К. : МАУП, 2007. – 576 с.
6. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30.
7. Незалежна Україна і виклики сьогодення : виступ Президента України Л. Д. Кучми на урочистому зібранні, присвяченому дванадцятій річниці Незалежності України, 23 серпня 2003 року / Л. Кучма // Уряд. кур'єр. – 2003. – 27 серп. – 9 с.
8. Соціально-політичні реалії для права : з виступу В. Литвина на Загальних зборах НАПрН // Голос України. – 2012. – 25 жовт. (№ 200).
9. Ярош Б. О. Загальна теорія політики : навч. посіб. / Б. О. Ярош, О. Б. Ярош. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2005. – 240 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/index.php?name>.

КРАТОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЛАСТВОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫМИ ДЕЛАМИ В ТРАНЗИТНОЙ/ МОДЕРНИЗИРОВАННОЙ СТРАНЕ

Тимашова В. М.

Рассмотрена власть как сложное социально-политическое явление, обеспечивающее функционирование и развитие общества, его потребность в осмыслении разделения властей и распределения властных полномочий, их разумное балансирование в соотношениях институтов политической власти, особенно в странах переходного (транзитного) периода.

Ключевые слова: *власть, феномен власти, принцип подчинения, разделение властей, управленческая власть, формы власти, гражданское общество.*

KRATOLOGIYA POLITICAL DOMINATION OF PUBLIC AFFAIRS IN TRANSIT / UPGRADED COUNTRY

Timashova V. M.

The government is seen in some respects, especially as a complex socio-political phenomenon that ensures the functioning and development of society and its understanding of the need for separation of powers and division of powers, in their reasonable balance in the ratio of institutions of political domination especially in transition countries (transit) period.

Key words: *power, power phenomenon, the principle of submission, separation of powers, pravlinska power, form of government, civil society.*

УДК 321.014

В. С. Ткаченко, здобувач

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ УКРАЇНИ

Розглянуто специфіку функціонування органів самоорганізації населення в територіальних громадах України. Встановлено, що функціонування органів самоорганізації населення у територіальних громадах України є неоднорідним. Визначено такі особливості: відсутність правової регламентації їх створення у локальних актах; незрозуміння органами місцевого самоврядування необхідності розширення механізмів участі членів територіальних громад у вирішенні окремих питань місцевого значення; специфічне сприйняття мешканцями такої інституції, як орган самоорганізації населення. Пріоритетними функціями органів самоорганізації населення в усіх регіонах є сервісна та соціального захисту.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення, територіальна громада, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків.

Актуальність проблеми. У зв'язку з динамічним розвитком самосвідомості громади актуальним у науковому та практичному значенні виступає питання залучення громадськості до ухвалення і впровадження рішень. Особливо важливо почути голос громадськості на рівні місцевого самоврядування, де ефективність та результативність процесу надання послуг громаді відчутні більшою мірою. У свою чергу відсутність можливостей впливу громадян на розвиток території, на якій вони мешкають, перешкоджає ефективному врядуванню та зменшує шанси територіальної спільноти на поліпшення соціально-економічного добробуту [7, с. 3].

Однією з форм участі членів територіальних громад у вирішенні окремих питань місцевого значення є органи самоорганізації населення (ОСН). Останнім часом спостерігається поступове збільшення ролі ОСН у розвитку територіальних утворень.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематиці функціонування ОСН в Україні присвячено праці Л. Бойко-Бойчук, Б. Кравченка, Ю. Лебединського, М. Мягченка, Н. Нижник, О. С. Орловського і А. С. Крупника, В. Прошка, М. Пухтинського, С. Саханенка, Ю. Шарова та ін., проте наразі існує багато проблем, пов'язаних з роботою ОСН, які потребують розв'язання.

Мета статті — виявити специфіку функціонування ОСН в територіальних громадах України на прикладі окремих міст України. Міста вибрані випадково, неоднорідно, для того аби показати їх різну специфіку.

Виклад основного матеріалу. Передусім ОСН в Україні займаються розв'язанням проблем житлово-комунальної сфери, тарифоутворення, якості та обсягів комунальних послуг. Ця діяльність відбувається за підтримки органів місцевого самоврядування.

Передусім розглянемо декілька позитивних прикладів функціонування СОН у Києві, Одесі, Вінниці, Івано-Франківську, а також у Київській, Луганській, Донецькій, Волинській областях, Автономній Республіці Крим.

Зокрема, у Києві за допомогою Управління з питань внутрішньої політики Київської міської державної адміністрації видали «Вісник ОСН». Влада, яка спочатку ігнорувала ОСН, зараз пішла на співпрацю і заявляє про свою зацікавленість в її продовженні. Київська міська державна адміністрація та органи самоорганізації населення активно взаємодіють, зокрема, у напрямках сприяння діяльності правоохоронним органам, благоустрою територій, вирішення питань житлово-комунальної сфери, обговорення реформування системи медичного обслуговування та розвитку первинної медико-санітарної допомоги [13].

Саме місцева влада — це той партнер, який першим повинен зробити крок назустріч добровільним об'єднанням громадян з метою надання необхідної організаційної та правової допомоги у проведенні їх легалізації [12, с. 104]. У виконавчому комітеті Бориспільської міської ради функціонує відділ внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю, у положенні якого зазначено про підтримку об'єднань громадян, а саме: працівники відділу здійснюють розгляд документів та готують проекти рішень виконавчого комітету міської ради щодо легалізації місцевих об'єднань громадян та ОСН, забезпечують розвиток соціального партнерства і громадянської солідарності органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства, сприяють проведенню регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства, держави, міста [12, с. 104].

Міський голова м. Бориспіль видав розпорядження «Про сприяння створенню та діяльності органів самоорганізації населення міста Борисполя та налагодження їх співпраці з виконавчим комітетом Бориспільської міської ради». Це дало можливість активізувати процес легалізації ОСН, оскільки безоплатна консультативна допомога з питань їхньої діяльності надавалася за місцем проживання представників ОСН. Працівники виконкому, які живуть у відповідному мікрорайоні, мали можливість більше часу приділяти веденню роз'яснювальної роботи щодо переваг створення ОСН.

Рішенням міської ради затверджено «Програму співпраці виконавчого комітету Бориспільської міської ради, місцевих громадських організацій, структурних утворень політичних партій, органів самоорганізації населення та сприяння розвитку демократизації суспільства у місті Борисполі». Рішенням виконавчого комітету Бориспільської міської ради від 13 грудня 2010 р. № 1415 у м. Борисполі створено Громадську раду, яка налічує 76 членів та до складу якої входять голови десятиох ОСН [12, с. 104].

Спільна діяльність влади та громади дає можливість не тільки разом планувати витрати, а й контролювати ефективно використання коштів.

Капітальний, поточний ремонт будинків, доріг здійснюються під пильним наглядом ОСН, наприклад, разом вимірюється товщина прокладеного асфальтового покриття, контролюється якість ремонту під'їздів та дахів. У разі необхідності відбувається співфінансування певних видів робіт, якщо при цьому мешканці мають додаткові вигоди, наприклад, довший строк гарантії матеріалу, робіт, послуг. Здійснення громадського контролю не тільки гарантує ефективно використання коштів, а й сприяє економічній грамотності населення та стимулює охайне, бережливе ставлення до громадського майна. У рамках двомісячників благоустрою проводяться конкурс «На кращу присадибну ділянку», фестивалі ОСН. Однією з форм демократичного спілкування місцевої влади та представників комітетів є свята вулиць, які традиційно організуються у жовтні, в рамках проведення Європейського тижня місцевої демократії.

В Одесі, по-перше, набуває подальшого розвитку процес структурного вбудовування руху самоорганізації у систему місцевого самоврядування. У місті діє затверджена рішенням Одеської міської ради у грудні 2007 р. міська «Програма розвитку органів самоорганізації населення в м. Одесі на 2012–2015 роки». Міська Асоціація органів самоорганізації разом з організацією «Лицем до лица» здійснює моніторинг виконання цієї Програми.

По-друге, продовжено створення нормативно-методичної бази діяльності ОСН на локальному рівні. Зокрема, четвертою міською конференцією органів самоорганізації розроблено та ухвалено проект Типового регламенту органу самоорганізації населення (усі учасники одержали його в матеріалах конференції). Цей організаційно-правовий документ сприяє не тільки вдосконаленню роботи ОСН, а й поліпшенню їхньої співпраці з органами міського самоврядування. Крім того, конференція ухвалила і подала на розгляд міськради проект поправок до чинного Регламенту Одеської міської ради, які передбачають більш активне включення ОСН у розв'язання життєвих проблем мешканців міста.

По-третє, в місті успішно діє механізм соціального замовлення. Також найважливішою умовою нарощування сил уже діючих ОСН та мотивації

активістів до створення нових органів є навчання та підвищення кваліфікації громадських лідерів. Цьому питанню організація «Лицем до лица» і Одеський суспільний інститут соціальних технологій намагаються приділяти постійну увагу.

Дуже важливим інструментом розвитку системи самоорганізації є комунікація, як усередині руху, між органами самоорганізації населення та їхніми підрозділами, так і зовнішні зв'язки — з населенням та з органами місцевої влади — управліннями, депутатськими комісіями, районними адміністраціями, колегами в інших містах країни. У цьому допомагають газета «Сусідський вісник», яка вже протягом чотирьох років продовжує виходити 10-тисячним тиражем і розповсюджується в Одесі та за її межами, а також новостворений сайт Всеукраїнської асоціації сприяння самоорганізації населення: www.samoorg.ua [8, с. 34–35].

Крім того, регулярні зустрічі, спілкування між собою членів Координаційної ради міської асоціації самоорганізації, а також налагодження регулярного спілкування керівників органів самоорганізації населення зі своїм активом і мешканцями підвідомчих територій, у тому числі на щорічних загальних зборах, забезпечують необхідний рівень відкритості і довіри [8, с. 34–35].

У м. Дмитров Луганської області створено систему ОСН, яка дозволяє сьогодні говорити про успішну реалізацію в окремо взятому місті механізму громадського контролю у місцевому самоврядуванні і за веденням міського господарства. З 2007 р. в Дмитрові працюють програми розвитку самоорганізації, що дають можливість фінансування за рахунок коштів місцевого бюджету. Зараз виконується програма розвитку ККСН м. Дмитрова на 2011–2015 роки. ККСН було створено на базі Дмитровського обласного відділення ВГО «Громадський контроль». Очолює обидві структури В. А. Сирота, який також є головою постійно діючої комісії «З розвитку органів самоорганізації населення, місцевого самоврядування та громадянського суспільства» в Громадській Раді при Донецькій обласній держадміністрації.

Основні напрями діяльності організації: контроль у системі комунального господарства, щоденні перевірки, рейди з благоустрою території, робота по статтях 149–154 КУпАП, інша діяльність, відображена в щомісячних звітах про виконану роботу. Представники організації «закривають» усі питання місцевого значення, на рішення яких зазвичай у місцевої влади не доходять руки. «Іншою діяльністю» є також: постійна робота з проведення щотижневих суботників; розгляду звернень громадян за місцем проживання; видавання різного роду довідок, побутових характеристик (до 500 на місяць); організація зустрічей з керівниками міських органів влади; загальних зборів мешканців, робота з депутатами та ін. За суб'єктивними оцінками, в резуль-

таті контролю діяльності у сфері ЖКГ організація щорічно приносить місту мільйони гривень, збережених від безгосподарного ставлення і розкрадань.

Шестирічна діяльність організації при взаємодії з владою дозволила в умовах «депресивного» бюджету реформувати ЖКГ міста, відновити його житловий фонд відповідно до норм проживання, який у 2005 р. був по своїй аварійності одним із лідерів у Донецькій області. «На сьогодні місто отримало актуальних професіоналів — соціальних менеджерів, які користуються повною підтримкою населення» [16, с. 89]. Система є автономною від необхідності постійного «опікування» і ручного управління владою та стійкою від виборних процесів. Підтримка керівництва міста у зв'язку з повною інтеграцією в систему місцевого самоврядування та досвід дозволяють констатувати «завершеність» структури ККСН, незважаючи навіть на недосконале законодавство. Цей досвід може стати основою для розвитку ОСН в інших містах нашої країни.

У м. Алчевську також плідно співпрацюють ОСН та адміністрація міста, багато роботи виконується за розпорядженням міського голови і міської ради [18].

В Автономній Республіці Крим при сприянні Програми розвитку ООН АРК було створено понад семисот ОСН. До 2009 р. включно основну роботу із самоорганізації громад здійснювала Програма розвитку та інтеграції Криму. В 2008 р. до цього процесу підключився спільний проект Європейської комісії і ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Проект працює в усіх регіонах України, і на сьогодні саме в його рамках ведеться основна робота з підтримання самоорганізації громад у сільських радах АРК, раніше не зачеплених цим процесом [14].

У той же час Програма розвитку та інтеграції Криму продовжує підтримувати самоорганізації громад на інституціональному рівні. ПРІК ПРООН співпрацює з державними органами на районному і республіканському рівнях та спрямовує зусилля на підвищення потенціалу органів влади в питаннях стимулювання і підтримання самоорганізації територіальних громад і закріплення підходів щодо залучення громадян у практиці всіх рівнів місцевого самоврядування і державного управління.

Сільські громади Криму об'єднуються в ОСН для розв'язання найнагальніших проблем, таких як забезпечення якісного водопостачання, реконструкція і оснащення ФАП, ремонт доріг, створення дитячих майданчиків і центрів для молоді тощо.

У Вінниці ОСН розв'язують проблеми у приватному секторі за допомогою залучення коштів жителів та місцевого бюджету в співвідношенні 50/50 [18].

У Івано-Франківську функціонування ОСН передусім розкривається в діяльності будинкових комітетів, які своєю активністю підтвердили, що, маючи окремі повноваження, вони є тими представницькими органами, які спільно з владою як партнери співпрацюють у галузі житлово-комунального господарства, взявши на себе частину обов'язків з організації утримання будинків. Практика діяльності будинкових комітетів в окремо взятому будинку сприяла створенню квартальних комітетів у приватному секторі в селах, на які поширюються повноваження виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради. «Своїми діями громада підштовхує владу до прийняття таких рішень, які б сприяли подоланню кризи у фінансуванні ремонту будинків» [3, с. 93]. ОСН допомагають малозабезпеченим мешканцям.

Члени Ради голів будинкових комітетів та об'єднань співвласників багатоквартирних будинків при міському голові та голови ОСН беруть участь у роботі сесій Івано-Франківської міської ради та нарадах з житлових питань, які проводяться за участю міського голови або його заступників. Такі зустрічі використовуються для частішого нагадування владним структурам, що їх діяльність перебуває під невсипущим контролем громади, а сама громада має можливість у терміновому порядку довести свої вимоги та захистити свої права. Голови будинкових комітетів та ОСББ беруть участь у навчанні щодо реалізації своїх повноважень та вибору шляхів управління будинками, проводять зустрічі з виконавчими структурами Івано-Франківської міської ради.

Громадськими інспекторами у сфері благоустрою стали голови будинкових комітетів. Спільно із працівниками ЖЕО, органу благоустрою, правоохоронними органами вони проводять рейди щодо дотримання порядку паркування автотранспорту.

У Волинській області за два роки з'явилися понад 100 сільських комітетів [15, с. 100]. Найбільшою проблемою, яка спонукала таку хвилю розвитку сільських комітетів, була проблема газифікації на селі. Обласна рада голів ОСББ на Волині — перша в Україні [9]. На сесії Луцької міської ради було ухвалено Програму сприяння діяльності та розвитку органів самоорганізації населення міста Луцька на 2013–2016 роки. Такими діями народні обранці Луцька підтвердили свою готовність до побудови ефективної співпраці з громадою.

На жаль, прикладів позитивних результатів діяльності ОСН не дуже багато. Більшість територіальних громад України тільки розпочинають свою активну діяльність у розбудові громадянського суспільства.

Особливо гостро питання ефективності ОСН постає у низці великих міст України — Харкові, Львові та деяких обласних центрах — Полтаві, Кіровограді та ін.

У місті-мільйоннику Харкові ОСН на сьогодні близько 300. Однак у більшості випадків ці ОСН створювалися у кожному районі окремим рішенням ради масово за ініціативою «зверху» — від влади, а не «знизу» — від населення [11], що демократичним процесом назвати аж ніяк не можна.

У м. Львові за останні десять років немає прикладів та практики створення та ефективного функціонування ОСН. Офіційно зареєстровано лише 10 ОСН. Мабуть, одна з причин цього — відсутність локальних нормативних актів, що визначають і створюють умови для діяльності ОСН.

Для прикладу: в 2006 р. виконавчий комітет Львівської міської ради прийняв рішення від 7 липня 2006 р. № 801 «Про Положення щодо створення та діяльності органів самоорганізації населення», яким «схвалює» в окремих додатках Положення про органи самоорганізації населення, Положення про порядок надання дозволу на створення органу самоорганізації населення, Положення про порядок легалізації органів самоорганізації населення [6]. Цим рішенням виконавчого комітету також встановлюється необхідність проведення громадських слухань та подання на затвердження міської ради проекту ухвали про Положення щодо створення та діяльності органів самоорганізації населення. На жаль, після «схвалення» і «подання» відповідних проектів положень на розгляд громадських слухань відповідний проект ухвали так і не було винесено на пленарне засідання сесії міської ради. Отож, здійснивши «попереднє схвалення» (чи вийшовши за межі своєї компетенції?), виконавчий комітет фактично не зумів належним чином легітимізувати створення та діяльність ОСН у м. Львові.

Зазвичай ініціативи щодо самоорганізації населення ігноруються органами місцевого самоврядування, викликають небажання робити конкретні кроки щодо забезпечення умов певної «децентралізації» повноважень (також майна і фінансів) з наданням їх ОСН.

Надзвичайно низька активність зі створення ОСН у Кіровоградській області: з кількістю населення 250 тис. діє лише один орган самоорганізації. «По-перше, у переважній більшості житлових будинків вище 5 поверхів створення ОСББ найгірше просувається у Кіровоградській області (кількість — до 20 ОСББ на область). По-друге, у багатоповерховому секторі Кіровограда не створено жодного ОСН, покликанням якого якраз і є представництво інтересів громади та вирішення питань місцевого значення. У місті Кіровограді на сьогоднішній день функціонує тільки один зареєстрований ОСН» [5, с. 85–86].

Незважаючи на те що більшість квартир у Кіровограді приватизовано, мешканці не поспішають створювати ОСББ та ОСН з таких причин [5, с. 86]:

1) брак інформації та відсутність заходів, спрямованих на популяризацію ОСББ, ОСН у місті;

2) складна процедура створення ОСББ та ОСН, яка за відсутності підтримки відлякує представників ініціативних груп або гальмує процес створення на етапі реєстрації.

Низькими є зацікавленість влади та активність населення й у Полтавській області. У Полтаві 30 ОСН, але місто ними не займається [4, с. 102].

ОСН не створюються просто через низький рівень політичної культури громадян, їх спроможність та готовність самоорганізовуватися. Форсування ж розвитку ОСН за умов нестабільності в державі та з огляду на недостатнє розуміння населенням місця та ролі ОСН є абсолютно неприпустимим.

На жаль, на сьогодні в Україні немає територіальних громад, де був би напрацьований весь комплекс необхідних правових документів локального рівня для належної діяльності ОСН, що включав би [11]:

- Статут територіальної громади;
- базове положення про ОСН;
- програму розвитку та підтримки ОСН;
- затверджений на місцевому рівні механізм наділення відповідних ОСН окремими повноваженнями відповідної ради, передавання фінансів та майна;
- затвержені на місцевому рівні спеціальні типові договори про делегування повноважень, розподіл повноважень між ОСН різних рівнів;
- типові форми функціональної документації тощо.

Існуюча ж локальна база часто дублює положення законодавчих актів вищого рівня, зокрема законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про органи самоорганізації населення» разом зі всіма їх недоліками. І навіть за наявності згаданих актів вони досить часто залишаються нереалізованими на практиці.

Висновки. Проаналізувавши розвиток і функціонування ОСН в територіальних громадах, можна зазначити такі особливості: відсутність правової регламентації їх створення у локальних актах; нерозуміння органами місцевого самоврядування необхідності розширення механізмів участі членів територіальних громад у вирішенні окремих питань місцевого значення; специфічне сприйняття мешканцями такої інституції, як ОСН. Пріоритетними функціями ОСН у всіх регіонах є сервісна та соціального захисту.

Функціонування ОСН у територіальних громадах України є неоднорідним. Конформізм громадян та відсутність політичної волі влади гальмують процес розвитку самоорганізації населення у Кіровограді, Полтаві. Єдиним містом, яке комплексно вирішило питання нормативно-правового визначення механізму делегування повноважень місцевих рад ОСН, залишається Одеса. Активне функціонування ОСН у Вінниці, Івано-Франківську, Борисполі, Луганську, Димитрові показує, що взаємодія місцевого самоврядування та ОСН стабілізує розвиток місцевої демократії і підвищує якість

розв'язання конкретних проблем на місцях. Аналіз досвіду функціонування ОСН у цих містах демонструє, що для розбудови в Україні громадянського суспільства потрібна більша та активніша участь населення в роботі територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України № 280/97-ВР (поточна редакція від 11.08.2013). – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
2. Про органи самоорганізації населення [Електронний ресурс] : Закон України № 2625-III від 11.07.2001 (поточна редакція від 06.12.2012). – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>. – Назва з екрана.
3. Бачинська О. Діяльність органів самоорганізації населення Івано-Франківська у сфері покращення житлових, соціальних, правових та інших умов / О. Бачинська // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Євродрук», 2011. – С. 92–96.
4. Василець К. Практичні аспекти діяльності органів самоорганізації населення: досвід Полтави / К. Василець // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Євродрук», 2011. – С. 102.
5. Волошина А. Розвиток органів самоорганізації населення в місті Кіровограді: міфи і реальність. Частина I / А. Волошина // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Євродрук», 2011. – С. 85–87.
6. Глуховський А. Стан та перспективи розвитку самоорганізації населення на Львівщині [Електронний ресурс] / А. Глуховський. – Режим доступу: <http://www.gromada.lviv.ua/blog/265>. – Назва з екрана.
7. Кольцова Д. В. Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.04 / Д. В. Кольцова ; Донец. держ. ун-т управління. – Донецьк, 2007. – 20 с.
8. Крупник А. Актуальні проблеми розвитку системи самоорганізації населення на місцевому рівні / А. Крупник // Четверта всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності органів самоорганізації населення. Збірник мате-

- ріалів». Одеса, 20–21 грудня 2008 р. / під ред. О. С. Орловського, В. І. Брудного, А. С. Крупника. – Одеса : ХОББИТ-ПЛЮС, 2009. – С. 33–35.
9. На Волині створено першу в Україні обласну раду голів ОСББ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/blog/2013/09/26/na-volini-stvoreno-pershu-v-ukrayini-oblasnu-radu-goliv-osbb/#more-4082>. – Назва з екрана.
 10. Нестерков А. Практика діяльності органу самоорганізації населення «Комітет мікрорайону «Русанівка» / А. Нестерков // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Свродрук», 2011. – С. 97–98.
 11. Онупрієнко А. Як самоорганізуватися? Або проблеми взаємодії органів самоорганізації населення та органів місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / А. Онупрієнко. – Режим доступу: http://dep.kh.ua/dep/analitika_st/alla_2264.html. – Назва з екрана.
 12. Передерей Л. Миська влада та органи самоорганізації населення в Борисполі – партнери успішних практик / Л. Передерей // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Свродрук», 2011. – С. 104–107.
 13. Попов О. Розширення повноважень органів самоорганізації населення допоможе Києву ефективніше та оперативніше вирішувати низку нагальних питань [Електронний ресурс] / О. Попов. – Режим доступу: http://www.gukbm.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1095:-l-r&catid=1:latest-news&Itemid=63. – Назва з екрана.
 14. Представництво та проекти Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй у Криму. Самоорганізація територіальних громад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.crimea.ua/subcomponent.php?type=wedo_mob&menu_id=121&locale=uk. – Назва з екрана.
 15. Савчук О. Практика самоорганізації населення в сільській місцевості / О. Савчук // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Свродрук», 2011. – С. 100–101.
 16. Сирота В. А. Развитие гражданского общества через реализацию общественного контроля в системе местного самоуправления Украины / В. А. Сирота // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Свродрук», 2011. – С. 87–89.

17. Стажування «Поширення здобутків громадської участі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/stazhuvannya-poshirennya-zdobutkiv-grom/>. – Назва з екрана.
18. Шаповалова С. Практические аспекты деятельности органов самоорганизации населения: опыт Алчевска / С. Шаповалова // Шоста всеукраїнська науково-практична конференція з питань самоорганізації населення «Регламентація питань самоорганізації населення законодавством України. Збірник матеріалів». Кіровоград, 9–10 липня 2011 року / під ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної. – Одеса : ПП «Євродрук», 2011. – С. 108–109.

СПЕЦИФИКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОРГАНОВ САМООРГАНИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИНАХ УКРАИНЫ

Ткаченко В. С.

Рассмотрена специфика функционирования органов самоорганизации населения в территориальных общинах Украины. Установлено, что функционирование органов самоорганизации населения в территориальных общинах Украины является неоднородным. Определены следующие особенности: отсутствие правовой регламентации их создания в локальных актах; непонимание органами местного самоуправления необходимости расширения механизмов участия членов территориальных общин в решении отдельных вопросов местного значения; специфическое восприятие жителями такой институции, как орган самоорганизации населения. Приоритетными функциями органов самоорганизации населения во всех регионах являются сервисная и социальной защиты.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, органы самоорганизации населения, территориальная община, объединения совладельцев многоквартирных домов.

SPECIFIC PERFORMANCE COMMUNITY ORGANIZATIONS IN THE TERRITORIAL COMMUNITIES UKRAINE

Tkachenko V. S.

The specific features of functioning of population self-organization bodies in territorial communities of Ukraine. It is established that the functioning of population self-organization bodies in territorial communities of Ukraine is non-uniform. Define the following features: absence of legal regulation of their creation in local acts; misunderstanding of the local authorities expansion needs of the mechanisms for participation of local communities in solving certain issues of local importance; specific perception of the inhabitants of such institution as a body of self-organization of population. Priority functions of population self-organization bodies in all regions is a service and social protection.

Key words: local government, self-organization bodies, territorial community, associations of co-owners of apartment houses.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.614:351.74

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА: В ПОШУКАХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ

Проаналізовано класичні і сучасні соціологічні парадигми як основа визначення перспектив розвитку соціології. Доведено, що такий розвиток є можливим і доцільним не тільки «углиб» (формування нових загальносоціологічних теорій), а й «ушир» (збільшення кількості галузевих соціологій).

Ключові слова: *соціологічні парадигми, розвиток соціологічної теорії, галузеві соціології.*

Актуальність проблеми. З часів уведення О. Контом у науковий обіг терміна «соціологія» соціології вже не раз доводилося долати свого роду «проблеми перехідного віку», які були пов'язані як з невиправдано завищеними очікуваннями, так і з падінням кредиту довіри. Спочатку, будучи ще невизнаною академічною наукою, соціологія заявила про себе як про джерело вищого істинного знання, що відбиває стан, умови та перспективи розвитку суспільства, яке відразу з нічого перетворилося на усе. Потім відбулося коливання в інший бік. Переконаючи себе та інших, що вона займається суспільством як цілісністю, але, приймаючи економічні категорії та інститути як данину, соціологія фактично віднесла себе до «залишкових наук», що обмежуються аналізом тих аспектів різноманітного соціального життя, які інші, більш «вузькі» наукові дисципліни, часто просто ігнорують. При цьому, як дотепно помітив свого часу американський «соціолог соціології» А. Гоулднер, соціології притаманна дивна тенденція до амнезії [1, с. 18].

Включаючи в себе досить різноманітні за своїми онтологічними, теоретичними та методологічними орієнтаціями школи, соціологія почала являти собою науку, що постійно починає все спочатку.

Водночас соціологія перестала вважатися покликанням соціальних реформаторів, перетворившись на професійне заняття для солідної університетської професури, що користується політичним визнанням, котра, як це зазвичай трапляється, стала все більше пристосовуватися і враховувати вимоги та очікування влади. Такий розвиток спричинив новий сплеск розчарувань, а також появу обвинувачень соціології в реакційності.

Що ж насправді відбувається в соціологічній науці? Спробуємо оцінити її сучасний стан і можливі методологічні перспективи.

Вклад основного матеріалу. Сьогодні можна виділити (хоча й з певною часткою умовності) приблизно вісім-десять базових наукових концепцій або основних соціологічних парадигм, до яких тією чи іншою мірою схиляється більшість сучасних соціологів. Слово «парадигма» буквально перекладається з грецької як «приклад», «взірець» [2, с. 192–193]. З кінця 1960-х років на Заході цей термін став використовуватися для позначення основного напрямку розвитку наукової думки у рамках відповідних наукових дисциплін. Ми розглядаємо термін «парадигма» як комплекс основних поглядів і методів, що застосовуються соціологами при проведенні соціологічних досліджень і характеризують їхню базову приналежність до того чи іншого напрямку розвитку соціологічної думки. Разом з тим слід враховувати, що сучасні соціологи, дотримуючись певної парадигми, з одного боку, можуть спеціалізуватися на різноманітних напрямках соціологічних досліджень, кількість яких (понад 100) постійно зростає, а з другого — у рамках того самого напрямку соціологічних досліджень можуть використовуватися підходи і положення, що належать до різних соціологічних парадигм. У деяких випадках розмиваються та об'єднуються теоретичні концепції і підходи, що створює додаткові труднощі при виділенні і характеристиці тих або інших парадигм. Крім того, деякі соціологічні теорії досить важко «втискуються» у рамки якої-небудь однієї усталеної і визнаної соціологічної парадигми. Тому зараз виділити й охарактеризувати існуючі відмінності між соціологічними парадигмами можна лише в найбільш загальному вигляді. Так, у контексті парадигми соціального конфлікту головна увага фокусується на дослідженні можливості одних соціальних груп домінувати над іншими і здатності цих «інших» протидіяти такому домінуванню. У рамках даного підходу досліджуються також джерела і проблеми революційних перетворень соціуму.

Парадигма соціальної еволюції, яка об'єднує явних і неявних послідовників соціального дарвінізму, особливо акцентує на дослідженні базових

умов і характеру соціального прогресу суспільства. Саме поняття «соціальний прогрес» має, однак, далеко небездоганну репутацію і різну інтерпретацію. Тому представники «неоеволюціонізму» відмовилися від ідеології соціального детермінізму, включивши у свої концепції поняття ймовірності та доводячи, що історичні випадковості впливають на процес соціальної еволюції, який не обов'язково пов'язаний із поняттям «соціальний прогрес», а може містити й соціальний регрес.

Як особливу парадигму в контексті теоретичного бачення соціального прогресу слід виділити марксизм, або, точніше, парадигму історичного (економічного) матеріалізму. Як відомо, ця парадигма, хоча й розроблялася із прицілом на зміну політичного і суспільного устрою провідних країн Західної Європи, найбільших «успіхів» щодо цього вона досягла в Росії. Вважається, що вона призвела до існуючого протягом практично всього ХХ ст. поділу соціології на «східну» та «західну». Разом з тим марксистська парадигма й на західну соціологію справила свій вплив, який дотепер простежується у багатьох теоретичних побудовах сучасних соціологів. При цьому в явній або прихованій формі досить часто в рамках різних соціологічних теорій відтворюються окремі, на наш погляд, дещо сумнівні з теоретичної точки зору і соціально небезпечні положення марксизму [3]. Приблизно те саме можна сказати й про позитивістську парадигму.

Позитивістська парадигма, пов'язана в першу чергу з іменем О. Конта, заклала основу розвитку західної соціології і спочатку асоціювалася із самим поняттям «соціологія» [2, с. 195–201]. У теперішній час прихильники неопозитивізму головну увагу зосередили на виявленні і розкритті причинно-наслідкових зв'язків у соціальному житті, їхня позиція тісно пов'язана з парадигмою соціальної еволюції. Однак так званих «чистих позитивістів» серед соціологів більше не існує, принаймні, ніхто з останніх себе з ними не асоціює.

Разом з тим відзначимо появу концепції «чистої соціології» (*pure sociology*), яка була запропонована американським соціологом Д. Блеком [4; 5]. У цьому разі йдеться не про ідею перетворення соціології в «чисту науку», тобто в науку, вільну від впливу політичних та інших сил. Прихильники концепції «чистої соціології» мають на увазі трохи інше. Вони пропонують пояснювати всі явища соціального життя винятково в контексті змін соціальної структури суспільства. Основну роль вони надають змінам у розподілі економічних ресурсів і доходів, частоті і «широті» соціальних контактів, нормах соціальної поведінки, характері взаємодії індивідів у процесі їх об'єднання в організації тощо. Одночасно виключається будь-який можливий вплив на динаміку соціального життя будь-яких психологічних чинників: соціальні прагнення, бажання і потреби людей, переваги окремих

індивідів, віра, надія та ін. У певному сенсі подібний підхід нагадує таке, що існувало свого часу у Е. Дюркгейма, прагнення додати соціології статус незалежної галузі знання про соціальні явища або факти [6]. Дюркгейму вдалося зробити те, що не вдалося Конту, а саме домогтися визнання соціології як повноцінної академічної наукової дисципліни. Проте при цьому в його тлумаченні соціологія, її предмет та метод були обмежені певними рамками, котрі дозволяли, як уважав Дюркгейм, не припустити злиття соціології з галузями біології та психології.

У той же час, як визнають самі автори «чистої соціології», в їхній методології, доповненій до того ж окремими марксистськими настановами, значно більше «дюркгеймізму», ніж було в самого Дюркгейма. Вони прагнуть повністю відгородитися від інших гуманітарних дисциплін. Більш того, вони воліють абстрагуватися від людини як такої, від дослідження притаманних людині індивідуальних характеристик при поясненні статичної та динамічної соціальної життєвої поведінки. На думку прихильників цієї концепції, соціальна поведінка не може бути зумовлена якими-небудь психологічними процесами, тим, що відбувається «у мозку або душі індивідів» [7, с. 128–132].

Деякі послідовники концепції «чистої соціології» її появу проголосили революцією, що відбулася в соціологічній теорії. Однак сьогодні мало хто може уявити розвиток сучасної соціології як наукової дисципліни поза контекстом філософських, економічних, політичних, історичних, культурологічних та психологічних досліджень. Адекватне змістовне наповнення термінів «соціологія», «соціальна теорія», «гуманітарні науки» у теперішній час неможливе поза формою пізнання соціальної реальності, що виробляє систему знань про соціальну природу розподілу праці, взаємозв'язки правових, економічних та професійних структур суспільного життя, моделі і межі державного управління та владних відносин тощо. Сама стилістика сучасного соціального життя резонує із процесом розмивання меж між різними соціальними науками, їхнім взаємопроникненням.

Підкреслимо також, що стосовно ролі індивідів у суспільстві дана концепція є близькою до парадигми структурного функціоналізму, або парадигми соціальних систем, родоначальником якої вважається Т. Парсонс. Утім, функціональна теорія Т. Парсонса з моменту своєї появи у 1930-х роках піддавалася досить серйозним еволюційним модифікаціям. Спочатку основну увагу Парсонс приділяв індивідам і моральним цінностям, розглядаючи моральні цінності як внутрішні джерела соціальної дії, стимули індивідуальних зусиль, що є важливим аргументом на користь зробленого нами висновку. Проте в подальшому він зосередився на проблемах надійності соціальної системи, яка ставилася в залежність від власного устрою системи, взаємодії її різноманітних автономних механізмів інтеграції та адаптації,

і в меншій мірі — від волі, енергії та переконаності людей. Це призвело до того, що американський соціолог, який ще за життя був визнаний класиком, припинив приділяти основну увагу індивідам, а намагався розкрити механізми підтримки соціальною системою власної цілісності. Однак така теоретична модель має принаймні одну суттєву ваду — відсутність фактів, що могли б слугувати підтвердженням даного висновку, оскільки людям завжди був притаманний значний, хоч і такий, що постійно змінюється, ступінь функціональної автономності щодо будь-яких конкретних соціальних систем. Сьогодні вже не викликає сумніву, що роль особистості залежно від конкретної ситуації може виявлятися в різний спосіб. З одного боку, в кризові етапи розвитку суспільства, коли створюється можливість для вияву індивідуальності, особистість стає найважливішим фактором якісних змін, а з другого — обмеження вияву індивідуальності виступає гальмом суспільного прогресу, чинником соціальної і моральної деградації особистості. Можна погодитися з Ю. Гіллером, який у монографії «Соціологія самостійної особистості» підкреслював, що застійні явища зазвичай починають розвиватися там, де значна частина людей, включених до певної організаційної структури, цілком і повністю підкоряє свої здібності обмежуючим нормам, офіційним і неофіційним приписам, свідомо або неусвідомлено адаптується до існуючої ситуації, тобто позбавляється індивідуальності [8, с. 15–16]. Проте це лише частина проблеми. Не може не викликати тривоги той факт, що абсолютна адаптація до існуючих об'єктивних і суб'єктивних умов, відмова від інновацій — це не перехід від індивідуального до соціального, а відмова й від того, й від іншого, нівелювання, деформація як соціального, так і індивідуального. Пристосування до усталеного, непорушного призводить до поступової втрати самостійності мислення, підкорення індивідуальної поведінки масовій і, як наслідок, до поглиблення та загострення застійних явищ у суспільстві.

Слід зазначити, що, починаючи з другої половини ХХ ст., парадигма структурного функціоналізму тривалий час займала пануюче положення в західній, насамперед американській, соціології. У теперішній час кількість прихильників структурного функціоналізму суттєво скоротилася. У своїх основних різновидах ця парадигма припускає дослідження взаємозалежних функцій, які виконують різні елементи соціальної системи стосовно системи в цілому. Деякі прихильники цієї парадигми, характеризуючи відмінні риси сучасного суспільства, підкреслюють, що воно «розвивається від диференціації, первинно орієнтованої на соціальні шари, до диференціації за функціональними підсистемами» [9, с. 44]. Більш того, вони вважають, що «інтеграція суспільства вже не може бути досягнута за допомогою простого співіснування людей, а створюється взаємодією функціональних підсистем,

кожна з яких має власні перспективи розвитку. Цінності або дії більше не становлять останні опорні пункти суспільства. Людина втрачає свою домінують в суспільстві. Функціональне диференціювання веде до «зростання розпізнавальної чутливості» (Луман) усіх видів соціальної поведінки, тобто більше поза суспільством не існує нічого. Сама природа стає значущою лише як навколишнє середовище, яке не містить у собі жодних власних, відмінних від суспільства якостей» [9, с. 45]. Як бачимо, сліпо додержуючись даного підходу, можна опинитися перед небезпекою забути, що особистість — це сукупність фізичних, розумових, соціальних та морально-психологічних якостей людини; що індивідуальність виступає найважливішим фактором якісних змін у суспільстві тоді, коли створюється можливість для її вияву.

На наш погляд, розглядати людину тільки як продукт системи, пояснювати всю її діяльність об'єктивним місцем у даній структурі, виводити з цього потреби та інтереси, ціннісні орієнтації та настанови не є повною мірою коректним. Ідеалізуючи безособистісні структури, правові форми, подібний підхід не враховує, що вони є результатом людської діяльності, починають функціонувати, знаходити соціальне буття лише тоді, коли самі «наповнюються» діючими особистостями, приводяться в рух індивідами та групами індивідів. Отже, людина — не тільки продукт системи, а сама система є продуктом людської діяльності. Звідси особистість — це не тільки наслідок, а й причина соціально значущих дій (як позитивних, так і негативних), учинених у межах даної системи. Якщо продовжувати цей логічний ланцюжок, то виходить, що соціальні відносини і сама особистість як сукупність цих відносин не є атрибутом якихось безособових систем та їхніх структурних елементів; системи виражають себе через соціальні якості індивідів. Тому об'єктивна детермінація, тобто вплив системи на особистість, нерозривно пов'язана із суб'єктивною детермінацією — впливом особистості на систему. І проблема полягає у тому, аби визначити, якою мірою створювані людьми економічні, політичні, соціальні системи враховують їхні потреби та інтереси, сприяють виявам людської індивідуальності та творчих задатків. Розуміючи це, не можна вважати випадковим появу як певної протипади парадигмі структурного функціоналізму етнометодологічної парадигми та парадигми символічного інтеракціонізму.

Прихильники засновника етнометодології Гарольда Гарфинкеля, як відомо, ставлять в основу основ аналіз того, як самі люди формують свої погляди і уявлення про сенс соціального буття та необхідну соціальну організацію протягом життя. Вони зосереджують увагу на структурі явних (таких, що відкрито поділяються усіма) і неявних (негласних) правил та знань, що дозволяють забезпечувати стійку соціальну взаємодію між людьми. Люди при цьому розглядаються як «практичні теоретики», котрі спільними зусиллями

визначають значення і розуміння дій одне одного [10, с. 25–48]. Отже, етно-методологія вчить нас не сприймати повсякденність як таку, що сама собою розуміється, а пропонує зазирнути по той бік одномірної реальності і виявити приховані механізми, за допомогою яких ми конструємо своє буття.

Близькою по духу до етнометодології є парадигма символічного інтеракціонізму, яка представлена в першу чергу Дж. Г. Мідом, Ч. Кулі та, безумовно, Г. Блумером [11, с. 167–179; 12, с. 17–24; 13, с. 53–59]. Вона передбачає конкретні дослідження процесів соціальної взаємодії індивідів, у рамках яких формуються і модулюються приватні та загальні думки, моделі, шаблони і звички соціальної поведінки, ієрархічна структура суспільства, а також те, що інтеракціоністи називають «власним Я» (*self*), тобто здатністю сприймати себе як діючу особу.

Спільним для даних соціологічних парадигм є методологія «співприсутності», що припускає розгляд і аналіз поведінки та вчинків людей у присутності один одного, дослідження соціального життя у відносно вузькому міжособистісному просторі, однак поза історичними рамками. Крім того, їх поєднує також вивчення змісту і характеру діяльності людей та умов для вияву їхніх творчих можливостей, що важливо з погляду знаходження й оцінки можливих механізмів обмеження процесів деіндивідуалізації особистості та протидії деформації її соціальної поведінки.

Досить помітне місце в сучасній системі соціологічних парадигм посідає й парадигма раціонального вибору, котра позиціонує соціальну поведінку індивідів як таку, що заснована на об'єктивних інтересах останніх та їхній усвідомленій взаємодії з метою досягнення максимальної корисності. Деякі прихильники цієї парадигми, що набула значного поширення в останні два десятиліття минулого століття, виступили із претензією на заміну соціологічної теорії методологією теорії раціонального вибору, претендуючи на реалістичність і високу вірогідність у прогнозуванні поведінки індивідів та соціальних груп. Тому не дивно, що ця теорія викликала гостру полеміку серед соціологів. У даного підходу з'явилися й захоплені шанувальники, й не менш рішуче налаштовані критики. У найбільш загальному вигляді сутність методологічного підходу, пропонованого теорією раціонального вибору, полягає у тому, що соціальне середовище і соціальна ситуація структурують альтернативи, котрі впливають на рішення, які ухвалюють соціальні актори (індивіди або групи). При цьому стратегії обраної поведінки пояснюються переважно за допомогою контексту обмежень і можливостей, у рамках й обирається конкретна стратегія [7, с. 128–135; 14, с. 287–294].

Крім названих, існують ще кілька концепцій соціологічного бачення, інтерпретації та прогнозування соціальної дійсності, які не повною мірою вписуються в усталені рамки соціологічних парадигм і іноді виділяються

як самостійні тенденції розвитку сучасної соціологічної думки. До них належать концепції П. Бурдьє, Е. Валлерстайна, Е. Гіденса, М. Фуко, Ю. Хабермаса та деяких інших соціологів. Разом з тим саме їх існування змушує певною мірою погодитися з думкою американського соціолога Дж. Тернера, який вважає, що «багато чого з того, що іменується соціологічною теорією, у дійсності являє собою німічне зв'язування деяких припущень, неадекватно визначених понять і декількох незрозумілих та логічно не пов'язаних між собою пропозицій. З погляду перспектив ідеальної наукової теорії соціологічному теоретизуванню треба пройти ще чималий шлях» [15, с. 36–37].

Отже, фактично ми визначилися з тим, що являє собою «вчорашній» і «сьогоднішній» день теоретичної соціології. Яке ж на неї чекає «завтра»?

Не викликає сумніву той факт, що розподіл соціології на всезростаючу кількість напрямів відбиває її тісний зв'язок з інтересами суспільства, залежність від змін, які відбуваються в ньому. Тому, на наш погляд, навряд чи повністю правомірною є позиція, згідно з якою такий активний розвиток соціології «ушир», як і відсутність «домінуючого теоретичного підходу» до аналізу соціального світу, є ознакою її слабкості і кризи гуманітарних наук в цілому та відсутності перспектив. Річ у тім, що зіткнення теоретичних підходів і напрямів, які не стільки суперечать, скільки доповнюють один одного, є одночасно вираженням життєздатності соціології, оскільки «рятує її від догматизму» [15, с. 41]. Більш того, необхідна постійна «ревізія» соціології, як і будь-якої іншої науки, для того аби уникнути поширення свого роду інтелектуального тероризму, неправди і упередженості, перетворення її винятково на форму ідеологічної і політичної пропаганди.

З огляду на це окремого згадування заслуговує й низка положень постмодернізму. Активне поширення різних постмодерністських напрямів, які заперечують саму можливість і необхідність загальної соціальної теорії, звичайно, можна вважати одним із виявів кризи, але не соціології в цілому, а устояних стереотипів соціологічного мислення. У теперішній час можна зустріти різні і часто зневажливі характеристики постмодернізму та його послідовників («теорія, що заперечує теорію», «покоління, одурманене телевізійними програмами, що заблудилося в інформаційних мережах, що й втратило здатність системного і аналітичного мислення», «комбінація нарцисизму та нігілізму», «звичайна форма манірності та пишномовності в судженнях» [16; 17; 18]). У цілому можна погодитися з тим, що дещо спільне в постмодерністів із софістами є, але всі ці порівняння і характеристики постмодернізму не належать до наукових дефініцій. Взагалі будь-які однобічні порівняння і характеристики в науці грішать тим, що призводять до того, що «з водою випліскується й дитина». У зв'язку з цим доречно буде

ще раз процитувати «соціолога соціології» А. Гоулднера: «Найнепохитніші критики інтелектуального істеблїшменту, ті, хто не може знайти задоволення в ньому і у його рамках, це звичайно ті, хто цінують не скарби з його скрині, а інші, зовсім інші досягнення. Звичайно цього досягають люди з живим почуттям історії, котрі розглядають себе як історичних діячів і продовжувачів давньої суспільної та інтелектуальної традиції. У дійсності винагороди, яких вони прагнуть, не можуть дати їм їхні сучасники. Тому вони менше піддаються вабам і спокусам сьогодення. З погляду їхніх більш консервативних сучасників ці люди часто розглядаються як неповноцінні. Однак нерідко вони дійсно ущербні в плані здатності досягати результатів, оскільки, будучи менш підданими впливу пануючого оточення, вони найчастіше критично відчувають обмеження, що ствердилися в інтелектуальних парадигмах, і можуть працювати тільки в стилі, що творчо розходиться з ними» [1, с. 40–41].

Висновки. Важко прийняти таку, по суті ідеологічну, настанову, як твердження, що розроблення й обговорення нових парадигм соціальної теорії – це пошук способів підміни практичних кроків на шляху до розв’язання політичних і економічних проблем деякими абстрактними розмовами, формою ескапізму. На наш погляд, ті, хто вважають, що можна зневажити завданням створення як нових загальносоціологічних, так і спеціальних соціологічних теорій, глибоко помиляються.

Неможливо пропонувати розв’язання актуальних соціальних проблем, включаючи шляхи реформування інститутів громадянського суспільства, діючи на базі колишніх ідеологічних настанов, чим грішать багато нових «теоретиків». Безумовно, нового поповнення потребує не тільки сучасна система соціологічних парадигм, а й родина галузевих соціологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоулднер А.У. Наступающий кризис западной социологии / А.У. Гоулднер : пер. с англ. – СПб. : Наука, 2003. – 437 с.
2. Мартыненко В. В. Социальная эпистемология и политика / В. В. Мартыненко. – М. : Изд. дом «Академия», 2008. – 272 с.
3. Мартыненко В. В. Кальдера государственной власти / В. В. Мартыненко. – М. : Изд. дом «Академия», 2005. – 268 с.
4. Black D. A strategy of pure sociology / D. Black // Theoretical Perspectives in Sociology. – N. Y. : St. Martin’s Press, 1979. – P. 149–168.
5. Black D. Dreams of pure Sociology // D. Black // Sociology Theory. – № 18(3). – 2000. – P. 343–357.

6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. и послесл. А. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1990. – 575 с.
7. Социология: парадигмы и темы. Курс лекций для высш. учеб. завед. – М. : МГИМО-УНИВЕРСИТЕТ, 1997. – 368 с.
8. Гиллер Ю. И. Социология самостоятельной личности : монография / Ю. И. Гиллер. – М. : Акад. Проект ; Гаудеамус, 2006. – 224 с.
9. Бехман Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехман // Вопр. философии. – 2007. – №1. – С. 41–48.
10. Garfinkel H. Studies in Ethnometodology / H. Garfinkel. – Cambridge, England : Polity Press, 1992.
11. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер // Американская социологическая мысль ; под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 258 с.
12. Буровой М. Развитие американской социологии: дилеммы институционализации и профессионализации / М. Буровой // Рубеж. – 1991. – №1. – С. 17–24.
13. Давыдов Ю. Н. Эволюция теоретической социологии XX века / Ю. Н. Давыдов // Социол. исслед. – 1995. – № 8. – С. 53–59.
14. Громов И. А. Западная теоретическая социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : Питер, 2006. – 358 с.
15. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер : пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. д-ра филос. наук Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1985. – 618 с.
16. New horizons in sociological theory and research: The frontiers of sociology at the beginning of twenty-first century / ed. by L. Tomasi. – Burlington, VT: Ashgate Pub., 2001.
17. Большой толковый социологический словарь [Collins]. – М. : Вече, АСТ, 1999. – 380 с.; Т. 1 (А – О) Т. 2 (П – Я). – 430 с.
18. Буровой М. Развитие американской социологии: дилеммы институционализации и профессионализации / М. Буровой // Рубеж. – 1991. – №1. – С. 17–24.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СОЦИОЛОГИЯ ВЧЕРА, СЕГОДНЯ, ЗАВТРА: В ПОИСКЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПЕРСПЕКТИВ

Погребная В. Л.

Проанализированы классические и современные социологические парадигмы как основа определения перспектив развития социологии. Доказано, что такое развитие возможно и целесообразно не только «вглубь» (формирование новых общесоциологических теорий), но и «вширь» (увеличение количества отраслевых социологий).

Ключевые слова: социологические парадигмы, развитие социологической теории, отраслевые социологии.

THEORETICAL SOCIOLOGY YESTERDAY, TODAY, TOMORROW: IN THE SEARCH OF METHODOLOGICAL PROSPECTS

Pogribna V. L.

In the article classic and modern sociological paradigms as basis of determination of prospects of development of sociology are analysed. Proved, what development maybe and expediently not only «deep» (forming of new general sociology theories) into but also «in breadth» (increase the amount of branches of sociology).

Key words: *sociological paradigms, development of sociological theory, branches of sociolog.*

УДК 38.045:340.10

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ДЕРЖАВНА ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Розглянуто зміст та основні напрями державної політики у сфері інноваційної діяльності вищої школи України. Досліджено систему принципів державної інноваційної політики у сфері вищої освіти України.

Ключові слова: *інновація, інноваційна діяльність, інноваційна політика.*

Актуальність проблеми. У міру наближення сучасного українського суспільства до постіндустріальної стадії свого розвитку вища освіта опиняється у все більшій залежності від неминучої і безперервної модернізації як способу свого існування. За цих умов є важливим і актуальним соціально-філософський аналіз державної політики у сфері інноваційної діяльності сучасної вищої школи України.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Ще відносно нещодавно поняття «інновація», «інноваційний процес», «інноваційна діяльність» у вітчизняній науковій літературі майже не вживалися. Зараз ситуація інша. В. А. Адольф, А. Л. Бірюков, М. В. Волинська, Н. Ф. Ільїн, В. Д. Нечаєв, Н. С. Ладижець, В. С. Лазарев, Б. П. Мартиросян, Н. І. Лапін, а також Г. Бекер, Е. Брукінг, Дж. Коулман та інші дослідники активно і плідно розглядають проблеми створення і застосування інновацій у вищій школі, аналізують умови їх

ефективного функціонування, розробляють методики навчання проектуванню інноваційних педагогічних технологій викладачів і студентів. У той же час спостерігаються стихійність процесів створення і впровадження інновацій, відсутність чіткої цільової спрямованості нововведень, неузгодженість інноваційних пошуків, що провадяться в теорії і практиці освітньої діяльності у вищій школі, невідповідність окремих нововведень один одному, слабкість розробки інноваційної стратегії розвитку вищої освіти. У зв'язку з цим *метою* статті є аналіз концептуальних засад державної інноваційної політики у сфері вищої освіти України.

Виклад основного матеріалу. Найважливішою умовою для створення інноваційного клімату у вищих навчальних закладах (ВНЗ) і тим самим для забезпечення інноваційної спрямованості їх модернізації є державна інноваційна політика у галузі вищої освіти. Її головною метою є забезпечення на рівні високих світових стандартів підготовки фахівців, наукових та науково-педагогічних кадрів, що спроможні до генерації та адаптації інноваційних прогресивних технологічних змін, включитися до їх пристосування для потреб суспільства, усвідомити для себе необхідність неперервної освіти протягом свого трудового життя, а також забезпечення ефективного примноження освітнього та наукового потенціалів вищої школи з метою їхнього використання для розвитку національної економіки за інноваційним алгоритмом. Досягнення цієї головної мети вимагає розв'язання у форматі державної інноваційної політики таких пріоритетних завдань у сфері вищої освіти, що містять інноваційну проблематику:

– *підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації кадрів* як суб'єктів інноваційних процесів за встановленими законодавством пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки та відповідними пріоритетними напрямками інноваційної діяльності, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження наукоємних, інформаційно-комунікаційних та знаннево-орієнтованих технологій, що забезпечується запровадженням навчальних програм, які включають питання інноваційного розвитку;

– *підготовка науково-педагогічних працівників*, що мають володіти інноваційними технологіями навчання та підготовлені до навчального процесу за освітніми програмами, які включають питання інноваційного розвитку;

– *виховання інноваційної культури* у суб'єктів інноваційних процесів, зокрема корпоративної, у суб'єктів — юридичних осіб та індивідуальної у суб'єктів — фізичних осіб, на основі якої формуються мотиваційний фактор їх участі в інноваційних процесах та креативні підходи до їх реалізації, забезпечується ефективний комунікативний обмін між цими суб'єктами інноваційних процесів;

– генерация та впровадження інноваційних технологій у навчальний процес як передумов ефективного розвитку сфери вищої освіти, що пов'язано із упровадженням нових технологій навчання, освітніх продуктів та послуг, удосконалення методичного забезпечення;

– масштабне запровадження у сферу освіти парадигми неперервної освіти як імперативів змін соціально-економічних реалій, потреб людини та суспільства, світового прогресу стосовно постійного професійного зростання кадрів — суб'єктів інноваційних процесів і сталого підвищення інноваційного потенціалу національної економіки за рахунок якісного розвитку людського фактора [1, с. 18–25]. Це може бути реалізовано на базі багатоврівневих та багатофункціональних науково-навчально-виробничих комплексів;

– активізація участі ВНЗ, зокрема природничих та інженерно-технічних профілів, в інноваційних процесах, науково-технічних, інноваційних програмах та проектах, розвитку інфраструктури підтримки інноваційної діяльності, що має спиратися на значний науковий та науково-педагогічний потенціал, сконцентрований у цих закладах.

Розв'язання цих проблем має стати пріоритетним завданням системи вищої освіти в Україні та необхідною підтримкою освітньою сферою утвердження інноваційної моделі розвитку національної економіки.

Державна інноваційна політика у сфері вищої освіти базується на загальних принципах формування цієї політики, але має бути доповнена системою принципів державної політики у сфері освіти в їх інноваційному аспекті. Таким чином, система принципів державної інноваційної політики у сфері вищої освіти включає:

- задоволення особистісних потреб у навчанні і суспільних потреб в освічених особистостях, підготовлених до інноваційної діяльності;
- інтеграцію науки, освіти та виробництва;
- оптимізацію механізмів державного регулювання сфери освіти та самоуправління на демократичних засадах;
- державну політику генези інноваційних процесів у сфері освіти;
- запровадження на практиці парадигми безперервної освіти протягом усього трудового життя людини.

На системі цих принципів має вибудовуватися система пріоритетних напрямів інноваційної діяльності у сфері вищої освіти, яка включає:

- європейський рівень якості і доступності освіти;
- духовну зорієнтованість освіти;
- демократизацію освіти;
- соціальне благополуччя науковців і педагогів;
- розвиток суспільства на основі нових знань.

Досягнення європейського рівня якості й доступності освіти як пріоритетний напрям діяльності у сфері освіти спрямоване на забезпечення конкурентоспроможності національної системи освіти на світовому ринку освітніх послуг, підвищення освітнього потенціалу нації, інтеграції до європейського освітнього простору, впровадження стандартів Болонського процесу в сферу освіти України. Соціальне значення реалізації цього пріоритету освітньої діяльності полягає у створенні умов для мобільності підготовлених висококваліфікованих кадрів, вирівнювання ринку висококваліфікованої праці та підвищення освітнього рівня нації.

Інноваційні підходи до реалізації цього пріоритетного напрямку включають:

- удосконалення методичного забезпечення та запровадження у навчальний процес новітніх освітніх технологій: дистанційної освіти на базі інтерактивних та комп'ютерно-орієнтованих технологій, організаційного навчання, інтегрованих навчально-атестаційних комплексів [2, с. 363–364] та інших технологій, завдяки яким забезпечується доступ до якісних освітніх послуг більш широкого кола осіб;

- удосконалення існуючих прогресивних технологій та методик навчання: активних методів навчання, інформаційних технологій у навчальному процесі тощо та розширення їх застосування у сфері освіти;

- упровадження об'єктивного незалежного комп'ютерного тестування на вступних іспитах до ВНЗ;

- реалізацію парадигми безперервної освіти та навчання людини протягом її трудового життя, посилення можливостей для самоосвіти завдяки впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій;

- оптимізацію державного замовлення на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів за проблемно-орієнтованими підходами;

- запровадження механізмів пільгового індивідуального кредитування, включаючи податкове кредитування, для одержання освітніх послуг широкими верствами населення.

Духовна зорієнтованість освіти серед своїх орієнтирів передбачає утвердження через сферу освіти національної ідеї, домінуючою компонентною якої має стати завдання у стислі історичні строки ствердити Україну як розвинену економічно і технологічно державу та забезпечити її входження до кола розвинених країн світу.

Зорієнтованість освіти на таку інноваційну компоненту національної ідеї передбачає формування в процесі навчання у слухачів та студентів інноваційної культури як передумови утвердження такої національної ідеї. Інноваційна культура, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної та соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до

сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах, виступає генератором цієї компоненти національної ідеї та її носієм.

Демократизація освіти, що є вимогою загальних прогресивних суспільних перетворень у країні, спрямована на забезпечення розвитку освіти на демократичних засадах, утвердження у сфері освіти засад громадянського суспільства. Закріплення основних засад громадянського суспільства у сфері вищої освіти передбачає:

- відкритість для обміну інформацією;
- функціонування множинних форм суспільної діяльності: професійних асоціацій, клубів, різних спілок та інших громадських об'єднань;
- посилення тенденцій до самоорганізації та самоуправління залежно від громадської ініціативи на благо суспільства та розвиток сфери вищої освіти.

Закріплення засад громадянського суспільства у сфері вищої освіти як комплексного конституційно-правового інституту має співвіднести засоби державного регулювання сфери вищої освіти суспільства з її характерними ознаками і специфічною природою. Це вимагає вдосконалення методів державного регулювання сферою освіти, застосування якісно нових методів державного управління освітньою галуззю, які спираються на громадські організації та професійні об'єднання громадян у цій сфері та передбачають широке використання інноваційних технологій інформаційного суспільства.

Соціальне благополуччя науковців і педагогів пов'язано із створенням умов для ефективної професійної діяльності наукових та науково-педагогічних працівників, посиленням мотиваційних факторів для їх професійного розвитку, залученням до сфери освіти кращих наукових та науково-педагогічних кадрів.

Інноваційні рішення щодо реалізації цього пріоритетного напрямку включають упровадження прогресивних сучасних методів оцінювання діяльності науково-педагогічного персоналу ВНЗ (система збалансованих показників та ін.) і механізмів оплати праці за результатами оцінювання, а також формування багатоканальної системи фінансового забезпечення інноваційного розвитку сфери вищої освіти, зокрема стимулювання до неї інвестицій.

Розвиток суспільства на основі нових знань, спрямований на продукування нових знань у сфері вищої освіти, їх трансфер до сфер виробництва і послуг, а також формування людського фактора як рушійної сили інноваційних процесів. Цей пріоритетний напрям діяльності у сфері вищої освіти внаслідок його соціально-економічної значущості для суспільства та держави навіть має бути визначений як місія системи вищої освіти в Україні.

Системний інноваційний підхід до реалізації цієї місії сфери вищої освіти включає виконання таких заходів:

- розбудову інституціонального середовища, що має сприяти генезі знань-орієнтованих технологій у сфері освіти. Це, зокрема, передбачає інституціональні перетворення для забезпечення інтеграції науки, освіти та виробництва шляхом створення нових організаційних форм: науково-навчальних інноваційних центрів (комплексів), технопарків, інноваційних бізнес-інкубаторів та інших інноваційних структур, асоційовано об'єднаних з ВНЗ або в їх структурах;

- забезпечення єдності наукового і навчального процесів та їх спрямованості на інноваційний розвиток національної економіки, зокрема її освітньої галузі;

- створення умов для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів у галузі інновацій та науково-технічного підприємництва, зокрема вдосконалення післядипломної професійної освіти відповідно до встановлених законодавством пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, а також пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в Україні;

- реалізацію підготовки фахівців за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки в контурі передових технологічних укладів на основі інтеграції навчального процесу з фундаментальними та прикладними науковими дослідженнями за цими напрямками та інноваційне оновлення змісту освіти відповідно до сучасних науково-технічних досягнень;

- розширення освітніх функцій аспірантури, докторантури, підвищення мобільності молодих учених;

- державну підтримку наукових шкіл, провідних науково-педагогічних працівників, спроможних забезпечити передові позиції в актуальних наукових дослідженнях та високий рівень підготовки кваліфікованих кадрів, що затребувані практикою розбудови національної економіки інноваційного типу;

- вдосконалення координації наукових і дисертаційних досліджень та їх спрямування на розв'язання актуальних проблем інноваційного розвитку національної економіки;

- переоснащення матеріально-технічної бази вищої школи, зокрема забезпечення в достатній кількості сучасними технічними засобами, впровадження в навчальний процес інформаційно-комунікаційних, мультимедійних та гіпермедійних технологій.

Упровадження державної інноваційної політики у сфері вищої освіти зумовлює інноваційні зміни змісту навчання, його предметної та діяльнісної компонент.

Предметний зміст навчання — це базовий зміст навчальних дисциплін, курсів, навчальних модулів, що забезпечує певний обсяг та рівень знань, які мають бути засвоєні слухачами, студентами в навчальному процесі та зафіксовані державними стандартами або іншими нормативними документами. За умов глобалізації, технологічних змін, інтеграції до світового інформаційного, наукового та освітнього просторів зміст освіти має постійно переглядатися відповідно до сучасних науково-технічних досягнень. Водночас слід урахувувати, що обсяг знань, накопичений людством, подвоюється кожні два-три роки. У цьому світлі повинна бути переглянута роль викладача, який за сучасних умов має стати методологом та технологом процесу навчання, своєрідним «навігатором» в океані знань, а не лекційним транслятором обсягу знань, визначених програмою лекційного курсу. Разом з тим у рамках предметного змісту навчання не може бути послаблена увага до опанування майбутнім фахівцем професійних навичок, за якими він має бути затребуваний на ринку праці. Більшість фахівців вважають, що необхідні їм професійні навички сформувалися в їх практичній діяльності, а не були придбані в процесі навчання. Звідси актуалізується завдання ув'язати зміст навчального процесу з практикою майбутньої діяльності фахівця, що може бути розв'язано шляхом оптимізації навчальної програми, впровадження індивідуальних планів навчання слухачів або студентів, узгоджених з майбутніми роботодавцями. Професіоналізація навчання досягається в процесі роботи студента в науково-виробничих, інноваційних, науково-навчальних та інших інфраструктурних утвореннях при ВНЗ, зорієнтованих у своїй діяльності на вирішення практичних завдань.

Діяльнісна компонента навчання забезпечує студентів методологією діяльності, способами пізнання та перетворення зовнішнього середовища або адаптації до нього, технологією самовизначення та самореалізації, формує мотиваційні чинники до предметної діяльності [3, с. 89]. При цьому діяльнісна компонента виступає інструментом навчання та його результатом, спричиняє ефективність особистісно-орієнтованого навчання. Діяльнісна компонента, що визначає технологію навчання, має бути зорієнтована на цінності національної ідеї, в якій для цілей інноваційного розвитку виокремлюємо як домінанту її «інноваційну» складову, а також на сутність професійної діяльності майбутнього фахівця. Проекція цих орієнтирів на навчально-виховний процес має також визначати його зміст.

Для ефективного навчання предметна та діяльнісна компоненти змісту освіти мають знаходитися у своїй взаємодоповнюючій єдності. Предметна компонента змісту навчання охоплює набуті людством знання. Діяльнісна компонента освіти повинна озброїти людину методологією їх пошуку, вдосконалення та практичного застосування. При цьому акцентується не на

механічному засвоєнні певних знань (нехай навіть найновітніших), а також умінь та навичок, а на оволодіння їх фундаментальними основами та прищепленні людині вміння та бажання самостійно і безперервно навчатися протягом усього життя.

За інноваційними методами в організації навчального процесу змінюється підхід до сутності, сенсу та способів навчання. Постає завдання не просто передати слухачам конкретні знання, а навчити їх умінню адаптуватися до якісно інших умов інноваційного господарювання та життєдіяльності, вбудовуватися в постійно мінливе економічне, соціальне, технологічне середовище, бути напоготові до невизначеності майбутнього за рахунок розвитку здібностей до творчості та різним формам мислення. Навчити людину бути інноватором — складне завдання, що може бути реалізовано лише за певних умов та особливостей характеру конкретної людини.

Висновки. У сфері сучасної вищої освіти маємо систему взаємопов'язаних цілей інноваційного характеру, а встановлені пріоритетні напрями діяльності вищої школи пролягають через сферу інноваційної діяльності, тому повинні бути розроблені відповідні інноваційні підходи до їх реалізації. Усе це разом з механізмами державної підтримки реалізації наміченого становить формат державної інноваційної політики у сфері вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз : монографія / В. П. Андрющенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень та ін. ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : Наук. думка, 2008. – 853 с.
2. Александров В. Д. Интегрированный навчально-атестаційний комплекс в системі професійного навчання державних службовців / В. Д. Александров, В. О. Гусев // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 28 трав. 2011 р. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ. – 2011. – Т. 2. – С. 363–365.
3. Момот Л. Діяльнісний компонент змісту освіти / Л. Момот // Освіта і управління. – 2010. – № 2. – Т. 7. – С. 88–92.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИННОВАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

Климова Г. П.

Рассмотрены содержание и основные направления государственной политики в сфере инновационной деятельности высшей школы Украины. Исследована систе-

ма принципів державної інноваційної політики в сфері вищого образования України.

Ключевые слова: інновація, інноваційна діяльність, інноваційна політика.

STATE INNOVATION POLICY IN HIGHER EDUCATION OF UKRAINE

Klimova G. P.

The article describes the content and the main directions of the state policy in the field of innovation Higher School of Ukraine. We consider a system of principles of state policy innovation in the field of higher education in Ukraine.

Key words: innovation, innovation, innovation policy.

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

МЕХАНІЗМ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНИ

Проаналізовано механізм мотивації досягнення життєвого успіху людини. Показано, що всі потреби особистість пропускає через три ціннісні фільтри і розглядає їх у сенсі вигод, одержаних від їх реалізації. Констатовано, що реалізуються тільки ті потреби, котрі оцінюються людиною як «дуже важливі». Зважаючи на те, що будь-які зміни вимагають виходу людини із зони комфорту в зону ризику, а досягнення успіху не є життєво необхідною потребою, часто відбувається відмова від діяльності з реалізації цієї потреби. Доведено, що мотивація на досягнення успіху формується у цілеспрямованих та самостійних людей, у яких зона комфорту асоціюється з постійним розвитком та самовдосконаленням.

Ключові слова: людина, суспільство, життєвий успіх, мотивація, потреби, зона комфорту.

Актуальність проблеми. Трансформація усіх структур українського суспільства, динамізм оновлення життєвого простору призводять до змін механізмів життєдіяльності людини. Старі моделі, на основі яких раніше діяла особистість, у новому середовищі не працюють. Звідси виникає необ-

хідність формування нових моделей поведінки, що вимагає зміни цінностей людини. Зрозуміло, що перетворення суспільного життя позначається на такому соціокультурному феномені, як життєвий успіх. Актуальними стають вивчення його сутнісних характеристик, виявлення змісту, суперечностей формування і тенденцій змін.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Вивченню проблеми успіху людини присвячено праці як західних [1; 2], так і українських вчених [3–6]. Однак, зважаючи на складність та багатогранність цього феномену, велика кількість питань, що стосуються сутності, форм вияву та детермінант життєвого успіху, потребує додаткового вивчення. Однією з таких проблем є аналіз готовності людини вийти із зони особистого комфорту і, незважаючи на можливі труднощі та ризики, спрямувати свою діяльність на досягнення успіху. У зв'язку із цим *метою* статті є аналіз механізму мотивації діяльності людини, спрямованої на досягнення життєвого успіху.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що джерелом будь-якої діяльності особистості є прагнення задовольнити свої потреби. Але якщо з первинними потребами все зрозуміло: без їх реалізації людина просто не зможе існувати як біологічний організм, то однозначно відповісти на запитання, що спонукає людей рухатися шаблями успіху, досить складно.

Аби розібратись у цьому питанні, ми звернулися до теорії мотивації поведінки людини, що базується на ієрархії потреб, розробленої А. Маслоу. За Маслоу, всі потреби особистості розташовані у вигляді ієрархічної структури. Це фізіологічні потреби, потреби в безпеці, приналежності і причетності, потреба у визнанні та самоствердженні, потреба в самоактуалізації [7]. Спираючись на теорію Маслоу, ми звикли стверджувати, що коли потреба нижчого рівня задоволена хоча б частково, людина відчуває необхідність зробити крок на наступний щабель сходів потреб. Проте, чи завжди так відбувається насправді? Чи завжди люди, задовольнивши одні потреби, прагнуть задовольнити наступні? І якщо це так, то чому не всі (або хоча б майже всі) досягають життєвого успіху, адже у більшості випадків первинні потреби у людей задоволені? Наприклад, В. А. Співак наводить результати дослідження американських психологів, згідно з яким у сучасного громадянина США фізіологічні потреби задоволені на 90 %, потреба в безпеці — на 70 %, у приналежності та причетності — на 40 %, а у визнанні і самоствердженні — тільки на 15 % [8, с. 117]. Виникає питання: якщо у більшості громадян США первинні потреби задоволені, то чому не реалізовані потреби більш високого рівня? Чому люди не розвиваються далі, не «крокують шаблями успіху»?

Аналізуючи цю проблему, слід звернути увагу на те, що людина у кожній конкретній ситуації задовольняє тільки ту потребу, яка для неї є найбільш

важливою. Тобто теоретично всі повинні рухатися від задоволення однієї потреби до задоволення іншої, аж до самоствердження і досягнення життєвого успіху. Але в реальному житті механізм мотивації далеко не завжди є таким чітким і однозначним. На наш погляд, у людини одночасно присутні всі види потреб, які вона постійно пропускає через ціннісні фільтри і оцінює, чи є дана потреба для неї важливою або такою, без реалізації якої можна обійтися. Зважаючи на те, що будь-яка діяльність вимагає від людини виходу із зони комфорту в зону ризику та невизначеності, реалізовуватися можуть не тільки первинні чи раціональні потреби, а й ті, що створюють найбільший психологічний дискомфорт, тобто сприймаються як дуже важливі. Якщо ж людина не відчуває потреби в реалізації тих чи інших потреб, то це означає, що вона перебуває в зоні особистого і соціального комфорту.

Уперше на існування такої зони звернув увагу американський антрополог і психолог Едвард Т. Хол. Він довів, що зона комфорту — це «“захисний шар” особистого простору, розміри якого залежать від походження людини, її соціального статусу, особистих переваг та культури» [9, р. 102]. В соціології до аналізу зони комфорту людини найчастіше звертаються в соціології повсякденності. А. Шюц визначає зону комфорту як «певну частину життєвого простору, в якій людина відчуває себе психологічно комфортно завдяки тому, що всі явища для неї звичні, зрозумілі та передбачувані» [10, с. 132]. Отже, з точки зору вченого, зона комфорту — це такий спосіб життєдіяльності, в якому практично не відбуваються непередбачувані процеси і в якому людина може діяти майже механічно. Але у цьому й полягає небезпечність зони комфорту, яка може перетворитися на своєрідну «пастку», зону застою і кризи, з якої вибратися складніше, ніж це може здатися на перший погляд. Річ у тім, що, виходячи із своєї зони комфорту, людина завжди рухається у бік невідомого, де у неї відсутні соціальні та психологічні орієнтири, і тому з часом зробити щось нове та незвичне їй стає дедалі складніше. Якщо особистість тривалий час нічого не змінює у своєму житті, то поступово у неї формуються вузькі кордони умов існування, далі яких вона не бачить сенсу рухатися. Тоді її потреби зменшуються, а зона комфорту звужується.

З усіх причин, що утримують людину в зоні комфорту і перешкоджають її руху шляхом самореалізації та досягнення життєвого успіху, можна назвати дві основні. По-перше, це переміщення людини із зони стабільності в зону ризику, а по-друге — загроза втрати ідентичності.

Говорячи про ризики, Т. Братан так пояснює основну причину небажання людей виходити із зони комфорту: «Будь-які зміни “виштовхують” людину зі звичної обстановки і змушують адаптуватися до нових умов, пов’язаних з необхідністю освоювати нові знання та вміння, ухвалювати

рішення і нести відповідальність» [11, с. 92]. У нашому випадку, якщо людина вирішить досягти життєвого успіху, ставши, наприклад, приватним підприємцем, вона повинна буде взяти на себе постійну відповідальність за власні дії як активний суб'єкт. При цьому очевидно, що вихід із зони комфорту та певні зусилля зовсім не обов'язково будуть успішними. Крім того, небажання ризикувати і виходити із зони комфорту підсилюється й реакцією людей на об'єктивні умови їх життєдіяльності, бо сучасне суспільство вже само по собі є суспільством ризиків з нестійкою економікою, соціальними інститутами та процесами.

Що стосується зміни ідентичності, то вона може відбуватися в результаті внутрішньої мотивації і цілеспрямованих дій людини, яка самостійно й усвідомлено виходить із зони комфорту та змінює свій статус, а може бути наслідком об'єктивних умов життєдіяльності. Так, після розпаду Радянського Союзу, здобуття незалежності та переходу колишніх республік СРСР, у тому числі України, до ринкових форм економічних відносин, багато людей через об'єктивні причини опинилися в зоні економічного та статусного дискомфорту. За цих умов кожен мав два шляхи: залишитися в зоні мінімального комфорту або вийти з такої зони, змінити професію та освоїтися у новому статусі. Зрозуміло, що цей шлях не був легким і тому пішли ним не всі. Більшість громадян залишилися на попередній роботі, очікуючи, коли все налагодиться і настануть кращі часи. Але знайшлися й такі, хто ризикнув змінити своє життя. В. А. Ядов так описує процес того, як звичайні робітники і службовці почали займатися бізнесом, ставши «човниками», тобто людьми, які самостійно привозили з-за кордону різноманітний товар та реалізовували його [12]. При зміні професійної зайнятості в держустанові на ризиковане заняття бізнесом у цих громадян виникли проблеми з адаптацією до іншої культури, іншої системи цінностей та референтних груп. І тому на першому етапі практично всі прагнули утримати звичну ідентичність учителя, інженера, іншого професіонала. Далеко не всім вдалося подолати ідентифікаційну кризу й адаптуватися в новому життєвому просторі. Деякі вирішили повернутися до роботи за своєю професією. Відбувалося це з різних причин. Хтось зрозумів, що бізнес — це не для нього, інші не змогли впоратися з моральним аспектом нової роботи, оскільки люди, виховані в Радянському Союзі, сприймали образ «бізнесмена» як «торгаша» або спекулянта, що асоціювалося з не досить «благогородним» заняттям, яким займатися професіоналу з вищою освітою просто непристойно.

Але поступово стали відбуватися зміни. На першому етапі люди іще не ідентифікували себе з іншими «човниками», відчували ідентифікаційне напруження, рольову невизначеність і тому вважали своє заняття тимчасовим. Однак багаторазове повторення нових практик і засвоєння нових уявлень

про бізнес у процесі наступних поїздок за товаром та його реалізації поступово формували в масовій свідомості й новий фрейм людини, яка займається бізнесом. У результаті цього у багатьох людей відбулася реідентифікація в новому статусі. Свідченням нової ідентичності, а отже, й переходу до нової зони комфорту стає те, що люди починають розуміти: нова робота не гірше попередньої і навіть навпаки – в ній можна знайти багато переваг (вільний графік роботи, значні фінансові доходи, можливість подивитися інші країни).

Це дозволяє констатувати, що розуміння зони комфорту тільки як повсякденних, постійно повторюваних практик життєдіяльності людини є лише одним з її аспектів. Інший важливий елемент — відповідність соціального статусу та досягнень людини тим, на які вона претендує, та комфортність перебування у цьому статусі. Тому, з нашої точки зору, зону комфорту доцільно визначати як відповідність особистого та соціального життя людини, її статусу, очікуванням та прагненням.

Якщо ж ті чи інші ситуації життєдіяльності не влаштовують людину, створюють фізичний або психологічний дискомфорт, то поступово формується інтерес до їх зміни. Далі починають діяти ціннісні фільтри, які ми для завдань нашого дослідження згрупували в три основні: «дуже важливо», «важливо» та «не важливо». Паралельно людина аналізує витрати і можливі вигоди від розв'язання проблеми, тобто розглядається співвідношення «ризик — вигода». Якщо в перебігу внутрішнього аналізу співвідношення «ризик — очікувані вигоди» виявляється адекватним з точки зору особистості, то потреба класифікується як «дуже важлива» і формується настанова до діяльності. Якщо ж людина вирішує, що ризик, фінансові, моральні та матеріальні витрати на досягнення успіху в тій чи іншій сфері не відповідають можливим вигодам, то відбувається переключення потреби в «не важливу». Слід також додати, що значення ціннісних фільтрів у процесі мотивації діяльності людини стосовно задоволення тих чи інших потреб полягає й у тому, що вони демонструють поточний етап розвитку особистості, її статусні позиції та ранг досягнутого успіху.

До першої групи ми віднесли фізіологічні потреби та потреби в безпеці, котрі, потрапляючи в ціннісні фільтри, однозначно оцінюються як «дуже важливі». Аналіз витрат і вигод, як правило, завершується виходом із зони комфорту, бо нереалізація цієї групи потреб пов'язана зі страхом припинення фізичного існування людини. Ключова цінність — виживання людини як біологічного організму, а основний мотив діяльності — продовження життєдіяльності. Життєвий успіх у цьому разі асоціюватиметься в особистості із забезпеченням мінімального запасу ресурсів, необхідних для виживання. Ранг успіху, якого досягає людина внаслідок діяльності з реалізації цієї

групи потреб, можна характеризувати як «низький», оскільки він доступний практично всім.

До другої групи належать потреби третього щабля, які забезпечують людині мінімальний рівень уже не тільки фізіологічного, а й соціального комфорту. Це потреби — в приналежності і причетності, ідентифікації себе з певною соціальною групою. У формуванні предметного змісту і регулюванні процесу реалізації цих потреб найважливішу роль відіграють соціальні умови життєдіяльності людини, що найчастіше засвоєні некритично, на основі наслідування або ідентифікації себе з оточуючими. Тому фактично ці потреби можна віднести до первинних, оскільки вони реалізовані більшістю громадян даного соціуму. На наш погляд, первинні потреби закінчуються там, де закінчується «як усі», бо бути гірше за інших — соромно. Тому аналіз ієрархії потреб людей обов'язково має передбачати розгляд того, як фреймована та чи інша потреба в конкретному соціальному ландшафті. Мотив реалізації потреб цієї групи — забезпечення мінімального соціального комфорту життєдіяльності людини. Відповідно людина ухвалює рішення вийти із зони комфорту і реалізувати ці потреби, бо в протилежному разі вона відчуватиме, що «гірша за інших». Ранг успіху — «середній», бо він доступний багатьом.

Третя група потреб – це потреби у визнанні, самоствердженні та самоактуалізації. Зрозуміло, що до цієї групи належить і потреба в досягненні життєвого успіху. На жаль, реальність демонструє, що не так багато людей прагнуть досягти життєвого успіху. Чому так відбувається? Річ у тім, що, реалізувавши третю групу потреб і ставши «як усі», людина потрапляє в особисту і мінімальну соціальну зону комфорту, залишати яку і рухатися далі вона вже не воліє. Влаштувавшись на роботу і задовольнивши первинні потреби, більшість поступово формує в собі звичку до рутини повсякденності та не робить спроб що-небудь змінити, наприклад, розвивати кар'єру. При цьому на словах може декларуватися необхідність змін фінансового чи статусного стану, але бажання діяти не виникає. Потреби даного рівня присутні у свідомості особистості, бо ж хто не хоче бути успішним? Однак, пропустивши їх через ціннісні фільтри, люди дуже часто доходять висновку, що фізичні, моральні та матеріальні «витрати» на їх реалізацію є значно більшими, ніж бажання досягти успіху.

У той же час у будь-якому суспільстві завжди існують активні, цілеспрямовані та амбітні люди, спрямовані на реалізацію саме цієї групи потреб. Вони присвячують свій вільний час навчанню та самоосвіті, ставлять різноманітні цілі і досягають їх, постійно виходять із зони комфорту, рухаються уперед та розвиваються. Основним мотивом досягнення успіху виступає

бажання одержати високий соціальний статус і блага, доступні не багатьом. Основна цінність — визнання досягнень людини з боку суспільства та референтних груп. Ранг успіху, якого досягає особистість у результаті діяльності з реалізації цієї групи потреб, характеризується як «високий», оскільки він доступний не всім.

Висновки. Проведене нами дослідження дає змогу констатувати, що у кожної людини одночасно присутні всі види потреб, які вона пропускає через ціннісні фільтри і розглядає в сенсі вигод, одержаних від їх реалізації. Виходячи з того, що будь-які зміни «виштовхують» людину із зони комфорту в зону ризику та невизначеності, реалізуються тільки ті потреби, що оцінюються як «дуже важливі» і незадоволення яких створює фізіологічний, соціальний та психологічний дискомфорт. З огляду на те, що досягнення успіху не є життєво необхідною потребою, часто відбувається відмова від діяльності, спрямованої на реалізацію даної потреби.

Мотивація на досягнення життєвого успіху формується у самостійних та цілеспрямованих людей, які не бажають бути «як усі». Це люди з гнучкою свідомістю, в яких зона комфорту асоціюється з безперервним розвитком і самовдосконаленням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Huber R. M. The American idea of success / R. M. Huber – N.Y., 1971. – 328 p.
2. Parker B. Development and validation of a life-success measures scale / B. Parker, Leonard H. Chummier // Psychological Reports. – 1992. – Apr. – Vol. 70 (2).
3. Бевзенко Л. Д. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Л. Д. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 34–51.
4. Маркозова О. О. Роль культури у розумінні життєвого успіху людиною європейської ментальності / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 2 (16). – С. 327–336.
5. Маркозова О. О. Соціальний успіх особи у контексті історичних практик свободи / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 3 (17). – С. 169–178.
6. Маркозова О. О. Самостійність людини як основна передумова досягнення життєвого успіху / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 4 (18). – С. 151–159.
7. Maslow A. Motivation and Personality / A. Maslow. – N. Y. : Harper & Row, 1954. – 350 p.
8. Спивак В. А. Корпоративная культура / В. А. Спивак. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.

9. Hall E. The Silent Language / E. Hall. – N. Y. : Doubleday, 1959. – 144 p.
10. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социолог. исслед. – 1993. – № 2. – С. 129–137.
11. Brian T. Come out of your comfort zone. Change your life / T. Brian. – N.Y., 2008. – 172 p.
12. Ядов В. А. Попытка переосмыслить концепцию фреймов Ирвинга Гофмана / В. А. Ядов // Журн. социологии и соц. антропологии. – 2011. – № 2 (Т. 14). – С. 85–97.

МЕХАНИЗМ МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНИЯ ЖИЗНЕННОГО УСПЕХА ЧЕЛОВЕКА

Маркозова Е. А.

Проанализирован механизм мотивации достижения жизненного успеха человека. Показано, что все потребности личность пропускает через три ценностных фильтра и рассматривает их в смысле выгод, полученных от их реализации. Констатируется, что реализуются только те потребности, которые оцениваются человеком как «очень важные». Учитывая, что любые изменения требуют выхода человека из зоны комфорта в зону риска, а достижение успеха не является жизненно необходимой потребностью, часто происходит отказ от деятельности по реализации этой потребности. Доказано, что мотивация на достижение успеха формируется у целеустремленных и самостоятельных людей, у которых зона комфорта ассоциируется с постоянным развитием и самосовершенствованием.

Ключевые слова: человек, общество, жизненный успех, мотивация, потребности, зона комфорта.

MECHANISM OF ACHIEVEMENT MOTIVATION HUMAN LIFE SUCCESS

Markozova E. A.

The analysis of the mechanism of motivation to achieve success in life man. It is shown that all the needs of the personality passes through three filters and treats the value in terms of benefits derived from their implementation. It is concluded that sold only needs that are valued by man as «very important». Given that any changes require the release of human comfort zone into a zone of risk, and success is not a vital necessity, often occurs abandonment of efforts to implement this requirement. It is proved that the motivation to succeed in targeted emerging and independent people, where comfort zone associated with the ongoing development and self-improvement.

Key words: people, society, life success, motivation, needs, comfort zone.

УДК 316.346.3

Т. Г. Прохоренко, кандидат соціологічних наук, доцент

СТРАТЕГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто стратегії професійної самореалізації сучасної молоді як важливу складову її життєвих стратегій. Особлива увага приділяється виявленню особливостей процесу самореалізації молоді людини в професійній діяльності за умов нестабільного, кризового суспільства, підкреслюється суперечливість цього процесу. Надається спроба виділити основні типи стратегій професійної самореалізації.

Ключові слова: *життєва стратегія, молодь, професійна самореалізація, кризове суспільство, ринок праці, професійні орієнтації, життєвий успіх.*

Актуальність проблеми. Нестабільність, мінливість, суперечливість соціальних змін, які відбуваються в сучасному суспільстві, зумовлюють зростання значущості процесів самоорганізації, особистісної відповідальності людини за своє існування. Особливості цієї тенденції полягають в автономізації суб'єктів соціальної взаємодії, в розширенні сфери самостійності індивідів, які виконували б свою роль як відповідно до розпоряджень та очікувань, так і виходячи з власних інтересів і цілей, у селекції і відборі найбільш життєздатних зразків поведінки шляхом вільної конкуренції. Все це актуалізує вивчення життєвих стратегій людини.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Поняття «стратегія» у широкому розумінні означає спосіб раціонального ставлення до життя. У довідкових виданнях термін «стратегія» найчастіше визначається як спосіб дій, лінія поведінки кого-небудь; спосіб досягнення цілі; загальний план певної діяльності, який охоплює тривалий період [3, с. 1202]. Водночас він може позначати певний напрям діяльності організації, пов'язаний з обґрунтуванням, розробкою і втіленням у життя концепцій і рішень виробничого й соціального характеру.

У науковій літературі дані проблеми досліджувалися К. А. Абульхановою-Славською, Н. Ф. Наумовою, Н. О. Победою, Т. Е. Різник, Ю. М. Різник, Е. А. Смирновим, відомими своїми роботами із проблем соціології і психології особи. На думку К. А. Абульханової-Славської, особа виступає активним суб'єктом свого життя, здатним до самоорганізації і саморегуляції.

«Життєва стратегія в найзагальнішому вигляді — це постійне приведення у відповідність особи (її особливостей) з характером і способом її життя, побудова життя спочатку, виходячи зі своїх індивідуальних можливостей і даних, а потім — тих, які виробляються в житті. Стратегія життя полягає в способах зміни, перетворенні умов, ситуацій життя відповідно до цінностей особи» [1, с. 67].

Метою статті є виявлення особливостей професійної самореалізації молоді в умовах кризового суспільства та надання спроби типологізації основних стратегій.

Виклад основного матеріалу. Життєву стратегію як спосіб організації життя необхідно відрізнити від інших способів життя — життєвої позиції, життєвої лінії, життєвих цілей і планів. На відміну від них стратегія є інтегративною характеристикою життєвого шляху, це спосіб усвідомленого планування і конструювання особою власного життя шляхом поетапного формування її майбутнього.

Особливого значення, у зв'язку з цим має дослідження життєвих стратегій молоді. Молодь становить численну та неоднорідну вікову соціальну спільноту, яка має свою систему норм, цінностей, свої уявлення про успіх і, навпаки. Її особливостями є відсутність власного життєвого досвіду, а також те, що більшість життєвих цілей, планів, стратегій знаходиться на стадії формування, тобто вибору професійного та життєвого шляху.

Важливою сферою реалізації життєвих стратегій молоді виступає професійна діяльність, тому що саме з професією пов'язується її подальший життєвий шлях. Обрана у даному віці стратегія у майбутньому може стати домінуючою і вже від неї буде залежати подальша доля людини і, відповідно до цього, її психологічне здоров'я та рівень задоволеності життям.

Реальні політико-економічні перетворення в країні призвели до зміни ціннісно-нормативної бази суспільства в цілому і окремих соціальних спільнот зокрема. В першу чергу це торкнулося молодого покоління. З одного боку, молодь не обтяжена старими стереотипами і моделями поведінки, тому швидше адаптується до нових умов і відповідно має більше шансів на реалізацію активної життєвої стратегії і досягнення успіху, а, з іншого, — неформованість системи особистісних цінностей молоді людини робить її більш вразливою, вона більше зазнає впливу макросоціальних процесів, які часто мають деструктивну спрямованість.

До групи негативних чинників формування системи цінностей молоді можна віднести, по-перше, глибоку соціально-економічну кризу, яка сприяла поширенню в її середовищі таких негативних процесів, як зниження репродуктивної функції, міграція, погіршення соціального і фізичного здоров'я, соціально-психологічного самопочуття, тривожність, безробіття,

пияцтво, зuboжіння змісту дозвільної діяльності, зниження значущості духовних цінностей, зростання девіантності, падіння рівня освіченості, професійної підготовки, складність професійної самореалізації, зростання відчаю і безнадійності, жорстокості й агресивності; по-друге, поглиблення соціального розшарування українського суспільства, яке проектується і на молодь, породжує значні відмінності соціально-психологічного статусу усередині самої молоді, що також перешкоджає реалізації її життєвих намірів і планів.

Враховуючи це, можна погодитися з позицією тих дослідників, які головною проблемою сучасності вважають безпеку протікання процесів життєдіяльності в умовах суспільної невизначеності й ризику [2; 4]. Тому процес формування й реалізації життєвих стратегій молодого покоління, у тому числі в професійній сфері, на нашу думку, слід розглядати в контексті зростання соціальної невизначеності і підвищених соціальних ризиків. Все це зумовлює принципово нові форми й орієнтири соціального становлення і розвитку молоді, у результаті чого вона демонструє різноманітні соціальні практики і стратегії, починаючи із соціально схвалених і закінчуючи анти-суспільними.

Непередбачуваність і суперечливість характерна для всіх етапів професіогенезу молоді, починаючи з вибору професії і закінчуючи самореалізацією в професійній діяльності. Так, певна невизначеність має місце в процесі професійного вибору і підготовки, знаходячи підтвердження у тому, що значна частина молоді не впевнена в правильності обраної професії і можливості реалізувати свій професійний потенціал відповідно до отриманої спеціальності. Будучи перспективною віковою категорією, далеко не всі молоді люди через значну соціальну, матеріальну й територіальну нерівність мають однакові можливості отримання освіти і самореалізації в професійній діяльності. Часто вони стикаються із суперечностями між декларованою рівністю прав на отримання освіти та існуючою у реальності соціальною диференціацією в освітній сфері.

Важливим моментом вивчення особливостей професійної самореалізації молоді на ринку праці виступає аналіз ціннісних орієнтацій у сфері праці. Професійна самореалізація відбувається у межах сформованих ціннісних уявлень про професію, кар'єру, працю в цілому. Всі, хто досліджує ці проблеми (С. С. Балабанова, М. К. Горшков, Ф. Е. Шереги, А. Г. Ефендієв та ін.), звертають увагу на значні зміни у ставленні до праці і формуванні професійних установок у кризових умовах.

У сучасному суспільстві цінність праці набула певних змін. Цей процес торкнувся усіх соціальних прошарків і вікових груп. Цінності, які у недалекому минулому займали перші позиції, перемістилися сьогодні на останні. Змінилися також засоби вирішення актуальних життєвих проблем, тобто

інструментальні цінності. Домінуючу роль сьогодні відіграють зв'язки з «потрібними» людьми, вміння пристосуватися, егоїзм, піклування про себе.

Для частини молоді праця стає вимушеною, тому що вона не відповідає її професійним потребам. Це обертається зростанням таких негативних явищ у сфері праці, як: зниження якості праці, відсутність креативної й інноваційної спрямованості трудової діяльності, зростання депрофесіоналізації і соціального песимізму, низький ступінь поєднання професійної і трудової мотивації.

У результаті переходу до ринкових відносин підвищується статус матеріальних цінностей. Заробітна плата утвердилася на першому місці, відтиснувши такі цінності, як зміст праці, можливості реалізувати свої знання у професійній діяльності. Особливістю формування професійних орієнтацій сучасної молоді є орієнтація на цінності індивідуального успіху й матеріального благополуччя як важливі критерії життєвого успіху у суспільстві споживання.

У наш час представники молоді є найбільш незахищеними учасниками ринку праці, чому сприяло таке: перехід більшості підприємств до рук приватних власників створив більш жорсткі вимоги до професіоналізму і наявності практичного досвіду; відсутність розподілу робочих місць для випускників вузів; вища освіта стала переважно комерційною.

Професійній самореалізації молоді заважають також гострі проблеми на ринку праці, серед яких: невідповідність професійної освіти вимогам ринку праці (освіта інколи відстає від динаміки суспільного розвитку), невідповідність заробітної плати рівню освіти молоді та її потребам, що часто виступає причиною роботи не за спеціальністю, дисбаланс між попитом і пропозицією на ринку праці, брак одних спеціалістів і перенасичення іншими, проблема працевлаштування та тривалість цього процесу, проблема тіньового (прихованого) молодіжного безробіття, яка спричинена тим, що за наявності робочих місць фіксується значна кількість молодих безробітних (приблизно третина від загальної кількості безробітних). Ці складнощі послаблюють мотивацію молоді на реалізацію своїх професійних спрямувань у конкретній професійній сфері. Цим можна пояснити той факт, що 41 % молоді у віці від 18 до 29 років готові залишити країну з метою працевлаштування за кордоном, якщо буде така можливість [6].

На основі всього сказаного вище можна виділити основні стратегії професійної самореалізації молоді, які виступають частиною більш загальних життєвих стратегій: стратегія благополуччя, стратегія успіху, конформістська стратегія [5]. З точки зору способу життя стратегія життєвого благополуччя представляється особі як забезпечене і відносно спокійне життя. Сенсом при цьому стає придбання і споживання життєвих благ. За цільовим призна-

ченням можна виділити стратегії зростаючого благополуччя, збалансованого (розумного) благополуччя і стратегію виживання. Перший і другий типи стратегій розділяють люди, що складають соціальну базу середнього класу.

Значна частина української молоді вимушено реалізує модель виживання і формує у своїй свідомості відповідну стратегію. Невлаштованість життя, бідність, особливо в середніх і малих містах, сільській місцевості, змушують молодих людей спрямовувати свої сили на споживання, шукати в ньому головну опору свого життя. Межею їх цілеполягання стає забезпечення себе (своєї молоді сім'ї) найнеобхіднішими засобами життя. Модель виживання веде до поступової деградації особи і обумовлена низьким рівнем розвитку виробництва, різким розшаруванням і поляризацією суспільства, всезростаючою загрозою бідності й безробіття.

Кожна молода людина визначає своє коло завдань для досягнення поставленої мети. Одні вважають за краще купувати необхідні для них блага за кошти, що заробляються за основним місцем роботи, інші — за принципом вторинної зайнятості, завдаючи тим самим шкоди навчанню і професійному зростанню, треті розраховують на допомогу родичів.

Носії стратегії благополуччя, у своїй більшості, дуже активні люди, легко адаптуються до існуючих ринкових відносин, без певного жалю змінюють рід занять, без особливих зусиль знаходять собі нове місце і розраховують, у більшості випадків, на власні сили.

Для частини молоді важливою є стратегія життєвого успіху. Найчастіше загальною рисою стратегії успіху є ззовні заданий характер орієнтацій суб'єкта: схвалення і визнання оточуючими. Інакше у суб'єктів даної стратегії може зникнути стійка мотивація і зацікавленість у соціально значущій діяльності. По суті справи головним змістом стратегії успіху є сходження особи до бажаної соціальної вершини життя. Професійна самореалізація стає важливою складовою в уявленнях молоді про життєвий успіх.

Спосіб життя у стратегії успіху характеризується активною діяльністю, насиченою справами і подіями, а його ідеалом стає сильна, енергійна і досягаюча успіху людина, яка користується популярністю, загальним визнанням і має стійке матеріальне положення. Тому сенсом життя у стратегії успіху є досягнення суспільно визнаних результатів, перш за все у своїй професійній діяльності.

Прибічники цієї стратегії відрізняються надзвичайною цілеспрямованістю. Їх життєві цілі містять грандіозні задуми і плани. Вони повні рішучості й енергії перетворення, і, як правило, для цього у них є всі необхідні якості характеру — сильна воля, напористість, швидкість реакції, впевненість у собі, оптимізм. Їх відрізняють такі особистісні риси, як майстерність,

професійна компетентність, організованість і самодисципліна, загальна культура, висока вимогливість до себе і до своїх партнерів.

У повсякденному житті стосовно цієї категорії людей використовуються такі оцінюючі вирази, як «знавець своєї справи», «професіонал», «успішна людина», «кращий адвокат», «удачливий комерсант» та інші, які свідчать про високий рівень професійної культури, нестандартне мислення конкретної людини.

Частині молоді притаманна так звана конформістська стратегія. Для її носіїв робота взагалі не становить ніякої реальної цінності. Молоді люди з такою стратегією живуть за принципом — всі професії однакові, а краще взагалі не працювати. Вони готові пристосуватися до будь-якого виду діяльності, при втраті робочого місця з легкістю змінюють професію, тому що не мають професійних амбіцій і не розраховують на професійне зростання. Професійна самореалізація часто відбувається вимушено і характеризується мінімальним її рівнем.

Висновки. Професійна самореалізація молоді у сучасному кризовому суспільстві має певні особливості, до яких можна віднести таке: процес професійної самореалізації молоді характеризується певними суперечностями і ризиками; розробляються і реалізуються нові життєві і професійні стратегії, які докорінно відрізняються від тих, які були раніше; відбувається інструменталізація цінностей і матеріалізація її життєвих інтересів і потреб, у тому числі у професійній сфері; сучасною молоддю переважає надається стратегія благополуччя та успіху; спостерігається зміна довгострокових стратегій на короткострокові, ситуативні, які найбільш адекватно відповідають сучасним нестабільним умовам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегии жизни [Текст] / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
2. Бауман З. Возвышение и упадок труда [Текст] / З. Бауман // Социолог. исслед. — 2005. — № 5. — С. 77–86.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] : словник / за ред. В. Т. Бусел. — К. : ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
4. Зубок Ю. А. Социальная регуляция в условиях неопределенности. Теоретические и прикладные проблемы в исследовании молодежи [Текст] / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров. — М. : Academia, 2008. — 272 с.
5. Резник Т. Е. Жизненные стратегии личности [Текст] / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник // Социолог. исслед. — 1995. — № 12. — С. 100–105.
6. Українська молодь не протестує, а емігрує [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.pravda.com.ua/news/2011/12/12/6830972/-12/12/2011p.

СТРАТЕГИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Прохоренко Т. Г.

Рассмотрены стратегии профессиональной самореализации современной молодежи как важная составляющая ее жизненных стратегий. Особое внимание уделяется выявлению особенностей процесса самореализации молодого человека в профессиональной деятельности в условиях нестабильного, кризисного общества, подчеркивается противоречивость этого процесса. Представлена попытка выделить основные типы стратегий профессиональной самореализации.

Ключевые слова: *жизненная стратегия, молодежь, профессиональная самореализация, кризисное общество, рынок труда, профессиональные ориентации, жизненный успех.*

STRATEGIES OF PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF YOUNG PEOPLE IN MODERN SOCIETY

Prokhorenko T. G.

Strategies of professional self-realization of modern youth as important constituent of its vital strategies are considered. The special attention is spared to the elucidation of features process at self-realization of young man in professional activity in the conditions of unstable, crisis society, contradiction of this process is underlined. An attempt to select the basic types of strategies of professional self-realization is presented.

Key words: *vital strategy, young people, professional self-realization, crisis society, labour-market, professional orientations, vital success.*

НАШ ЮВІЛЯР

НАТАЛЯ ПИЛИПІВНА ОСИПОВА (ДО ЮВІЛЕЮ ВІДОМОГО НАУКОВЦЯ ТА ПЕДАГОГА)

14 березня відзначає свій ювілей Наталя Пилипівна Осипова – талановита людина, вчений і викладач, заслужений працівник освіти України, доктор філософських наук, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Н. П. Осипова народилася у місті Томську. У 1965 р. закінчила Харківський державний університет за спеціальністю «філолог», у 1995 р. — Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого.

Працювала викладачем Харківського будівельного технікуму (1965–1970 рр.), асистентом кафедри філософії Харківського інституту радіоелектроніки (1970–1975 рр.). Закінчила аспірантуру цього інституту.

У 1981р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему «Первинний виробничий колектив як суб'єкт управління виробництвом», у 1993 р. — докторську дисертацію на тему «Первинний студентський колектив як суб'єкт формування спеціаліста». Вчене звання доцента присвоєно у 1983 р., професора — у 1995 р. У 2004 р. присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України».

З 1978 р. Н. П. Осипова працювала асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором кафедри соціології та політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. З 1994 по 2006 р. обіймала посаду завідувачки цієї кафедри. Під її керівництвом кафедра змінила основну тематику наукових досліджень, спрямувавши її на професіоналіза-

цію студентів-юристів. За її ініціативи на кафедрі було розроблено та впроваджено в навчальний процес такі курси, як «Соціологія права», «Ораторське мистецтво», «Конфліктологія», «Методика соціологічних досліджень права», засновано студентський «Конкурс ораторів», який з 1997 р. щорічно проводиться в стінах університету. За її редакцією підготовлено і видано підручники та навчальні посібники з основних дисциплін кафедри.

Головні напрями наукових досліджень Н. П. Осипової: методологічні і теоретичні проблеми соціальної ефективності права, правової соціалізації особистості, соціальні аспекти злочинності. Оприлюднено понад 200 наукових і науково-методичних праць. Серед них: «Проблеми управління трудовим колективом» (1976), «Студентська група як суб'єкт формування особи спеціаліста» (1991), «Гносеологічні та онтологічні засади соціологічного підходу до проблеми соціальної ефективності права» (2001), «Захист власності як проблема соціальної ефективності права» (2001), «Особливості руйнівного характеру розширеного відтворення корупції» (2002), «Соціологія права» (2003), «Політико-правовий інститут як суб'єкт реалізації законності» (2003), «Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку» (2013).

Різноманіття професійних інтересів Н. П. Осипової відображено й в її законотворчій діяльності. Так, вона є рецензентом низки нормативних актів, зокрема «Положення про соціальний захист студентів вищих навчальних закладів» (1996), проектів законів України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» (1997), «Про науку та науково-технічну діяльність» та ін.

Н. П. Осипова — член спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій спеціалізованої ради Харківської державної академії культури, член редколегії наукових збірників: «Матеріали Харківських політологічних читань», «Проблеми функціонування правової системи в Україні», «Культура України», «Економічне, політико-правове і духовне життя України», «Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : філософія, філософія права, політологія, соціологія.

Громадська діяльність Н. П. Осипової відображає її активний цілеспрямований рух у бік впровадження своїх наукових інтересів у практичну площину. Серед її громадських посад такі: заступник голови Координаційної ради із запобігання насильства у сім'ї при Харківському міськвиконкомі (з 1998 р.), президент Харківської міської громадської організації «Спілка громадських ініціатив» (з 2001 р.), член обласної організації позасудового вирішення спорів (з 1997 р.), член міжнародної асоціації філософії права.

Редакційна колегія «Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» і колектив кафедри соціології та політології щиро вітають Наталю Пилипівну Осипову з ювілеєм і зичать їй міцного здоров'я, благополуччя, творчої наснаги, любові та миру.

*Редакційна колегія,
колектив кафедри соціології та політології
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

НАШІ АВТОРИ

ВАСИЛЬЄВ <i>Георгій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВЛАДЛЕНОВА <i>Ліана Вікторівна</i>	<i>Національний технічний університет «ХПІ», кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОЛВЕНКО <i>Наталія Миколаївна</i>	<i>Автомобільно-дорожній інститут ДВНЗ «Дон НТУ», кандидат політичних наук, доцент</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ГОДЗЬ <i>Наталія Борисівна</i>	<i>Національний технічний університет «ХПІ», кандидат філософських наук, доцент</i>
ГОЛОВКО <i>Ірина Валентинівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат політичних наук, асистент</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор історичних наук, доцент</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор</i>
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук</i>

ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор</i>
ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук</i>
РОМАНЮК <i>Олександр Іванович</i>	<i>Харківська державна академія культури, доктор політичних наук, доцент</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ТІМАШОВА <i>Вікторія Михайлівна</i>	<i>Національна академія внутрішніх справ (м. Київ), кандидат юридичних наук, старший викладач</i>
ТКАЧЕНКО <i>Володимир Сергійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, здобувач</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ХАРИТОНОВА <i>Наталія Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, викладач</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ВАСИЛЬЄВ <i>Георгій Юрійович</i>	155	МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	214
ВЛАДЛЕНОВА <i>Іліана Вікторівна</i>	50	МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	86
ВОЛБЕНКО <i>Наталія Миколаївна</i>	134	ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	196
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	98	ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	125
ГОДЗЬ <i>Наталія Борисівна</i>	41	ПРОХОРЕНКО <i>Тетяна Григорівна</i>	222
ГОЛОВКО <i>Ірина Валентинівна</i>	166	ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	33
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	5	РОМАНЮК <i>Олександр Іванович</i>	107
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	12	САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	143
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	12	ТІМАШОВА <i>Вікторія Михайлівна</i>	178
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	117	ТКАЧЕНКО <i>Володимир Сергійович</i>	185
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	206	ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	66
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	21	ХАРИТОНОВА <i>Наталія Вікторівна</i>	58
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	21		

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (дискета, CD);
- *анотацію* (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 16.04.2014.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 19,35. Обл.-вид. арк. 14,61. Вид. № 1027.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ПП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток
